

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАЄВА КАРІНА ОЛЕГІВНА

УДК 159.9.07:316.6

ДИСЕРТАЦІЯ
ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

Спеціальність 053 - Психологія
(Галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 К.О. Баєва

Науковий керівник: Кряж Ірина Володимирівна, доктор психологічних наук,
доцент

*Ці примірники дисертації ідентичні за змістом
Голова спеціалізованої
вченої ради ДФ 64.051.054*

Харків – 2021

Віктор Плохих

АНОТАЦІЯ

Баєва К. О. Особистісні чинники екологічно значущої поведінки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та емпіричне підтвердження значної ролі особистісних чинників у визначенні екоруйнівної або екозберігаючої спрямованості поведінки та описано механізми активації екозберігаючої поведінки особистості. Запропоновано модель регуляції екологічно значущої поведінки, центральну роль в якій відведено світоглядній екологічній позиції; конкретизовано місце в системі регуляції екологічно значущої поведінки таких компонентів екологічного світогляду, як переконання щодо контролю в екологічній сфері, екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою; вивчено роль в регуляції екологічно значущої поведінки емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм та екологічних копінг-стратегій; емпірично підтверджено, що переконання щодо контролю, екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм та копінг-стратегії у відповідь на глобальні екологічні загрози є медіаторами, що опосередковують вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку; показано, що раціональне визнання суб'єктом своєї належності до природного світу сприяє проєкологічній поведінці за умови переживання ним зв'язку з природою; встановлено, що вплив екологічної позиції на проєкологічну поведінку частково опосередкований екологічною самоефективністю, яка, в свою чергу, посилює загальну самоефективність, що сприяє проєкологічній поведінці; встановлено, що позитивний вплив екологічної позиції на проєкологічну поведінку здійснюється опосередковано через гальмування депроблемних емоційно-орієнтованих стратегій та відповідне посилення копінгу вирішення проблем; встановлено, що саме проблемно-орієнтований копінг позитивно впливає на активацію проєкологічної поведінки;

виділені та описані три типи екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції особистості; розроблено тренінг, який спрямовано на активацію та/або підтримку проєкологічної поведінки суб'єкта, а також рекомендації для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій.

Екологічні проблеми мають антропогенний характер, тобто, їх ріст чи зменшення залежить від екологічно значущих дій окремої людини, груп людей, людства в цілому. Незалежно від визнання, усвідомлення або бажання, кожен житель планети Земля в процесі життєдіяльності залишає свій екологічний слід. Яким буде цей слід – таким, що збільшує руйнівний тиск з боку людини на екосистеми планети, або таким, що сприяє збереженню екосистем, – визначається діями самої людини. В реаліях, коли проєкологічні норми нехтуються в соціумі, вибір людиною проєкологічних дій значною мірою залежить від її поглядів, переконань, емоційних відгуків тощо. Тому актуальним є вивчення особистісних чинників екологічно значущої поведінки людини як суб'єкта екологічних змін.

З огляду на існуючі теорії регуляції екологічно значущої поведінки та емпіричні дослідження, в яких розглядаються чинники екологічно значущої поведінки, в роботі розглянуті такі особистісні чинники, як екологічна позиція особистості, переконання щодо контролю (самоефективність, інтернальність) в екологічній сфері, екологічні норми, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм, суб'єктивний зв'язок з природою, копінг-стратегії у відповідь на глобальні екологічні загрози. Ключове місце серед цих особистісних чинників у даній роботі відводиться екологічній позиції. У відповідності до теорії смислової регуляції екологічно релевантної поведінки (І. Кряж) припускається, що екологічна позиція, як керуючий параметр, прямо та опосередковано через інші особистісні чинники визначає спрямованість екологічно значущої поведінки.

Мета дослідження: розробити та перевірити модель регуляторних впливів особистісних чинників на екологічно значущу поведінку як теоретичної підстави для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій.

У дослідженні взяли участь 538 респондентів, з яких 374 жінки та 164 чоловіки. Дослідження складалося з чотирьох частин. На першому етапі розвідувального

характеру (2016-2017 рр., вибірку склали 163 респонденти) вивчався вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкований переконаннями щодо контролю (екологічна самоефективність, локус контролю), екологічними нормами, екологічними копінг-стратегіями. За результатами цього першого етапу було уточнено гіпотези дослідження, скореговано комплекс психодіагностичних методів для вивчення переконань щодо контролю та екологічних копінг-стратегій, що входило до завдань другої частини дослідження (2018-2020 рр., вибірку склали 195 респондентів). Також, завданням цієї частини дослідження стало вивчення суб'єктивного зв'язку з природою як медіатору між екологічною позицією та екологічно значущою поведінкою. У третій частині дослідження (зима-літо 2019 р., вибірку склали 79 респондентів) вивчалася роль емоційних реакцій особистості на порушення проєкологічних норм як можливого медіатору впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку. В четвертій частині дослідження (осінь 2019 р., вибірку склали 100 респондентів) головну увагу було приділено певним особливостям екологічного світогляду людей з різними проявами проєкологічної активності. На цьому етапі до участі в дослідженні були залучені респонденти, що різняться за своєю поведінкою стосовно руху Zero Waste («Нуль відходів»).

Кореляційний аналіз показав наявність тісних взаємозв'язків між особистісними чинниками, які розглядаються у даній роботі, а саме – екологічною позицією, переконаннями щодо контролю (самоефективність, інтернальність) в екологічній сфері, екологічними нормами, зв'язком з природою, емоційними відгуками на порушення проєкологічних норм, копінг-стратегіями у відповідь на глобальні екологічні загрози та екологічно значущою поведінкою. Множинний регресійний аналіз підтвердив припущення щодо опосередкованого характеру зв'язків між показниками екологічної позиції та проєкологічною поведінкою. Було встановлено, що раціональне визнання суб'єктом своєї належності до природного світу сприяє проєкологічній поведінці за умови переживання людиною своєї зв'язаності з природою; що визнання людства причиною сучасних глобальних екологічних змін посилює екологічний копінг рішення проблеми у тому випадку, якщо таке визнання супроводжується індивідуальною екологічною інтернальністю.

Моделювання структурними рівняннями (SEM) відкрило шлях для емпіричної перевірки структурних моделей, що відповідають суті теоретичної моделі. А саме підтверджено, що:

- екологічна позиція особистості визначає спрямованість екологічно значущої поведінки опосередковано через переконання щодо контролю в екологічній сфері й екологічні норми суб'єкта;
- біосферна екологічна позиція обумовлює переживання провини як емоційного відгуку на порушення проєкологічних норм, яке, в свою чергу, сприяє виправленню своїх екоруйнівних дій на екозберігаючі;
- екологічна позиція особистості впливає на екологічно значущу поведінку опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою;
- біосферна позиція є чинником втілення проєкологічної спрямованості у фактичну поведінку опосередковано через активацію вибору проблемно-орієнтованої копінг-стратегії у відповідь на глобальні екологічні загрози. При цьому позитивний вплив екологічної позиції на копінг вирішення проблем значною мірою здійснюється опосередковано через гальмування депроблемних – емоційно-орієнтованих стратегій суб'єктивного применшення проблем та заперечення провини;
- вплив біосферної екологічної позиції на проблемно-орієнтовану стратегію, що сприяє проєкологічній поведінці в приватному житті, частково опосередкований суб'єктивним зв'язком з природою та сприйнятим контролем.

Застосування кластерного та порівняльного аналізів дозволило виявити три типи екологічного світогляду, що притаманні особистостям з різною екологічною позицією, та надати їх змістовну характеристику. Ці типи світогляду отримали умовні назви: «Фінансово-орієнтований оптиміст» (з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції); «Турботливий еко-активіст» (з домінуванням біосферних смислів в екологічній позиції); «Еко-несвідомий критик» (з амбівалентною екологічною позицією).

Теоретична цінність дослідження полягає у розвитку теорії смислової регуляції екологічно релевантної поведінки (І. Кряж), а саме: розкриті механізми впливу екологічної позиції як керуючого параметру, що визначає системну організацію

сміслових утворень особистості, на екологічно значущу поведінку. Запропоновано теоретичну модель регуляторних впливів на екологічно значущу поведінку, згідно якої вплив екологічної позиції на поведінку опосередкований такими особистісними чинниками, як переконання щодо контролю в екологічній сфері, особисті екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на екологічні проблеми, екологічні копінг-стратегії. Надано психологічний портрет осіб з різними типами екологічного світогляду в залежності від їхньої екологічної позиції. Результати дослідження є внеском у вирішення проблеми психологічної регуляції поведінки особистості, що обумовлює їх теоретичне значення не лише для екологічної психології, але й для загальної психології, психології особистості, соціальної психології.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробці програми еколого-психологічного тренінгу, спрямованого на активацію та підтримку проєкологічної поведінки суб'єкта, а також загальних рекомендацій з практичного використання результатів дисертації в проєктуванні психологічно вивірених інтервенцій для соціального просування проєкологічної поведінки. Модифікації психодіагностичних тестів та розроблена анкета можуть бути використані для дослідження екологічних норм та емоційних відгуків на їх порушення, переконань щодо контролю в екологічній сфері, екологічних копінг-стратегій, відрефлексованого зв'язку з природою.

Ключові слова: особистісні чинники, екологічна позиція, екологічно значуща поведінка, переконання щодо контролю, особисті екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм, екологічні копінг-стратегії, типи екологічного світогляду, еколого-психологічний тренінг.

ABSTRACT

Baieva K. O. Personal factors of environmentally significant behavior. — Qualification research: not for publication.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the scientific field 05 – Social and behavioral sciences, on a specialty 053 – Psychology.

V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation presents a theoretical generalization and empirical confirmation of the significant role of personalized factors in determining the eco-destructive or eco-conservative orientation of behavior and describes the mechanisms of activation of eco-conservative behavior of a personality. A model of regulation of environmentally significant behavior is proposed, the central role in which is given to the ecological worldview position; place in the system of regulation of environmentally significant behavior of such components of ecological worldview as control beliefs, environmental norms, subjective connection with nature is specified; the role in the regulation of environmentally significant behavior of coping strategies and emotional responses to violations of proenvironmental norms has been studied; it is empirically confirmed that control beliefs, environmental norms, subjective connection with nature, emotional responses to violations of environmental norms and coping strategies in response to global environmental threats are mediators that mediate the impact of ecological position on environmentally significant behavior; it is shown that the subjective rational recognition of his belonging to the natural world promotes proenvironmental behavior, provided that he experiences a connection with nature; the impact of the ecological worldview position on proenvironmental behavior is partly mediated by environmental self-efficacy, which, in turn, enhances the overall self-efficacy that promotes pro-environmental behavior; it is defined that the positive influence of the ecological worldview position on proenvironmental behavior is carried out indirectly through the inhibition of emotionally-focused strategies and the corresponding strengthening of problem-focused coping; it is defined that problem-focused coping has a positive effect on the activation of pro-environmental behavior; identified and described three types of ecological worldview depending on the ecological worldview position of the person; training was developed aiming at activating and / or supporting the proenvironmental behavior of the person, as well as recommendations for the development of personality-oriented socio-environmental interventions.

Environmental problems have anthropogenic nature, ie, their raising or decreasing depends on the environmentally significant activities of the person, groups of people,

humanity as a whole. Regardless of recognition, awareness or desire, every inhabitant of the planet Earth during the vital activities make its ecological print. What it would be like - one that increases the destructive pressure from man on the planet ecosystems, or one that contributes to the preservation of ecosystems - is determined by the actions of man himself. In reality, when proenvironmental norms are neglected in society, a person's choice of proenvironmental actions largely depends on his views, beliefs, emotional responses, and so on. Therefore, it is important to study the personal factors of environmentally significant behavior implemented by a person as a subject of environmental change.

Given the existing theories of regulation of environmentally significant behavior and empirical studies, which consider the factors of environmentally significant behavior, the thesis considers such personal factors as the ecological worldview position of the person, control beliefs (self-efficacy, internality) about environmental problems, environmental norms, connection with nature, emotional responses to violations of proenvironmental norms, coping strategies in response to global environmental threats. The key place among these personal factors in this scientific work is given to the ecological worldview position. In accordance with the theory of semantic regulation of environmentally relevant behavior (I. Kryazh), it is assumed that the ecological worldview position, as a managing parameter, directly and indirectly through other personal factors determines the direction of environmentally significant behavior. The purpose of the study: to develop and test a model of personal factors regulatory influences of environmentally significant behavior as a theoretical basis for the development of personality-oriented socio-environmental interventions.

The study involved 538 respondents, of whom 374 were women and 164 men. The study consisted of four parts. At the first stage of an exploratory nature (2016-2017, the sample consisted of 163 respondents) the influence of ecological worldview position on environmentally significant behavior was studied, mediated by beliefs control (environmental self-efficacy, locus of control), environmental norms, coping strategies. According to the results of this first stage, the hypotheses of the study were clarified, a set of psychodiagnostic methods for studying control beliefs and coping strategies was adjusted, that was included to the second part of the study (2018-2020, the sample consisted of 195

respondents). To study the subjective connection with nature as a mediator between the ecological worldview position and ecologically significant behavior were the study task of this part as well. The third part of the study (winter-summer 2019, the sample consisted of 79 respondents) examined the role of emotional reactions of the person to violations of pro-environmental norms as a possible mediator of the impact of ecological position on environmentally significant behavior. In the fourth part of the study (autumn 2019, the sample consisted of 100 respondents) the main attention was paid to certain features of the ecological worldview of people with different manifestations of pro-environmental activity. At this stage, respondents who differ in their behavior regarding the Zero Waste movement were involved in the study.

Correlation analysis showed the presence of close connection between personal factors, which are which are subject of this scientific work, namely - environmental position, control beliefs (self-efficacy, internality) in the environmental field, environmental standards, connection with nature, emotional responses to violations of proenvironmental norms, coping strategies in response to global environmental threats and environmentally significant behavior. Multiple regression analysis confirmed the assumptions related to the indirect nature of the communication between ecological position and proenvironmental behavior. It has been defined that the rational recognition by the subject of his belonging to the natural world promotes proenvironmental behavior, provided that a person experiences his connection with nature; that the recognition of humankind as the cause of modern global environmental change reinforces the environmental problem-focused coping if such recognition is accompanied by personal environmental internality.

Modeling by structural equations (SEM) has opened the way for empirical verification of structural models that correspond to the essence of the theoretical model. Namely, it is confirmed that:

- the ecological worldview position of the person determines the direction of environmentally significant behavior indirectly through the belief in control and environmental norms of the subject;

- the biosphere ecological worldview position causes guilt as an emotional response to violations of proenvironmental norms, which, in turn, contributes to the correction of their ecodestructive actions on ecoconservation;

- the ecological worldview position of the person influences environmentally significant behavior indirectly through a subjective connection with nature;

- the biosphere position is a factor in the implementation of pro-environmental orientation in actual behavior indirectly through the activation of the choice of problem-focused coping strategy in response to global environmental threats. At the same time, the positive influence of the ecological worldview position on the problem-focused coping is due in no small way indirectly through the inhibition of emotionally-focused strategies of the subjective reduction of problems and denial of guilt;

- the influence of the biosphere ecological worldview position on the problem-oriented strategy that promotes proenvironmental behavior in private life, partly mediated by the subjective connection with nature and perceived control.

The application of cluster and comparative analyzes allowed to identify three types of ecological worldview, which are inherent in individuals with different ecological worldview position, and to provide their meaningful characteristics. These types of worldview have received conditional names: "Financially-oriented optimist" (with the dominance of monetary meanings in the ecological worldview position); "Caring eco-activist" (with the dominance of biosphere meanings in the ecological worldview position); "Eco-unconscious critic" (with an ambivalent ecological worldview position).

The theoretical value of the study is in the development of the theory of semantic regulation of environmentally relevant behavior (I. Kryazh), namely: revealed mechanisms of influence of ecological worldview position as a control parameter that determines the systemic organization of semantic formations of personality on environmentally significant behavior. A theoretical model of regulatory influences on environmentally significant behavior is proposed, according to which the influence of ecological worldview position on behavior is mediated by such personal factors as beliefs about control in the ecological area, personal environmental norms, subjective connection with nature, emotional responses to environmental problems, coping strategies. A psychological portrait of people with different

types of ecological worldview depending on their ecological worldview position is given. The results of the study are a contribution to solving the problem of psychological regulation of personality behavior, which determines their theoretical significance not only for environmental psychology, but also for general psychology, personality psychology, social psychology.

The practical significance of the results is to develop a program of environmental and psychological training aimed at activating and supporting the proenvironmental behavior of the subject, as well as general recommendations for the practical use of dissertation results in designing psychologically verified interventions for social promotion of proenvironmental behavior. Modifications of psychodiagnostic tests and the developed questionnaire can be used to study environmental norms and emotional responses to their violations, control beliefs about environmental problems, environmental coping strategies, a reflected connection with nature.

Key words: personal factors, ecological worldview position, environmentally significant behavior, control beliefs, personal environmental norms, subjective connection with nature, emotional responses to violation of proenvironmental norms, coping strategies, types of ecological worldview, training.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації у фахових виданнях України:

1. Баєва, К. О. (2019). Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології», 2(1), 17-23. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf
2. Баєва, К. О., Кряж, І. В. (2019). Екологічна сензитивність та сприйнятий контроль як чинники біо-орієнтованої активності особистості. *Актуальні проблеми психології Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т7. Екологічна психологія*, 7(47), 35-46. URL: https://lib.iitta.gov.ua/717673/1/Aktual_probl_psychol_Vol_7_Issue_47.pdf
3. Баєва, К. О. (2020). Экологическая позиция как источник субъективных убеждений об эффективности действия. *Психологічні перспективи*, 36, 22–36. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-36-22-36> URL: <http://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/view/657>
4. Баєва, К. О. (2020). Мировоззренческая позиция как главный личностный актив для добровольной проэкологической активности. *ГАБИТУС*, 20, 36-40. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.5> URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/20-2020/7.pdf>
5. Кряж, І. В., Баєва, К. О. (2020). Роль екологічної позиції суб'єкта в подоланні проблем, викликаних глобальними екологічними змінами, *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 69, 64-73. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-09> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/16601>
6. Баєва, К. О. (2021). Екологічна позиція та особисті норми в регуляції екологічно значущої поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 70, 44-50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-06> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/17456>

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

7. Баєва, К. О. (2021). Екологічні установки та прийняття проєкологічних норм у екологів та працівників парку. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX (99), Issue: 252, 64-67. URL: http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_ix_252_99.pdf (Угорщина).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Баєва, К. О. (2018). Біоцентризм та суб'єктивний контроль як –потенціал подолання кризових умов екологічних змін. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 лютого 2018 року, м. Суми). Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка,* 11-14, URL: <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3557/document.pdf>.

9. Baieva, K. O. (2018). Ecological sensitivity and responsibility as factors of pro-environmental behavior. *Proceedings of XVII International scientific conference “Modern scientific research”. Morrisville, Lulu Press., 2018. (March 23, 2018, Morrisville, USA), 172-174, URL: <http://194.44.132.109/bitstream/123456789/12329/1/MSR.pdf>.*

10. Баєва, К. О. (2018). Экологическая озабоченность и самоэффективность – основа проэкологических действий. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (30-31 березня 2018 року, м. Харків). Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 110-113, URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/other/24march2018/24march2018.pdf>.*

11. Баєва, К. О. (2018). Экологическая позиция и воспринятый контроль как нормативные регуляторы экологического действия. *«Вектори психології – 2018» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (25 квітня 2018 р., м. Харків). Харків.*

12. Баева, К. О. (2018). Экологическая позиция – активатор экологической субъектности и поведения. *Сучасні проблеми екологічної психології: життєве середовище особистості у психологічному вимірі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2018 року, Київ)*, за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 6-8. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2018/materials_ecopsy_2018.pdf.
13. Baieva, K. O. (2018). Environmental carelessness & perceived control are a barrier and a condition for pro-environmental action. *Proceedings of XXXI International scientific conference “Science of the future”. Morrisville, Lulu Press.*, (Oct 25, 2018, New York, USA), 147-150, URL: <https://drive.google.com/file/d/1DeTeBs05YwZepElp5j-7Ijmp9Q8zExCG/view?usp=sharing>.
14. Баєва, К. О. (2019). Екологічна поведінка як теоретичний конструкт. *Прикладні наукові розробки та теоретичні дослідження XXI століття: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 15 квітня, 2019 р. Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 3, 18-20.* URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019-04-15/>.
15. Баєва, К. О. (2019). Екологічна позиція як детермінанта прийняття відповідальності. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 19 квітня 2019 р.: Матеріали XX Міжнародної конференції молодих науковців*, 10-13. URL: https://psy.knu.ua/files/pdf/web/viewer.html?file=Programme_2019.pdf.
16. Баева, К. О. (2019). Экологическая позиция и моральные чувства как агенты соблюдения проэкологических норм. *Сучасні проблеми екологічної психології: екологічна парадигма сучасного образу життя і світу: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2019 року, м. Харків)*, за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 38-40. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2019/Tezi_Kharkiv_17_18_May.html.
17. Baieva, K. O. (2019). Ecological position and consciousness of the facts of the ecological reality. *International Scientific Conference Relevant Issues of the Development of Science in Central and Eastern European Countries: Conference Proceedings*,

September 27 th ,2019. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 91-92.

URL: <http://www.baltijapublishing.lv/download/conference/all-science-1/all-science.pdf>.

18. Баева, К. О. (2020). Екологіческая беззаботность и ответственность – детерминанты екологічески значимого поведения. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 31 січня-1 лютого 2020 року). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», Ч. 2. 85-87.*

URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/10570/1/knopp.org.ua%20Київ_февраль_2020_Ч.2.pdf.

19. Баева, К. О. (2020). Роль вины и представлений о норме в готовности исправить экоразрушающие действия. *«Вектори психології - 2020» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (24 квітня 2020 р., м. Харків). Харків, 10-12.*

URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/15792/2/Вектори%20психології.pdf>.

20. Кряж, І. В., Баева, К. О. (2020). Роль екологічних спільнот у просуванні проекологічного способу життя: на прикладі Kharkiv Zero Waste. *Сучасні проблеми екологічної психології: соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2020 року, он-лайн), за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 60-62.*

URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2020/tezi_ecopsy_2020_x.pdf.

21. Баева, К. О. (2020). Роль заперечення екологічних проблем у прояві суб'єктності в ситуаціях взаємодії з людьми. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 9-10 листопада 2020 року, м. Львів. Львів: Львівський науковий форум, 44-45.*

URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2020/10-11.11.2020/%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf>.

22. Кряж, І. В., Баева, К. О. (2021). Роль екологічної позиції та екологічної самоефективності в активації зусиль для рішення екологічних проблем. *Сучасні*

проблеми екологічної психології: Психологічний зміст екосоціальних катастроф: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (14 – 15 травня 2021 року, Київ) / за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка.
URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2021/tezy_ecopsy_14-15_05_2021.html#a20.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

23. Баева, К. О. (2019). Роль экологической позиции в восприятии поступков, вредящих живым существам. *East European Scientific Journal*, 1(41), part, 5, 36-41.
URL: <https://eesa-journal.com/2019/10/08/rol-ekologicheskoy-pozicii-v-vospriyatii-postupkov-vredyashhix-zhivym-sushhestvam/>.

24. Баева, К. О. (2020). Роль отношения к экологическим проблемам в эмоциональной реакции на проэкологические нормы. *Международный научный электронный журнал «Синергия наук»*. Отв. ред. Сиденко В. П. Санкт-Петербург: 44.
URL: <http://synergy-journal.ru/archive/article5154>.

25. Баева, К. О. (2020). Роль экологической позиции и духовных переменных в регуляции экологически значимого поведения. *Личность и общество: эл.научный журнал*. 4(15). URL: <https://pedjournal.com/archive/15/278>. DOI: 10.32743/2658-6487.2020.4.15.278.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ.....	29
1.1.Екологічно значуща поведінка як теоретичний конструкт.....	29
1.2.Роль екологічної позиції в конструюванні екологічного світогляду та в готовності до екологічної взаємодії.....	31
1.3.Вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю та на екологічні норми як чинники екологічно значущої поведінки.....	44
1.4.Екологічна позиція та суб'єктивний зв'язок з природою як чинники екологічно значущої поведінки.....	53
1.5.Роль екологічної позиції в емоційному реагуванні на екологічну дійсність в контексті екологічно значущої поведінки.....	58
1.6.Місце екологічної позиції в процесі вибору способів подолання екологічних загроз як чинників екологічно значущої поведінки.....	63
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	70
2.1. Гіпотези та завдання емпіричного дослідження.....	70
2.2. Характеристика методів та методик дослідження.....	71
2.2.1. Методи вивчення екологічних світоглядних установок.....	74
2.2.2. Методи вивчення переконань щодо контролю.....	75
2.2.3. Методи вивчення суб'єктивного зв'язку з природою.....	76
2.2.4. Методи вивчення екологічних копінг-стратегій.....	77
2.2.5. Методи вивчення екологічно значущої поведінки.....	78
2.2.6. Вивчення особистих екологічних норм та емоційних відгуків на порушення норм.....	79
2.2.7. Методи математичної статистики.....	81
2.3. Вибірка та організація дослідження.....	81
2.3.1. Загальна характеристика вибірки.....	81

2.3.2. Організація дослідження.....	83
2.3.3. Характеристика етапів дослідження	84
Висновки до розділу 2.....	90
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ.....	92
3.1. Вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю, норми екологічної взаємодії та екологічно значущу поведінку.....	92
3.2. Роль екологічної позиції та емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм у регуляції екологічно значущої поведінки.....	113
3.3. Вплив екологічної позиції на зв'язаність з природним оточенням та екологічно значущу поведінку	122
3.4. Вплив екологічної позиції на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку.....	133
Висновки до розділу 3.....	146
РОЗДІЛ 4. ТИПИ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ РОЗРОБКИ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ІНТЕРВЕНЦІЙ.....	148
4.1. Характеристика різних типів екологічного світогляду.....	148
4.2. Програма тренінгу для активації та/або підтримки проєкологічної поведінки суб'єкта «Від проєкологічної спрямованості до екологічно турботливих вчинків».....	168
4.2.1. Стисла характеристика програми.....	168
4.3. Змістове наповнення програми тренінгу для сприяння проєкологічній поведінці суб'єкта «Від проєкологічної спрямованості до екологічно турботливих вчинків».....	170
4.4. Загальні рекомендації для розробки особистісно-орієнтованих соціальних інтервенцій з просування проєкологічної поведінки.....	184
Висновки до розділу 4.....	185
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	189
ДОДАТКИ.....	216

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Ми живемо в час швидких антропогенних екологічних змін, які вже помітно впливають на життя не тільки представників дикої природи, а й на людей. Незважаючи на антропогенний характер екологічних проблем, наприклад, таких як зміни клімату або забруднення (повітря, земних покривів, вод), та їх явний негативний вплив на життя людей, не всі готові взяти на себе частину своєї відповідальності та долучитися до екологічно відповідальної поведінки. В Україні, як й в інших країнах, є проблеми з повітрям, водою, забрудненням довкілля в цілому, наслідками кліматичних змін, зменшенням біорізноманіття тощо, але наразі екологічне законодавство не є ефективним у запобіганні екоруйнації, тож, екологічна ситуація значною мірою залежить від добровільного вибору кожної особистості, від прийняття чи відмови слідувати проєкологічним нормам у власному житті. В умовах, коли нехтування станом екологічного середовища є розповсюдженою соціальною нормою, особливої актуальності набуває психологічно вивірена соціальна промоція екологічно-сталого способу життя, яка передбачає заходи, що полегшують перехід населення від звичної екоруйнівної поведінки до екозбережувальної. Це обумовлює необхідність визначення особистісних утворень, що відіграють вагомий роль в регуляції екологічно значущої поведінки, та вивчення психологічних механізмів регуляторних впливів таких утворень на поведінку, врахування яких сприятиме підвищенню ефективності соціально-екологічних інтервенцій.

Проблема особистісних чинників екологічно значущої поведінки почала активно вивчатися в економічно розвинених країнах Північної Америки, а також в Європі в останні десятиріччя минулого століття, саме в контексті соціальних програм з енерго- та водозбереження і рециркуляції відходів. Дуже швидко ця проблематика визначила фокус еколого-психологічних досліджень науковців в різних країнах світу. Багато уваги було приділено екологічним світоглядним установкам, перш за все – екологічній стурбованості (Вернік, 2003; Кряж, 2009, 2012, 2013а, 2013с, 2021; Паламарчук, 2016; Bronfman, Cisternas, López-Vázquez, Maza, Oyanedel, 2015; Dunlap, 2008; Hartig, & Bowler, 1999; Hedlund-de Witt, 2012; Kaiser, Ranney, Xue, Hine, Loi,

Thorsteinsson & Phillips, 2014; Schein, 2014; Takács-Sánta, 2007; van Egmond & de Vries, 2011).

Другий напрям досліджень зосереджений на ролі переконань щодо контролю, а саме – локусу контролю (Cleveland, Kalamas & Laroche, 2012; Chiang, Fang, Kaplan & Ng, 2019) та самоефективності (Chen, 2015; Huang, 2016; Lee & Tanusia, 2016; Ojala, 2012; Payne, 2013; Tabernero & Hernández, 2011), а також особистих екологічних норм (Arundati, Sutiono & Suryono, 2020; Gravante & Poma, 2016; Harth, Leach, & Kessler, 2013; Hunecke, Blöbaum, Matthies, & Höger, 2011; Lindenberg & Steg, 2012; Liu, Zou, Wu, 2018). Дослідження особистих норм як чинника екологічно значущої поведінки розгортаються к площині проблематики справедливості й моральної дії та перетинаються з дослідженнями ролі моральних емоцій (Bedford, Collingwood, Darnton et al., 2011; Mallett, 2012; Rees, Klug & Bamberg, 2014; Seif & Nematollahi, 2019; Trujillo, Estrada-Mejia & Rosa, 2021) та емоційних відгуків на екологічні події (Kals & Maes, 2002; Poškus, Pilkauskaitė Valickienė, & Kuzinas, 2019) в регуляції поведінки. З іншого боку, аналіз емоцій як особистісного чинника екологічно значущої поведінки перетинається з проблематикою суб'єктивного зв'язку з природою як значущого предиктора проекологічної поведінки (Dornhoff, Sothmann, Fiebelkorn & Menzel, 2019; McIntyre, 2012; Pereira & Forster, 2015; Schultz, 2000, 2002; Windhorst, 2019).

Окремим, особливо важливим в контексті екологічного стресу, чинником екологічно значущої поведінки є копінг-стратегії щодо глобальних екологічних проблем, зокрема – проблеми зміни клімату (Homburg, Stolberg, & Wagner, 2007; Ojala, 2012; Swim, Clayton, Doherty, Gifford... & Weber, 2009).

З огляду на значну кількість названих особистісних утворень, що впливають на екологічно значущу поведінку, важливим є бачення цілісної картини особистісної регуляції такої поведінки. Найбільш відомими й, одночасно, найбільш повними з точки зору охоплення різних особистісних чинників, є на сьогодні моделі І. Айзена (1991) та П. Стерна з колегами (2000). Теорія планованої поведінки Айзена, розроблена в широкому соціально-психологічному контексті, враховує установки щодо поведінки, суб'єктивні норми та сприйнятий контроль, але залишає поза фокусом уваги світоглядні екологічні установки, зв'язок з природою, емоційні

відгуки та екологічні копінг-стратегії. Теорія Стерна звертається до цінностей як підґрунтя світоглядних переконань, що пояснюють активацію особистої екологічної норми, яка й підштовхує до проєкологічної поведінки. Модель Стерна, розроблена для пояснення саме проєкологічної поведінки, певним чином враховує зв'язок з природою та емоційні відгуки, але не дає чіткі відповіді щодо поведінки екоруйнівної та пов'язаної з надмірним екоспоживанням.

Пояснення екологічно значущої поведінки в її екозбережувальних та екоруйнівних проявах пропонує теорія смислової регуляції екологічно релевантної поведінки І. Кряж (2013а). Ключовим чинником екологічно значущої поведінки розглядається екологічна позиція як керуючий параметр системи смислової регуляції такої поведінки. В екологічній позиції відображаються уявлення людини про те, що є головним джерелом її життєвих ресурсів: екологічні системи або фінансово-економічна система. Таким чином, конструкт «екологічна позиція» враховує залежність людини як від екологічних, так й фінансово-економічних законів, завдяки чому може слугувати ключем до більш глибокого розуміння місця та ролі особистісних чинників в регуляції екологічно значущої поведінки.

За Кряж, екологічна позиція, як керуючий параметр системи смислової регуляції, завдає певну конфігурацію інших особистісних утворень, таких як ставлення до природи, уявлення про екологічні норми, локус контролю. В низці досліджень авторкою було підтверджено вплив екологічної позиції на поведінку, але механізми цього впливу, місце інших особистих чинників в системі регуляції поведінки не вивчалось. Тому, саме вивченню психологічних механізмів, що розкривають особливості регуляторних впливів екологічної позиції особистості, переконань щодо контролю, особистих екологічних норм, емоційних відгуків на їх порушення, суб'єктивного зв'язку з природою та екологічних копінг-стратегій на екологічно значущу поведінку присвячене це дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках тематики наукових досліджень кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Стратегії підтримки психологічного здоров'я в

умовах кризи» № держреєстрації 0116U005286 та «Психологічне забезпечення оптимального функціонування особистості та спільноти» № держреєстрації 0120U103363.

Тему дисертаційного дослідження було затверджено вченою радою факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 17 жовтня 2017 року).

Об'єкт дослідження: особистість як суб'єкт екологічних змін.

Предмет дослідження: особистісні чинники екологічно значущої поведінки.

Мета дослідження: розробити та перевірити модель регуляторних впливів особистісних чинників на екологічно значущу поведінку як теоретичної підстави для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій.

Завдання:

1. На підставі теоретичного аналізу літературних джерел розробити загальну модель регуляторних впливів особистісних чинників на екологічно значущу поведінку;
2. Вивчити вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю в екологічній сфері, особисті екологічні норми, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм та екологічно значущу поведінку;
3. Вивчити вплив екологічної позиції на суб'єктивний зв'язок з природою та екологічно значущу поведінку;
4. Вивчити вплив екологічної позиції на копінг-стратегії як способи подолання екологічних загроз та екологічно значущу поведінку;
5. На основі порівняльного аналізу описати психологічні особливості осіб з різними типами екологічного світогляду, виділеними за показниками екологічної позиції особистості;
6. Розробити тренінг для активації проєкологічної поведінки суб'єкта та рекомендації для особистісно-орієнтованих соціальних інтервенцій з просування проєкологічної поведінки.

Методологічною та теоретичною основою дослідження став фундаментальний принцип єдності психіки й діяльності та принцип активності

особистості (Ананьєв, Анциферова, Виготський., Леонтьєв, Ломов та інші); суб'єктний підхід (Абульханова-Славська, Карпенко, Рубінштейн, Татенко, Титаренко та інші); принцип опосередкування впливу зовнішніх обставин внутрішніми психологічними умовами (Рубінштейн); теорії регуляції екологічно значущої поведінки (Кряж, Ajzen, Kaiser, Stern та інші), уявлення про чинники екологічно значущої поведінки (Вернік, Кряж, Львовчикіна, Паламарчук, Панченко, Рудоміно-Дусятська, Скребець, Шлімакова, Dunlap, Kaiser, Ojala, Scheuthle, Stern та інші); теорії самоефективності (Бандура) та локусу контролю (Левенсон, Роттер та ін.); теорія біофілії Уілсона, концепти екологічної ідентичності, суб'єктивного зв'язку з природою, суб'єктифікації природи (Дерябо, Clayton, Ives, Lumber, Murphy, Nisbet, Zelenski, Schultz та інші); концепція екологічної обізнаності (Harju-Autti) та ідеї щодо екологічного невігластва (Gifford); ідеї щодо фокусної мети (Lindenberg & Steg); теорії емоцій та емоційного реагування (Басанова, Ізард, Кляйнберг, Рейковский та ін.); поняття екологічної вини Mallet; модель «Рубікону» Хекзаузіна; уявлення про сприйняття та переживання стресових ситуацій та копінг-стратегії (Абабков, Бодров, Перре, Кружкова, Крюкова, Моховиков, Нартова-Бочавер, Родіна, Хазова, Carver, Folkman, Lazarus, Scheier та інші).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та завдань на теоретичному рівні було застосовано такі методи, як аналіз літературних джерел з подальшим синтезом, узагальненням, класифікацією і систематизацією теоретичних думок та уявлень. На емпіричному рівні досягнення мети та завдань забезпечувалось використанням психодіагностичних опитувальників, анкет та обранням релевантних завданням емпіричного дослідження статистичних методів для обробки отриманих даних.

В процесі збору даних використані такі психодіагностичні методи: для дослідження екологічної позиції та екологічних установок – опитувальник екологічних установок «Еко 30» І. Кряж, шкала «Нова екологічна парадигма» («НЕП») Р. Данлопа, К. Ван Ліра, А. Мертіг, Р. Джонса в адаптації І. Кряж, скорочена шкала «Антропоцентризм» опитувальника ЕААТЕ С. Томпсон і М. Бартон; для дослідження переконань щодо контролю – шкала локусу контролю Дж. Роттера,

шкала екологічної інтернальності (Еко-30), скринінгова шкала екологічної інтернальності, опитувальник екологічної самоефективності М. Оjala в адаптації І. Кряж та його авторська модифікація, Шкала загальної самоефективності Р. Шварца, М. Єрусалема; для уявлень про норми екологічної взаємодії – методика фрустраційних реакцій («малюнкової фрустрації») Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж; для дослідження когнітивного та емоційного зв'язку з природою – Графічна шкала У. Шульца «Включення природи в “Я”» в адаптації І. Кряж та дві її авторські модифікації: «Включення тварин в “Я”» та «Включення людського суспільства в “Я”», скринінгова шкала ідентифікації з природою зі скороченої «Шкали зв'язку із природою (NR-6)» Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі в адаптації І. Кряж; емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм вивчено за допомогою авторських доповнень до методики Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж; для вивчення копінг-стратегій – опитувальник «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Оjala (в адаптації І. Кряж), а також опитувальник «Екологічні копінг-стратегії» (І. Кряж, К. Баєва); для дослідження екологічно значущої поведінки – опитувальник-самозвіт проєкологічної поведінки в побуті, методика С. Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж, розроблена анкета для виявлення «статусу проєкологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики.

Для обробки отриманих даних та емпіричної перевірки теоретичних гіпотез використані такі методи математичної статистики: методи описової статистики, коефіцієнт α Кронбаха, таблиця спряженості (таблиця контингентності), коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, кластерний аналіз, U-критерій Манна-Уїтні, критерій Краскела-Уолліса, дисперсійний аналіз, множинний регресійний аналіз, моделювання структурними рівняннями (SEM).

Теоретична цінність дослідження полягає у розвитку теорії смислової регуляції екологічно релевантної поведінки (Кряж, 2013), а саме – розкриті механізми впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку. Запропоновано теоретичну модель регуляції екологічно значущої поведінки, в якій вплив екологічної позиції на поведінку відбувається через такі проміжкові чинники, як переконання щодо контролю, екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні

відгуки на екологічні проблеми, екологічні копінг-стратегії. Надана загальна психологічна характеристика осіб з різними типами екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції. Результати дослідження мають концептуальне значення не лише для екологічної психології, але й для загальної психології, соціальної психології, психології особистості, оскільки відповідають на важливі питання щодо проблеми психологічної регуляції поведінки особистості.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вперше:

- побудовано теоретичну модель, що розкриває опосередкований характер регуляторних впливів екологічної позиції особистості на екологічно значущу поведінку;
- доведено, що вплив екологічної позиції особистості на екологічно значущу поведінку опосередкований через переконання щодо контролю в екологічній сфері, особисті екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки та екологічні копінг-стратегії;
- встановлено, що біосферна екологічна позиція обумовлює переживання особистістю провини у відгук на порушення нею проекологічних норм, яке, в свою чергу, посилює готовність виправити негативні наслідки власних екоруйнівних дій;
- розкрито роль екологічних копінг-стратегій як медіатора, що опосередковує вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, а саме встановлено, що вирішальний вплив екологічної позиції на проекологічну поведінку у побуті відбувається опосередковано через стратегію рішення проблеми, а також стратегію применшення проблеми, при цьому позитивний вплив екологічної позиції на копінг вирішення проблем значною мірою здійснюється опосередковано через гальмування депроблемних – емоційно-орієнтованих стратегій применшення проблем та заперечення провини;
- розкрито особливості екологічного світогляду особистостей з різною екологічною позицією, що дозволило виділити та дати змістовний опис типажам: «Фінансово-орієнтований оптиміст» – з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції; «Турботливий еко-активіст» – з домінуванням біосферних смислів в екологічній позиції; «Еко-несвідомий критик» – з амбівалентною позицією;

поглиблено: уявлення щодо ключової ролі екологічної позиції в регуляції екологічно значущої поведінки; знання щодо ролі суб'єктивного зв'язку з природою як умови реалізації посилюючого впливу біосферної позиції на проекологічну поведінку; уявлення про впливи загальної і екологічної самоефективності на екологічно значущу поведінку; про регуляторні впливи проекологічних і просоціальних норм на екологічно значущу поведінку; про роль суб'єктивного зв'язку з природою та переконань щодо контролю у виборі копінг-стратегій у відповідь на екологічні загрози.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробці програми еколого-психологічного тренінгу та загальних рекомендацій з практичного використання результатів дисертації, які разом спрямовані на активацію та підтримку проекологічної поведінки суб'єкта, а також можуть бути психологічним підґрунтям для розробки особистісно-орієнтованих інтервенцій під час соціального просування проекологічної поведінки. Модифікації психодіагностичних тестів та розроблена анкета дозволяють досліджувати особисті екологічні норми та емоційні відгуки на їх порушення, переконання щодо контролю в екологічній сфері, екологічні копінг-стратегії, відрефлексований зв'язок з природою.

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджено в педагогічний процес підготовки психологів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах навчальної дисципліни «Екологічна психологія» (акт впровадження №3701/05 від 13.10.2021).

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи було представлено на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (22-23 лютого 2018 р., м. Суми), XVII науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження» (23 березня 2018 р., м. Моррісвілл, США), V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (30-31 березня 2018 р., м. Харків), Міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Вектори психології-2018» (25 квітня 2018 р., м. Харків), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: Життєве середовище

особистості у психологічному вимірі» (18-19 травня 2018 р., м. Київ), XXXI науково-практичній конференції «Наука майбутнього». (25 жовтня 2018 р., м. Нью-Йорк, США), Міжнародній науково-практичній конференції «Прикладні наукові розробки та теоретичні дослідження XXI століття» (15 квітня 2019 р., м. Вінниця), XXI Міжнародній конференції молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (19 квітня 2019 р., м. Київ), XV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: Екологічна парадигма сучасного образу життя і світу» (17-18 травня 2019 р., м. Харків), International Scientific Conference Relevant Issues of the Development of Science in Central and Eastern European Countries: Conference Proceedings (27 вересня 2019 р., м. Рига, Латвія), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук» (31 січня-1 лютого м. Київ, 2020 р), Міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Вектори психології-2020» (24 квітня 2020 р., м. Харків), XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: Соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища» (15 травня 2020 р., он-лайн), II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної науки та освіти» (9-10 листопада 2020 р, м. Львів), XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: Психологічний зміст екосоціальних катастроф» (14-15 травня 2021 р., м. Київ).

Публікації. Результати дисертації відображено у 10 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України (4 статті у наукових фахових виданнях України – одноосібні), 4 статті у зарубіжних спеціалізованих виданнях (одна з яких – у науковому виданні держави – члена Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва (Угорщина)). Також результати представлено у публікаціях тез доповідей п'ятнадцяти конференцій (13 з цих тез доповідей одноосібні).

Особистий внесок здобувачки у статтю «Екологічна сензитивність та сприйнятий контроль як чинники біо-орієнтованої активності особистості» (у

співавторстві з І. В. Кряж) полягає в написанні теоретичного огляду, зборі та обробці даних, побудові варіантів структурних моделей; у статтю «Роль екологічної позиції суб'єкта в подоланні проблем, викликаних глобальними екологічними змінами» (у співавторстві з І. В. Кряж) – в зборі та підготовці файлу з статистичними даними, побудові варіантів структурних моделей, теоретичному огляді вітчизняної та зарубіжної літератури; у наукові тези «Роль екологічних спільнот у просуванні проєкологічного способу життя: на прикладі Kharkiv Zero Waste» (у співавторстві з І. В. Кряж) – полягає в участі в розробці анкети та зборі даних, у підготовці файлу з статистичними даними, проведенні попереднього статистичного аналізу; у наукові тези «Роль екологічної позиції та екологічної самоефективності в активації зусиль для рішення екологічних проблем» (у співавторстві з І. В. Кряж) – полягає в зборі та підготовці файлу з статистичними даними, теоретичному обзорі вітчизняної і зарубіжної літератури. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний зміст дисертації викладено на 188 сторінках. Робота містить 36 рисунків, 35 таблиць. Список використаних джерел нараховує 216 найменувань (87 джерел іноземними мовами).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Екологічно значуща поведінка як теоретичний конструкт

Вчинки людей є головною причиною росту екологічних проблем, але в екологічній психології немає єдиного визначення поняття екологічно значущої поведінки. Тому потрібний аналіз наукових поглядів різних авторів щодо екологічно значущої поведінки.

В екологічній психології використовуються різні терміни для позначення поведінки, що є значущою для екологічного оточення: «екологічно значуща поведінка» (Кряж, 2013а; Otto, Neaman, Richards, & Marió, 2016; Stern, 2000 та інші), «екодружня поведінка» (Seif & Nematollahi та інші), «екологічно релевантна поведінка» (Кряж, 2013а), «екологічна поведінка» (Медведев & Алдашев, 2011), «екологічно орієнтована діяльність» (Паламарчук, 2016) та інші.

Медведев і Алдашев (2011) визначають екологічну поведінку як свідому цілеспрямовану діяльність людини або суспільства, що спрямована на об'єкти, процеси та явища навколишнього середовища, з якими людина взаємодіє або збирається взаємодіяти. Левин говорив про екологічну поведінку як про сукупність конкретних дій та вчинків людей, безпосередньо або опосередковано пов'язаних з впливом на природне оточення, використання природних ресурсів (як зазначено у Кряж, 2012). В роботі Кряж екологічно значущі дії визначаються як «дії по отриманню і споживанню... життєвих ресурсів», якими забезпечує людину екологічне оточення (Кряж, 2013с, с.269). Спільним для цих визначень є те, що йдеться про дії, які пов'язані з використанням природних ресурсів та впливають на екосистеми.

Neugebauer пропонує своє бачення екологічної поведінки, яка виступає в трьох іпостасях, як:

- 1) причина порушення природного балансу (наприклад, викиди CO₂ при нагріванні і водінні автомобіля);
- 2) поведінка, що викликає екологічні зміни (наприклад, харчові звички);

3) поведінка – реакція на тільки очікувані або вже існуючі екологічні зміни (наприклад, зменшувати витрати води під час гігієнічних процедур у відповідь на проблему скорочення водних ресурсів) (Neugebauer, 2004).

В залежності від спрямованості екологічно значущої поведінки та її наслідків можна говорити про екозберігаючу (проекологічну) поведінку, яка призводить до покращення стану довкілля, або екоруйнуючу поведінку, яка призводить до деградації довкілля (Кряж, 2013а). Вернік (2003) розглядає три типи екологічних дій: конструктивні, нейтральні та деструктивні. Stern (2000) звертає увагу на два критерії екологічно значущої поведінки – об'єктивний (об'єктивні наслідки, наприклад, ступінь доступності природних ресурсів) і суб'єктивний (суб'єктивне значення). Вслід за Stern, Scheuthle & Kaiser розділяють екологічну поведінку на об'єктивну, яка має об'єктивно оцінювані наслідки для навколишнього середовища, та суб'єктивну (цілеспрямовану) – намір сприяти захисту навколишнього (природного) середовища, іншими словами, екозберігаючу (проекологічну) поведінку (Scheuthle & Kaiser, 2003).

Описані вище наукові уявлення щодо екологічно значущої поведінки можна зв'язати в одній схемі (рис.1.1).

Рис. 1.1 Схема наукових уявлень про екологічно значущу поведінку

За запропонованою схемою (рис.1.1) екологічно значуща поведінка виступає як:

1) причина порушення природного балансу в планетарному масштабі як вклад в імовірний екологічний колапс в майбутньому; тут акцентуються екоруйнівні дії;

2) поведінка, що викликає екологічні зміни, саме як вклад в окремі вже явні антропогенні зміни в природному оточенні; тут враховуються як екоруйнівні, так і екозберігаючі дії. Екоруйнівні дії здійснюють негативний вплив на стан природного середовища, екозберігачі дії, навпаки, позитивний вплив. За своїми наслідками, екозберігаючі дії є конструктивними, а екоруйнуючі дії є деструктивними.

3) екологічна поведінка як реакція на екологічні зміни теж може включати в себе як екоруйнівні, так і екозберігаючі дії, бо людина може відповісти на майбутні або існуючі наразі екологічні проблеми як екоруйнівними, так і екозберігачими вчинками.

Також екологічно значущу поведінку можна класифікувати за критерієм наслідків здійсненої поведінки. Для природного оточення як екоруйнівна, так і екозберігаюча поведінка має об'єктивні наслідки, тож є об'єктивною. За особистою оцінкою кожної діючої людини, як екоруйнівна, так і екозберігаюча поведінка є суб'єктивно-об'єктивною, бо людина може розглядати в залежності від своїх екологічних норм будь-які дії як допустимі чи недопустимі, але ця поведінка залишає об'єктивні наслідки. Отже, будь-яка активність кожної людини щодо екологічного оточення є екологічно значущою поведінкою, незалежно від її суб'єктивної спрямованості, бо здійснюється в середовищі та впливає на це середовище, на живих істот. Тому ми вважаємо, що всі люди є суб'єктами екологічних змін, незалежно від рівня усвідомленості власних дій, бо це поняття відображає роль їх екологічно значущої поведінки в використанні природних ресурсів, тиску на екосистеми Землі, у змінах природного оточення.

1.2. Роль екологічної позиції в конструюванні екологічного світогляду та в готовності до екологічної взаємодії

Екологічно значуща поведінка є складним феноменом, що обумовлений впливом багатьох чинників, як соціальних, так й особистісних, які важливо враховувати при просуванні проєкологічної поведінки. Ці особистісні та соціальні чинники розглядаються в низці відомих на сьогодні теоретичних моделях, відтворюючих схеми регуляції екологічної поведінки в реальному житті.

Stern з співавторами, запропонували модель «цінності-переконавання-норми», де цінності мають вплив на світоглядні уявлення, від яких, в свою чергу, залежить оцінювання наслідків екологічних проблем для значущих об'єктів та власної змоги знизити негативний вплив на них. Саме від цих оцінок залежить почуття обов'язку перед значущими та активація особистих екологічних норм, що спонукають особистість до проєкологічної поведінки (Stern, 2000). За моделлю Ajzen (1991), сприйнятий контроль, разом з установками та нормами, є вагомим регулятором поведінкового наміру, який, в свою чергу, впливає на поведінку. Також в структурній моделі Kaiser et al. (1999) головними предикторами екологічної (екологічно значущої) поведінки виступають екологічні наміри, на які впливають екологічні цінності, знання та почуття відповідальності як переживання морального обов'язку.

За Кряж (2013а), регуляція екологічно релевантної поведінки залежна від внутрішньої світоглядної екологічної позиції, яка розглядається авторкою як керуючий параметр, що визначає вибіркове ставлення особистості до культурних сенсів, зафіксованих в певних парадигмах, та екоруйнуючу або екозберігаючу спрямованість поведінки. В екологічній позиції відображаються уявлення людини про те, що є головним джерелом її життєвих ресурсів: екологічні системи або фінансово-економічна система. Таким чином, поняття екологічної позиції поєднує два боки життя сучасної людини на планеті, а саме – її залежність як від екологічних (природно обумовлених), так й фінансово-економічних, соціально створених, законів. Тому, на нашу думку, саме поняття екологічної позиції надає ключ до більш глибокого розуміння місця та ролі особистісних чинників в регуляції екологічно значущої поведінки.

В низці досліджень Кряж (2013а) доведено вплив екологічної позиції на екологічну значущу поведінку. Разом з тим, результати цих емпіричних розвідок дозволяють поставити чимало питань, які залишалися поза дослідницькими завданнями авторки моделі смислової регуляції екологічно релевантної поведінки. По-перше, якщо екологічна позиція відображає цінності та пов'язані з ними переконання нової екологічної парадигми (НЕП) або домінуючої соціальної парадигми (ДСП), то виникає питання, як вона відбивається на переконаннях щодо

контролю та екологічних нормах суб'єкта. Адже, за розглянутими вище іншими моделями, переконання щодо контролю та особисті екологічні норми відіграють значну роль у регуляції екологічно значущої поведінки. По-друге, якщо екологічна позиція пов'язана з єдністю з екологічним співтовариством та включеністю в фінансово-економічні відносини, то правомірним є питання, чи може вона посилювати або знижувати почуття суб'єктивного зв'язку з природою. По-третє, важливим є питання щодо значення екологічної позиції для емоційних відповідей суб'єкта на порушення проєкологічних норм. Адже, як показано в дослідженні Trujillo, Estrada-Mejia, & Rosa (2021), емоції пов'язані з особистими екологічними нормами та відіграють важливу роль у визначенні екологічної поведінки. По-четверте, сучасні екологічні зміни є потенційним стресором, що обумовлює питання щодо ролі екологічної позиції в виборі екологічних копінг-стратегій - способів подолання екологічних загроз. Узагальнювальним є питання щодо місця екологічної позиції та кожного з інших особистісних чинників в цілісній системі регуляції екологічно значущої поведінки.

В цьому підрозділі буде проведений теоретичний аналіз поняття «екологічна позиція» як світоглядної установки, що займає ключове місце у регуляції екологічно значущої поведінки.

За визначенням Кряж, екологічна позиція проявляється через співвідношення біосферних і фінансово-економічних («грошових») установок щодо сприйняття екологічних загроз (Кряж, 2013а). Екологічну позицію характеризує те, що в залежності від домінування біосферних або грошових сенсів будуть відрізнятися уявлення суб'єкта про первинне джерело ресурсів життєдіяльності. В ситуації отримання нової інформації про глобальні екологічні загрози ці уявлення про джерело життя визначають, на чому фокусуватиметься увага суб'єкта: на загрозі знищення екосистем як основи життя або на фінансових статках як запоруці успішного вирішення екологічних проблем. В такому розумінні, при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції гроші мають виступати просто традиційним способом здобуття необхідних природних ресурсів для продовження життєдіяльності організму або підтримки та нарощування психологічних ресурсів особистості. При

домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції гроші оцінюються як ресурс, що дозволяє отримати все необхідне для життя та завдяки якому можна вирішити навіть глобальні проблеми (Кряж, 2013а). Базою для розвитку в суспільствах такого погляду на гроші став перехід від особистого обміну товарів до купівлі товару без необхідності контакту з виробником або товару для обміну (наприклад, від угоди ремісника по металу та землероба з метою обміну знарядь праці на продовольство до використання грошей як універсальних засобів для отримання послуги чи товару) (Андрианов, 2003). Гроші перетворилися з «технології», яка полегшувала процес купівлі-продажу товарів, в те, що сприймається як самостійний життєвий ресурс, незалежний від екологічних ресурсів. Віра в силу грошей здатна відволікати людину від головного – того, що «постачальником» ресурсів для всього живого є природа, а не гроші як такі. Найнебезпечніше в останньому те, що такий образ грошей може визначати віру в гроші як панацею від екологічних лих в майбутньому (Кряж, 2012). За ідеями авторки теорії смислової регуляції екологічно релевантної поведінки, визнанню суб'єктом саме біосфери в якості головного джерела ресурсів можуть перешкоджати переконання домінуючої соціальної парадигми (ДСП). Саме переконання ДСП відповідають фінансово-економічній орієнтації екологічної позиції (Кряж, 2013а; 2013с). Біосферна орієнтація екологічної позиції пов'язана з переконаннями нової екологічної парадигми (НЕП) – інтегральної світоглядної системи, у якій відображається спрямованість на екологічну усталеність. Основні положення НЕП та ДСП проаналізовані Данлопом, Ван Ліром, Катонем та Кілборном.

Домінуюча соціальна парадигма (ДСП) включає переконання, що люди керують природою, несуча здатність екосистем не має обмежень, природні ресурси безмежні, людина має виключні права на використання природи, створені технології дозволяють людині адаптувати природу для своїх потреб та можуть вирішити всі проблеми (Каттон, 2006; Dunlap, Van Liere, Mertig & Jones 2000, Dunlap, 2008). За Катонем, крім віри в винятковість людського виду, до-екологічна парадигма передбачає: віру в те, що людство не має перешкод для навчання, може змінитися при необхідності та вдосконалити своє оточення (Каттон, 2006). Кілборн виділяє в ДСП

два виміри: соціально-економічний (ідеологія росту споживання; індивідуалізм та цінність приватної власності; віра в технології) та космологічний (антропоцентризм; атомізм; конкуренція), які обмежують поведінку (як зазначено у Кряж, 2012; 2013а).

Нова екологічна парадигма (НЕП) визначається такими переконаннями, як: люди лише один з багатьох біологічних видів, екосистеми мають свої межі для росту, природа самоцінна, природний баланс легко порушити, всі живі істоти мають однакові екологічні права, людина не може передбачити всі негативні наслідки (Dunlap, 2000, 2008; Катонн, 2006). Катонн (2006), характеризуючи екологічну парадигму, підкреслює, що дії людей – результат переплетіння соціальних та екологічних реалій.

Інакше кажучи, на індивідуальному рівні ДСП та НЕП різняться через «опозицію «фінансово-економічна орієнтація-екологічна орієнтація»» (Кряж, 2013с, с.7), отже, біосферну орієнтацію екологічної позиції можна розглядати як результат інтерналізації положень нової екологічної парадигми, так саме як фінансово-економічну орієнтацію екологічної позиції – як результат інтерналізації положень домінуючої соціальної (до-екологічної) парадигми. Останнє визначає різність оцінки екологічної дійсності в залежності від екологічної позиції, хоча результати досліджень показують, що більшість людей визнає екологічну стабільність важливішою за матеріальне благополуччя (наприклад: Eckersley, 2006). Згідно опитуванням 1988 і 1995 років, 93% австралійців вважали сценарій майбутнього, орієнтований на суспільство, рівноправ'я та сталий екологічний розвиток, кращим, ніж сценарій, який гарантував індивідуальне матеріальне благополуччя, економічний підйом. 66% з цих же респондентів з двох тверджень про світ двадцять першого століття обирали «поганий час кризи та заворушень» і лише 23% припустили, що світ двадцять першого століття буде «новою ерою миру і процвітання» (Eckersley, 2006). В більш пізньому дослідженні уявлень про екологічні проблеми, проведеному Кряж (2006-2009 рр.), виявлено схожий розподіл респондентів на три групи: умовно назвемо «екосенситивні» – 81,5% осіб, які відповідали, що відчувають вплив екологічних проблем на них; «екобайдужі» – 4,9% осіб, які відповідали, що екологічні проблеми не впливають на них; «еконеобізнані» – 13,6% осіб, які не бачили особисто

актуальних екологічних проблем (Кряж, 2013а). Таким чином, різні погляди на значущість природного балансу та на екологічні загрози можна пояснити, за теорією смислової регуляції екологічно релевантної поведінки, домінуванням у індивідуальному екологічному світогляді переконань, що відповідають різним суспільним парадигмам.

Поняття екологічного світогляду доволі широко використовується в екологічній психології. Schein визначає екологічний світогляд як ментальні патерни, в яких відображене суб'єктивне бачення людьми стосунків у природному середовищі на суспільному і індивідуальному рівні (Schein, 2014). За ідеями Hedlund-de Witt (2012), екологічний світогляд включає в себе установки щодо навколишнього середовища, цінності та дозволяє зрозуміти «як люди інтерпретують, відтворюють і спільно створюють реальність» (с.75). У праці Rakhimov наведені такі структурні компоненти екологічного світогляду як: 1) система екологічних знань; 2) досвід захисту природи; 3) сформовані екологічні погляди і переконання; 4) екологічна відповідальність (Rakhimov, 2016).

За наведеними визначеннями екологічного світогляду, як компоненти екологічного світогляду слід розглядати такі переконання щодо контролю, як екологічна самоефективність та екологічна інтернальність, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на екологічні проблеми в контексті порушення проєкологічних норм, екологічні копінги. Ці компоненти та прояви екологічного світогляду не є ізольованими один від одного окремими чинниками екологічно значущої поведінки. Враховуючи інтегративну роль екологічної позиції як керуючого параметру, що визначає системні зв'язки складових екологічного світогляду, буде правомірним розглянути особливості названих вище компонентів та проявів екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції.

Можна очікувати, що особи з різною екологічною позицією будуть відрізнятися за показниками емоційного зв'язку з природою, екологічної інтернальності та екологічної самоефективності, за емоційними відповідями на екологічні проблеми та екологічними нормами, за екологічними копінгами. А саме – у осіб з біоетричною екологічною позицією, у порівнянні з особами з домінуванням грошових сенсів в

екологічній позиції, будуть спостерігатися: більш міцний емоційний зв'язок з природою, більш розвинені екологічна інтернальність та екологічна самоефективність, більш висока готовність приймати екологічні факти і вирішувати проблеми. Також вважаємо, що найбільш імовірними емоційними відповідями на заподіяну шкоду іншим істотам або власне порушення проєкологічних норм будуть провина, печаль, якщо йдеться про домінування біоцентричних сенсів в екологічній позиції, та гнів або байдужість, якщо йдеться про домінування грошових сенсів.

В силу цього, біосферна світоглядна екологічна позиція, зв'язок з природою, високий рівень сприйнятого контролю, особливості емоційних відгуків мають спонукати до дій, які спрямовані на покращення стану природного оточення. При цьому можна очікувати, що біосферна особистість буде краще враховувати можливі наслідки екологічно значущої поведінки, а саме:

- 1) свідомо оцінювати екоруйнівні дії як ті, що стають причиною порушення природного балансу та шкодять екосистемам;
- 2) розуміти, що будь-яка екологічно значуща поведінка призводить до змін, й таке розуміння буде посилювати екологічну інтернальність;
- 3) змушена враховувати, що існуючі екологічні проблеми можуть збільшитися, погіршити якість життя при збереженні екоруйнівних форм поведінки;
- 4) буде прагнути сприяти благополуччю всіх жителів планети через визнання існування прав у кожного члена екологічного співтовариства незалежно від біологічного виду. Таке прагнення зв'язане з переживанням єдності з усім екологічним співтовариством, яке розмиває межі між благом для інших живих істот та власним благополуччям.
- 5) орієнтуватися на фокусну екозберігаючу нормативну і вигідну мету, за Lindenberg & Steg (Lindenberg, 2012; Lindenberg & Steg, 2007), та переживати негативні емоції по відношенню до себе, якщо вона порушує особисті проєкологічні норми (рис. 1.2).

Поняття фокусної мети Lindenberg & Steg розглядають як головний чинник, що обумовлює сприйняття й оцінку ситуації та подальшу спрямованість екологічної значущої поведінки людини. Фокусна мета не виключає дію інших цілей, але її

значення для поведінки є найбільш суттєвим. Автори виділяють три можливі типи фокусної мети: 1) гедоністичну, яка робить значущими пошук задоволення і реалізацію потреб; 2) вигідну, яка відповідає за засоби задоволення потреб та підтримку особистих ресурсів; 3) нормативну, яка активізує прагнення вчиняти відповідно нормам і правилам (Lindenberg, 2012; Lindenberg & Steg, 2007). В залежності від того, яка з цих цілей фокусна, змінюється спрямованість дії та чутливість особистості в ситуації. Гедоністична мета орієнтує особистість на збільшення споживання природних ресурсів та робить більш чутливою/сензитивною до неможливості задовольнити свої потреби. Вигідна мета орієнтує особистість на збереження ресурсів. Нормативна мета спонукає слідувати особистим і соціальним нормам – суб'єктивно правильному, одночасно діяти згідно внутрішнім мотивам і зовнішнім вимогам. Варто зауважити, що в невизначеній ситуації людина орієнтується на норми, що існують в соціумі, отже, якщо людина не має адекватного уявлення про екологічну ситуацію і вплив власних дій на неї, вона буде діяти відповідно до норм суспільства (Poškus, Pilkauskaitė Valickienė, & Kuzinas, 2019). Якщо проєкологічні норми тільки зароджуються в суспільстві, то його окремий екологічно не обізнаний представник, обираючи екоруйнівну поведінку, буде оцінювати свої дії як норму. За ідеями Bronfman et al. (2015) про прояви прийняття проєкологічних норм, в результаті екоруйнівного акту суб'єкт, який не має особистих проєкологічних норм, буде психологічно вільний від: 1) тягаря відповідальності; 2) потреби діяти інакше; 3) прагнення поширювати проєкологічних норм; 4) провини при надмірному споживанні ресурсів (як цитуються у Arundati, Sutiono, & Suryono, 2020).

Згідно рис. 1.2, домінування фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції зв'язане разом з фокусними гедоністичною або вигідною метою. Така цілеспрямованість, скоріше за все, буде підтримувати три типи поведінки, бо особа розглядатиме головним своїм життєвим ресурсом саме гроші. Домінування фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції в поєднанні з фокусною гедоністичною метою викличе екоруйнівну гедоністичну поведінку – діяльність, спрямовану на задоволення з ігноруванням стану екосистем та майбутніх наслідків.

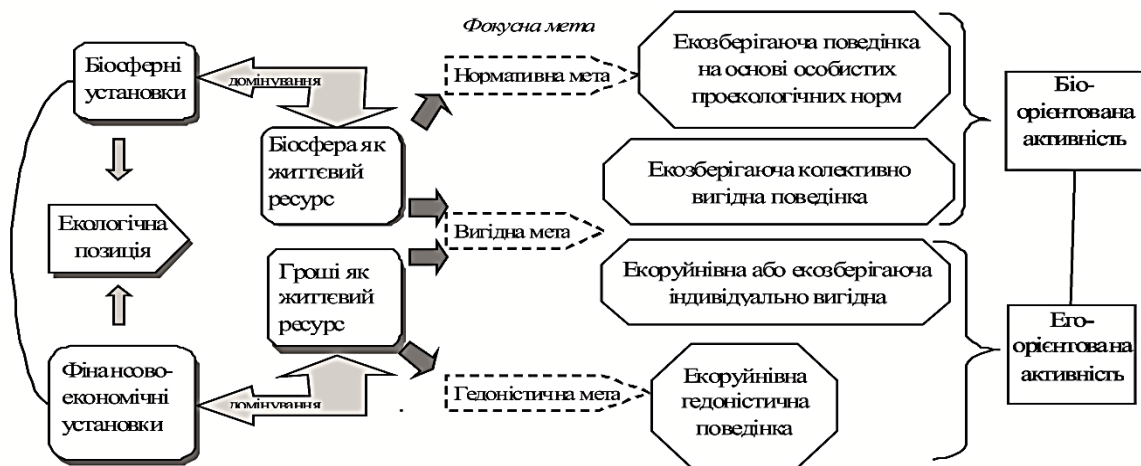

Рис. 1.2 Екологічна поведінка в залежності від екологічної позиції і фокусної мети

Ми не вважаємо, що при біосферній орієнтації екологічної позиції відсутня гедоністична мета як така, але вона не буде фокусною. Водночас така характеристика гедоністичної мети, як чутливість до неможливості задовольнити свої потреби, може грати на користь екозберігаючій поведінці через особисту потребу у безкорисливому емоційному зв'язку з природою.

Домінування фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції в поєднанні з фокусною вигідною метою викличе екоруйнівну індивідуально вигідну поведінку або екозберігаючу індивідуально вигідну поведінку. Екоруйнівну індивідуально вигідну поведінку у такому випадку можна визначити як руйнівну діяльність, спрямовану на отримання користі для себе, на збагачення для підтримки свого головного ресурсу – грошей, а екозберігаючу індивідуально вигідну поведінку – як не стійку проєкологічну діяльність, викликану зовнішнім стимулом (наприклад, в ситуаціях, коли екоруйнівна дія призведе до штрафу, а екозберігаюча принесе фінансову винагороду).

Домінування біосферних сенсів в екологічній позиції, зв'язане з фокусними вигідною або нормативною метою, призводить до двох типів поведінки. Домінування біосферних сенсів в поєднанні з фокусною вигідною метою викличе екозберігаючу колективно вигідну поведінку – сталу екозберігаючу активність, націлену на збереження ресурсів природи та її життєздатності. Домінування біосферних сенсів в поєднанні з фокусною нормативною метою викличе екозберігаючу поведінку на

підґрунті особистих проєкологічних норм, тобто, стали екозберігаючу активність, яка передбачає, крім збереження ресурсів природи її життєздатності, ще повагу і захист самотності природи та кожного члена екологічного співтовариства. Водночас, нормативна фокусна мета не стимулює екозберігаючі дії при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції, бо у даному випадку людина не має внутрішнього мотиву брати на себе відповідальність за погіршення стану довкілля. Тому, в нашому уявленні, готовність дотримуватися екоруйнівних (сприяють деградації природного оточення) або проєкологічних (сприяють збереженню природного оточення) норм пов'язана з домінуванням «грошових» або біосферних сенсів в екологічній позиції.

Названі три типи поведінки при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції можна об'єднати в понятті “его-орієнтована активність”, яку ми визначаємо як екологічно шкідливі чи зовнішньо зумовлені екологічно корисні дії, спрямовані на отримання матеріальних благ і вигід для себе. Одночасно, два типи поведінки при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції можна об'єднати в понятті “біо-орієнтована (екозберігаюча/проєкологічна) активність” та охарактеризувати як будь-які справедливо-дбайливі чи нормативні екологічні дії, що не шкодять, а навпаки, сприяють благополуччю всіх живих істот (людини та інших тварин), природи. Сукупність его-орієнтованої екологічно значущої активності та біо-орієнтованої (екозберігаючої/проєкологічної) активності є екологічною взаємодією особистості.

Lindenberg & Steg розглядають механізми ухилення від морального зобов'язання, до яких відносять: 1) заперечення важливості екологічних проблем; 2) уявлення про особистий вклад як безглуздий; 3) заперечення своєї відповідальності за вирішення екологічних проблем; 4) визнання власної безпорадності в боротьбі з проблемою (як зазначено у Bedford et al., 2011). Такі механізми, скоріше за все, будуть притаманні особам з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції, наслідком чого буде уникання моральних зобов'язань в екологічній сфері. Біосферна орієнтація екологічної позиції, навпаки, передбачає прийняття моральних обов'язків перед природою. Це узгоджується з дослідженням Hui, Hine, & Loi, Thorsteinsson, & Phillips (2014), у якому людей з більш високим показником егалітаризму, отже більш схильні

визнавати права інших, бачити в них суб'єктів, сприймають більше екологічних ризиків.

На думку Lindenberg & Steg, слідування моральним зобов'язанням посилює почуття контролю над екологічною ситуацією (як зазначено у Bedford et al., 2011). Стосовно до екологічної позиції особистості, це означає, що біосферна орієнтація має сприяти екологічній інтернальності та самоефективності, на відміну від грошової орієнтації, яка буде знижувати почуття контролю в екологічній сфері.

Дотримання або нехтування моральними обов'язками у осіб з різною екологічною позицією зумовлено відмінностями у оцінці екологічної дійсності. Деякі особливості цієї оцінки описані нами з опорою на суб'єктивні параметри стресової ситуації В. А. Абабкова і М. Перре (2004) в табл.1.1.

Таблиця 1.1

Особливості оцінювання екологічної дійсності залежно від орієнтації екологічної позиції

<i>Параметр стресової ситуації (згідно Абабков & Перре, 2004).</i>	<i>Біосферна орієнтація екологічної позиції</i>	<i>Грошова орієнтація екологічної позиції</i>
1	2	3
Валентність	Велика значущість інформації та ситуації, які стосуються екологічного світу.	Мала значущість інформації та ситуації, які стосуються біосфери планети.
Контрольованість	Екологічні зміни залежні від індивіда та людства в цілому.	Екологічні зміни є результатом природного процесу чи виробничих гігантів.
Мінливість	Екологічна ситуація зміниться на краще шляхом екозберігаючих вчинків індивіда, людства.	Екологічна ситуація змінюється на краще сама собою через технології, фінансування екологів та інших спеціалістів, які обізнані в питаннях вирішення екологічних проблем.
Невизначеність	При збереженні прагматичного ставлення до екосистем можна очікувати колапсу.	Не відомо, що насправді відбувається та чого очікувати, гроші та інновації допоможуть.
Повторюваність	Стресові повідомлення про деградацію природного оточення повторяться, якщо не діяти.	Повідомлення про знищення природних осередків, якщо і повторюються є нормальними.
Поінформованість	Висока обізнаність про різні екологічні катастрофи, особистий практичний досвід сприяння рішенню екологічних проблем може бути відсутній.	Низька обізнаність про різні екологічні катастрофи, відсутній практичний досвід сприяння рішенню екологічних проблем.

Представлені в табл. 1.1. особливості оцінювання складної екологічної ситуації говорять на користь того, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції може об'єднуватися з більшим супротивом екологічному стресу та вираженим потенціалом для успішного (такого, що сприяє вирішенню екологічних проблем) подолання загроз в природному оточенні. Можливість краще протистояти стресовій ситуації різні автори пов'язують з «обов'язковістю» (яка є смисловим центром, що веде до прийняття не обмеженого умовами обов'язку діяти), контролем (впевненістю, що на стресові обставини можна впливати), викликом (здатністю знайти у стресовій ситуації резерви для її подолання та власного росту) (Абабков & Перре, 2004; Соловьева, 2010). При цьому стресова реакція на можливу небезпеку природі буде викликана почуттям зв'язку, наявним досвідом взаємодії з природним середовищем (Бодров, 2006; Моховиков & Дыхне, 2006; Carver, 2013; Frantz et al., 2004). Роль особистісного аспекту в визначенні різного сприйняття одних і тих же умов показано, зокрема, у Шило та колег, які встановили, що суворі арктичні умови для одних людей є привабливими та нормальними, а для інших це випробування (Shylo et al., 2020).

Почуття зв'язку з природним світом та переконання щодо контролю, скоріше за все, викликають різні емоційні реакції в залежності від екологічної позиції. Домінування біосферних сенсів в екологічній позиції в ситуації, в якій суб'єкт отримує інформацію про шкоду природі, пробуджує емоції, орієнтовані на інших, на компенсацію шкоди (наприклад, провина, печаль, співчуття), бо суб'єкт не сприймає себе ізольованим від екологічного співтовариства, зацікавлений в світі природи, «міряє» якість життя за допомогою екологічних характеристик. Тому, якщо враховувати ідеї Tankacs-Santa (2007), складна екологічна обстановка на планеті викличе у суб'єкта з розвиненим почуттям емоційного зв'язку з природою, для якого має велике значення екологічне благополуччя: 1) неспокій, стурбованість, страх, печаль і т. п., з приводу самого факту існування екологічних проблем; 2) співчуття, симпатію, провину по відношенню до тих, хто страждає від наростання екологічних проблем; 3) презирство, провину, гнів, обурення і т. п., по відношенню до тих, хто ці проблеми спричиняє. У суб'єкта з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції інформація про шкоду природі буде, скоріше за все, викликати его-

орієнтовані емоції (наприклад, гнів), бо суб'єкт не відчуває зв'язку з природним оточенням, більш зацікавлений в безпосередньому соціальному середовищі. За суб'єктивною оцінкою такої особистості, якість життя та соціальні зв'язки з іншими людьми не постраждають через екологічні загрози.

Основні припущення, описані в цьому підрозділі, представлені у теоретичній моделі впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, що є опосередкованим через такі компоненти та прояви екологічного світогляду, як суб'єктивний зв'язок з природою, екологічні норми особистості, емоційні відгуки, сприйнятий контроль, екологічні копінг-стратегії (рис. 1.3). Більш детальне теоретичне обґрунтування представленої моделі надається у наступних підрозділах.

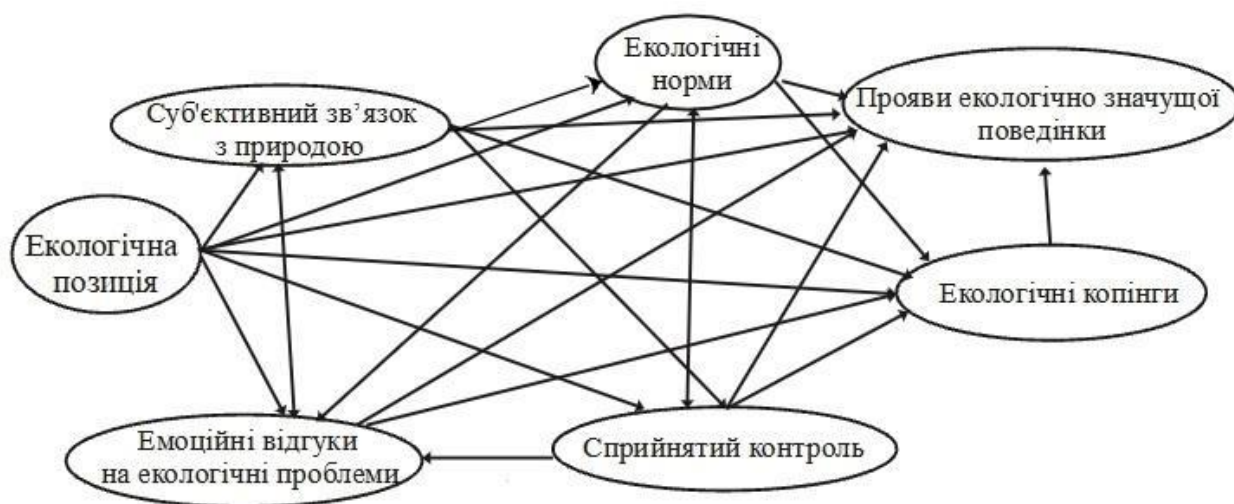

Рис. 1.3 Гіпотетична теоретична модель

Згідно рис. 1.3, по-перше, екологічна позиція прямо впливає на компоненти та прояви екологічного світогляду, а також на екологічно значущу поведінку; по-друге, екологічна позиція впливає на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою, сприйнятий контроль, екологічні норми та емоційні відгуки; по-третє, зв'язок з природою та емоційні відгуки на екологічні проблеми впливають одне на одного; по-четверте, екологічні норми та сприйнятий контроль впливають одне на одного; по-п'яте, сприйнятий контроль (переконання щодо контролю) та екологічні норми впливають на емоційні відгуки на екологічні проблеми; по-шосте, суб'єктивний зв'язок з природою впливає на екологічні норми та сприйнятий контроль; по-сьоме, екологічно значуща поведінка знаходиться під впливом екологічних копінгів.

1.3. Вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю та на екологічні норми як чинники екологічно значущої поведінки

Екологічна позиція суб'єкта має вплив на екологічно значущу поведінку (Кряж, 2013а), отже може визначати екозберігаючі (прагнення захистити біосферу) або екокорисливі (бажання примножити матеріальне багатство) наміри. Можна очікувати, що трансформація перших намірів у реальні проєкологічні вчинки буде пов'язана з високою екологічною інтернальністю та самоефективністю, а перетворення других намірів в як меркантильні проєкологічні, так і екоруйнівні дії буде пов'язане з низьким рівнем екологічної інтернальності та самоефективності. Тому даний підрозділ нашої роботи присвячено вивченню ролі світоглядної екологічної позиції в активації суб'єктивних переконань щодо контролю і екологічних норм в процесі регулювання екологічно значущої поведінки.

Інтернальність та самоефективність в екологічній сфері передбачає наявність знань про наслідки екоруйнівних дій для природного оточення. В руслі ідей Бергсона, усвідомлені наміри та наслідки відкривають альтернативи дії через врахування майбутнього (як зазначено у Фем, 2014). Тому можна очікувати, що екологічна інтернальність та самоефективність роблять більш можливим вибір проєкологічних дій у разі домінування біосферних сенсів в екологічній позиції, оскільки в довгочасній перспективі ці дії зберігають природу. У разі домінування грошових сенсів в екологічній позиції, низькі екологічні інтернальність та самоефективність роблять менш можливим вибір проєкологічних дій, у даному випадку немає причин бути екологічно відповідальним або ефективним, оскільки зв'язка «хороший стан природи-притік грошей» в довгочасній перспективі не є для них очевидною. При цьому, за нашими уявленнями, зниження чи підвищення екологічної інтернальності та самоефективності зумовлено тим, що домінування біосферних або фінансово-економічних сенсів у світоглядній екологічній позиції може сприяти екологічній обізнаності, описаній Harju-Autti (2013), або екологічному невігластву в розумінні Gifford (як вказано у Payne, 2013).

Згідно Harju-Autti (2013), екологічна обізнаність в регуляції екологічної поведінки теоретично і практично реалізується за складною схемою, у якій світогляд

людини має ключову роль. За думкою автора, людина використовує можливість діяти без шкоди для середовища, якщо екологічно обізнана. Для запуску екологічної обізнаності людині необхідні: екологічний світогляд, екозберігаючі (проекологічні) норми і цінності, які підтримують екозберігаючі дії. За умови наявності всіх названих компонентів більше шансів, що проєкологічний намір особистості втілиться в реальні проєкологічні дії, які будуть підживлювати екологічну обізнаність (Harju-Autti, 2013). За Harju-Autti (2013), високий рівень екологічної обізнаності забезпечує свідомий вибір зберігаючих дій та включає: 1) мотивацію, тобто, цінності, установки, у їх числі розуміння своєї відповідальності; 2) екологічні знання, тобто, інформацію про екологічні проблеми і природні взаємозв'язки (складності екосистем, крихкості природного балансу); 3) навички, тобто, здібності діяти.

Одночасно, за Gifford, збереження екоруйнівних моделей поведінки у людей пов'язано з «екологічним невіглаством», інакше кажучи, відсутністю екологічних знань і незнання, як зберегти природу (як зазначено у Raune, 2013). На користь того, що особистості з біосферною орієнтацією екологічної позиції присутні складові екологічної обізнаності, виділені Harju-Autti (2013), а саме мотивація для проєкологічної активності, екологічні знання, можливо, проєкологічні навички, говорить: 1) вибіркова увага, яка робить суб'єкта сензитивним до загроз *біосфері* в екологічно значущих ситуаціях; 2) розділення положень нової екологічної парадигми (НЕП) при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції, що веде до бажання відповідально діяти в природі (Кряж, 2012; 2013). Як результат, можна очікувати, що екологічна обізнаність при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції зберігається шляхом прийняття та пошуку об'єктивної інформації про стан природного середовища; екологічне невігластво при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції зберігається шляхом відкидання об'єктивної інформації про стан природного середовища і небажання шукати нову інформацію.

Враховуючи включення до екологічної обізнаності таких компонентів, як розуміння своєї відповідальності, екологічних знань, навичок, можна очікувати, що екологічні самоефективність і інтернальність пов'язані з екологічною обізнаністю. Водночас, екологічна обізнаність і сприйнятий контроль впливають на оцінку

людиною свого вкладу в погіршення або поліпшення стану навколишнього середовища та проекологічну дію. Посилення екологічної обізнаності, ймовірно, зміцнюватиме відчуття підконтрольності та екозберігаючу (проекологічну) поведінку, в той час як посилення екологічного невігластва знизить віру у можливість вплинути на ситуацію та призведе до екоруйнівної поведінки. Значення екологічної обізнаності для поведінки підтверджує дослідження Schmidt, за результатами якого більшу готовність до екологічно «безпечної» поведінки висловлювали екологічно підковані студенти, які прослухали курс «Екологічні проблеми» (Schmidt, 2007). Також це знаходить підтримку, наприклад, у роботі Rakhimov, де екологічна відповідальність виступає структурним компонентом екологічного світогляду студентів та потребує високого рівня обізнаності (Rakhimov, 2016). Вищесказане не суперечить теоретичним ідеям Tanner і Forra, що дія виконується, якщо об'єктивно можлива, а діючий здатний сприйняти всі альтернативи в момент дії (як зазначено у Neugebauer, 2004). Також, в одному з досліджень авторки теорії смислової регуляції екологічно значущої поведінки виявлено, що особи з високим рівнем домінування біосферних сенсів в екологічній позиції бачать більшу кількість екологічних проблем, ніж особи з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції (Кряж, 2013а).

Д. Леонтьєв розглядає локус контролю, самоефективність, навички та компетенції психологічними метаресурсами, які надають переваги в повсякденному житті (як зазначено у Хазова, 2014). Отже, екологічна інтернальність та самоефективність можуть стати метаресурсами для проекологічної дії в екологічно значущих ситуаціях.

Згідно моделі Hunecke, Blöbaum, Matthies, & Höger (2011), сприйнятий контроль впливає на екологічну поведінку та особистісні екологічні норми. Крім цього, на самі особистісні норми впливають: сприйняття екологічних проблем, усвідомлення наслідків. Вплив особистісних екологічних норм на екологічну поведінку здійснюється опосередковано через зовнішні вигоди (Hunecke et al., 2011). Тому можна очікувати, що екологічна позиція (яка впливає на оцінку екологічної дійсності та усвідомлення наслідків дій) та сприйнятий контроль (який впливає на оцінку

підконтрольності екологічної ситуації людині) можуть визначати та активувати особисті екологічні норми суб'єкта.

Можна припустити, що суб'єкт з біосферною орієнтацією екологічної позиції, у ситуаціях соціального просування проекологічної поведінки через грошове заохочення або штрафів, з більшою ймовірністю буде слідувати проекологічним нормам, навіть після зникнення заохочення чи штрафів. Причиною цього буде висока екологічна інтернальність, самоефективність, бо визнання своєї суб'єктності, зв'язане з такою «вигодою», як зберігання цінної біосфери. В останньому випадку можна сказати про змістотворчий мотив, в розумінні О. Леонтьєва (як зазначено у Леонтьєв, 2016а). В той самий час, суб'єкт з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції, з більшою ймовірністю, перестане слідувати проекологічним нормам після відміни грошового заохочення чи штрафів. У цього суб'єкта просто зникне зв'язок між проявом проекологічної суб'єктності та вигодою у вигляді примноження грошей, яка виступала в даному випадку мотивом-стимулом.

Озвучені ідеї відповідають уявленням Нурмухаметова щодо нормативності, яка в когнітивному плані визначається сприйняттям і рівнем розуміння ситуації, свідомим вибором форм поведінки, в емоційному плані – безпосередніми мотивами та емоціями, а у поведінковому проявляється в загальній активності, відповідальності, самостійності, свідомому контролі емоції, волі (Нурмухаметов, 2013).

У дослідженні Кряж, гравці гри «У озера» частіше обирали можливість заробити менше, але зберегти життя інших істот, коли занурювалися в ситуацію, у якій могли як окремі підприємці очистити та забруднити озеро, ніж в грі «Дилема виробника», де було дві групи підприємців і відповідальність за вибір можна було розділити між усіма учасниками гри (Кряж, 2013а). З висновком дослідниці, що такий результат пов'язаний з розподілом відповідальності, ми цілком погоджуємося, але інтерпретація в частині причин колективного вибору екоруйнівної дії може бути доповнена. З огляду на умови та важливе зауваження авторки, що в грі «У озера», крім персонального рішення, ведучий повідомляв факти про стан озера, а у грі «Дилема виробника» озеро залишалося для двох «підприємств» джерелом з

безмірною несучою здатністю, можна припустити, що в грі «У озера» очистка озера була частішим явищем, бо інформація про стан озера підвищувала інтернальність та самоефективність, адже показувала результат виборів гравців. При цьому самостійне прийняття рішення та знання наслідків перетворюють дії гравця в моральні вчинки, які визначають благополуччя або знищення озерного життя. Водночас «Дилема виробника» дозволяє втекти від відповідальності та провини, бо дає можливість не тільки розділити відповідальність між багатьма учасниками групи за прийняте рішення, а й використати іншу групу для закріплення свого безсилля відносно ситуації і виправдати себе тим, що інше підприємство все одно забруднить озеро.

Ситуація з безвідповідальністю учасників гри «Дилема виробника», якщо звернутися до теорії Франкла (1990), може також бути поясненою тим, що гравці можуть тікати від відповідальності за допомогою колективу та приймати рішення, орієнтуючись на соціальні норми, бо, ймовірно, не готові нести тягар обов'язків. Учасники, напевно, сприймають ситуацію в грі суб'єктивно невідконтрольною дією, тому керуються нормами суспільства. Вони делегують відповідальність, бо не вважають захист природи своїм обов'язком або визначають екологічні проблеми тягарем, який їм не підняти. Згаданий результат узгоджується з такими характеристиками колективного рішення, як більший раціоналізм та менший суб'єктивізм (Фам, 2013).

Прояв суб'єктивізму по відношенню до природи можливий при її цінності для людини. Хоча в етиці Швейцера, як зазначає Громов (2001), людина несе відповідальність перед життям як суб'єкт етики. З цим твердженням можна погодитися лише частково, бо, щоб стати суб'єктом етики, людина повинна розділяти якісь етичні принципи. Тому можна сказати, що людина повинна нести відповідальність перед природою (життям), бо є частиною круговороту життя, а визнання такої включеності має не лише об'єктивні наслідки - визнання свого зв'язку з природою, ймовірно, ввімкне пристрасне ставлення. На прикладі згаданих екологічних ігор можна припустити, що проекологічна поведінка більш властива особі, яка має певні проекологічні норми та приймає рішення сама, бо її суб'єктивізм є сильнішим за екоруйнівні «стандарти соціуму». Саме завдяки особистим

проекологічним нормам така особа демонструє готовність самостійно робити свій вибір, враховуючи можливі наслідки своїх дій для природного оточення. Норми стають конкретною точкою відліку в екологічно значущих ситуаціях, тому у суб'єкта формується готовність обирати проєкологічні способи дії.

Готовність до вибору може бути описана як «комплексна індивідуально-психологічна характеристика особистості, що відображає її здатність робити значущі вибори усвідомлено, самостійно, з осмисленням можливих наслідків і прийняттям на себе відповідальності і ризику» (Леонтьев, Мандрикова, Рассказова, Фам, 2011, с.513). Спираючись на наведене визначення, можна казати про готовність до проєкологічного вибору як здатність усвідомлено самостійно робити значущі вибори в побуті та природних умовах з осмисленням можливих екологічних наслідків і прийняттям на себе екологічної відповідальності. Така готовність сприяє формуванню у суб'єкта проєкологічного досвіду, який є ресурсом для екологічної інтернальності та самоефективності. Адже Карась (2019) говорить про інтернальність як результат узагальнень досвіду, що включає сприйняття та усвідомлення: 1) себе як суб'єкта діяльності; 2) особисто значущих наслідків власних дій; 3) взаємодії зі світом. Важливо сказати, що досвід відображає наповненість життєдіяльності особистості, досвід окремої людини – це моменти, коли вона виступала як суб'єкт (Лактіонов, 2010). Тому ми вважаємо, що екологічна інтернальність та самоефективність також обумовлюють одне одного. При чому, збережені неефективні та ефективні зразки власної поведінки в природі формуватимуть екологічну самоефективність, а інтернальність сама по собі спонукатиме шукати інформацію про екологічні події, приклади способів реагування на екологічні загрози, яку можна використати для підвищення самоефективності (Дмишко, 2012). Підтримку цієї думки можна знайти у Пейтона та Миллера, які відмічають, що інтернали частіше стають екоактивістами, більш активні в пошуку інформації для рішення екологічних проблем, ефективніше використовують отримані знання та спираються на навички, ніж екстернали (як вказано у Chiang et al., 2019). Говорячи про самоефективність, ми спираємося на теоретичні погляди, закладені в теорії Бандури (2000).

Згідно Бандури, самоефективність як переконання людини в успіху його дій в будь-якій сфері або ситуації здатна запускати наполегливість у вирішення складних завдань. Важливою характеристикою самоефективності як засобу просування будь-яких соціально значущих дій буде те, що вона суб'єктивна та має чотири джерела розвитку. Серед джерел самоефективності можна назвати: особистий досвід ефективної дії; приклад ефективності інших людей у складній ситуації; заохочення або критику з боку оточуючих; фізичний і емоційний стан людини. При цьому заохочення або критика є найслабшим з наведених джерел самоефективності індивіда, а найбільш сильним – власні успішні дії (Бандура, 2000; Булышко & Коломєйцев, 2009; Bandura, 1994).

Розглянемо наведені характеристики самоефективності стосовно екологічної сфери. По-перше, екологічна самоефективність дозволить виявляти наполегливість і не миритися з існуванням екологічних проблем. По-друге, для розвитку екологічної самоефективності необхідно: 1) набути досвід або знати про успіхи оточуючих в зменшенні екологічних загроз; 2) отримувати зворотний зв'язок про правильні проєкологічні (екозберігаючі) дії; 3) зберігати фізичні та емоційні ресурси. Важливість розвитку екологічної самоефективності, зокрема, проілюстровано в дослідженні Tabernero & Hernández (2011), яке показало, що внутрішня мотивація і самоефективність виступають умовою проєкологічної поведінки. Також Abrahamse і Steg виявили, що споживачі поведуться більш енергозберігаюче, якщо вони розуміють, що негативно впливають на навколишнє середовище (як вказано у Lee & Tanusia, 2016).

Самоефективність та інтернальність є суб'єктивними уявленнями щодо власної спроможності впливати на події, які можуть йти у розріз з об'єктивними фактами. Суб'єктивність цих переконань щодо контролю робить правомірним їх розгляд у особистостей з різною екологічною позицією. Спираючись на проведений теоретичний аналіз, спробуємо описати можливі етапи активації суб'єктивних уявлень щодо контролю при сприйнятті інформації про нові екологічні проблеми в залежності від екологічної позиції.

Перший етап. Можна очікувати, що в момент сприйняття нової інформації про екологічні проблеми суб'єкти з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції переживають надію на вирішення цих проблем як необхідну умову для самоефективності, а також провину і печаль по відношенню до екоруйнівного вкладу людей, які сприятимуть екологічній інтернальності. Водночас, суб'єкти з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції можуть відчувати байдужість або безвиходдя, що заважають самоефективності, а також можуть відчувати гнів на інших людей – винних, на їхню думку, в збільшенні екологічних проблем, що буде підтримувати екологічну екстернальність.

Другий етап. У суб'єктів з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції буде закріплюватися віра у силу власних дій – індивідуальна самоефективність. Розвиток цієї впевненості пов'язаний з приростом екологічної обізнаності, власними проєкологічними вчинками та проєкологічним прикладом інших. Переживання власної екологічної самоефективності та власної екологічної інтернальності підсилюють одне одного. На противагу, суб'єкти з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції вірять в гроші та технології мають низьку екологічну обізнаність, діють проєкологічно випадково або через користь, не усвідомлюючи екологічного значення своїх дій, тому у них формується уявлення, що екологічні зміни не залежать від їх особистих дій. Таке уявлення заважає розвитку індивідуальної самоефективності, сприяє високій екстернальності.

Третій етап. Суб'єкти з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції мають високу екологічну самоефективність та високу інтернальність на особистому і загально-людському рівні, по-перше, через втілення знань і переконань в індивідуальній самоефективності на практиці, по-друге, через зміцнення впевненості в успіху власних екозберігаючих дій завдяки ефективним прикладам оточуючих. Водночас, суб'єкти з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції не мають мотивів для сприйняття себе суб'єктом в екологічній сфері та для втілення практики проєкологічної дії, якщо це не приносить грошей. Отже, вони втрачають можливості підвищити ефективність та суб'єктність в екологічній сфері, як шляхом власних проєкологічних дій, так і шляхом досвіду інших (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Етапи активації суб'єктивних уявлень щодо контролю при сприйнятті інформації про нові екологічні проблеми в залежності від екологічної позиції

		Домінування грошових сенсів в ЕП		Домінування біосферних сенсів в ЕП	
Етап	Рушійні сили	Екологічна самоефективність	Екологічна екстернальність	Екологічна самоефективність	Екологічна інтернальність
1	Сприйняття шкоди природі	Байдужість та безсилля перед лицем екологічних загроз.	Гнів і звинувачення інших в екологічній деструкції.	Надія на вирішення екологічних проблем – розуміння цілісообразності проєкологічних дій.	Печаль та провина – розуміння причетності до збільшення масштабів екологічних проблем.
2	Обізнаність	Низька обізнаність + віра в винаходи, гроші + випадкові або корисливі проєкологічні вчинки = низька самоефективність, висока екстернальність. Низька обізнаність та самоефективність призводить до закріплення сприйняття власної об'єктності чи екстернальності.		Висока обізнаність + власні проєкологічні вчинки + приклад інших = висока самоефективність та інтернальність в формі прийняття індивідуальної суб'єктності в екологічній сфері, наявність стійких уявлень про взаємозв'язки людини і природи.	
3	Практичний досвід	Особиста незацікавленість в знаннях призводить до втрати шансу здобути досвід екологічної ефективності та підвищити рівень інтернальності. Тому така індивідуальна неефективність та екстернальність може розповсюджуватися на все людство або перетворюватися у віру, що з екологічними проблемами повинні боротися лише певні спеціалісти.		Застосування знань на практиці, спостереження за іншими закріплює сформовану індивідуальну самоефективність та інтернальність, розширюють її людство взагалі, зміцнюється. Тобто, призводить до визнання того, що людство несе відповідальність за ріст екологічних проблем та може, щось змінити. Це підтримує ототожнення свого «Я» з природою на когнітивному рівні.	

Тут варто сказати, що самоефективність в одній сфері може переноситися на іншу сферу діяльності людини (Бандура, 2000; Chen, 2015; Pajares, 1997; Zimmerman, 2000). Тому можна припустити, що екологічна самоефективність буде посилювати загальну самоефективність. Адже екологічна самоефективність охоплює віру людини в ефективність власних дій в області, яка набагато глобальніша, ніж повсякденні соціальні завдання і діяльність. Іншими словами, людина, яка вірить, що може

власними діями впливати на стан навколишнього середовища на світовому рівні, скоріше, вірить в те, що здатна власними діями змінити своє життя, ефективно відповідати на соціальні завдання та професійні виклики.

1.4. Екологічна позиція та суб'єктивний зв'язок з природою як чинники екологічно значущої поведінки

Людина в процесі побудови свого життя неминує створює сітку взаємин з оточуючим світом, які дають їй почуття приналежності до незнайомого середовища, та робить це середовище значущим через знаходження в ньому особисто важливих складових. З огляду на те, що екологічна позиція задає оцінку біосфери як внутрішньо цінної або ні, актуальним є розгляд екологічної позиції разом з суб'єктивним зв'язком з природою як чинників екологічно значущої поведінки.

У нашому світі безпосередня повсякденна взаємодія з дикими представниками інших біологічних видів вимагає зусиль (Ives, et al., 2018; Lumber, Richardson, & Sheffield, 2017). Постійні перетворення людьми природного середовища дозволили людству досягти почуття захищеності, але освоєння все більших територій для побудови міст веде до знищення диких місцевості та робить менш досяжним спостереження за представниками інших біологічних видів в їх природних умовах проживання. Сучасні міста є «фортецями», створеними для комфортного життя людства, у яких дикі тварини, зазвичай, небажані гості, бо люди можуть мати страх перед тваринами та дикими місцевостями (наприклад, як встановили Аарон і Вітт, студенти бояться диких тварин і відсутності зручностей (як зазначено у Taylor, 2019)). Тому, щоб забезпечити людям почуття захищеності й комфорту, соціальний дизайн міст часто не орієнтований на те, щоб бути привабливим для інших тварин, та робить рослинність менш помітною для людей. Але незважаючи на цінність почуття захищеності й комфорту, які дарують міста, людина залишається частиною природи, тобто біологічною істотою, а згідно теорії біофілії Уілсона має біологічно обумовлену тягу до пошуку емоційного контакту з природою, фокусу на житті, вродженої емоційної приналежності (Wilson, 1993).

Отже, сама суть людини та емоційна тяга до іншого життя буде сприяти пошуку можливостей взаємодіяти з іншими біологічними видами (наприклад, відвідувати зоопарки або природні заповідники) та перебувати у диких природних місцях (наприклад, подорожувати в дикі місцевості) замість того, щоб замінювати безпосереднє спілкування з нелюдськими живими істотами, наприклад, медіа-контентом зі звуками природи чи відео з тваринами в природних умовах проживання в мережі Інтернет (Ives, et al., 2018; Zylstra, Knight, Esler, & Le Grange, 2014). Частий контакт зі світом природи сприятиме формуванню позитивних або негативних установок по відношенню до світу природи й екологічної ідентичності суб'єкта (Olivos, & Aragones 2011; Hedlund-de Witt, 2014; Ives, et al., 2018; Lumber, et al., 2017; van Egmond & de Vries 2011; Zylstra, et al., 2014; van den Noortgaete, & De Tavernier 2014). Тобто, хоча людина є частиною сучасного міста, у якому немає місця багатьом іншим біологічним видам (наприклад, хижакам), особиста значущість спілкування з природою стає стовпом екологічної ідентичності. Це збігається з науковими поглядами Бергера та Лукмана, що в ідентичності відображаються соціальні процеси, до яких долучена особистість, а також особисто значущі пріоритети (як зазначено у Єгупов, 2015). Для нас ця теза означає, що домінування біосферних або фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції як «значущих пріоритетів» буде сприяти формуванню різних екологічних ідентичностей. В руслі цієї ідеї факт, що єдність з екологічним співтовариством та екозберігаюча поведінка зв'язані з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції, а включення до «торгівельних» відносин та екоруйнівна поведінка зв'язані з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції, може свідчити, що в залежності від домінуючого сенсу в екологічній позиції у суб'єкта можуть відбуватися різні види екологічної ідентифікації.

Перший вид: диференційована екологічна ідентифікація – схильність особи до ототожнення свого «Я» переважно з людством в цілому або окремими значущими персонами, в якій відображаються почуття пов'язаності та взаємовідносини, сфокусовані в соціумі. При цьому варто зазначити, що ми використовуємо слова «диференційована екологічна», бо, по-перше, цей тип ідентифікації передбачає, що серед безлічі живих істот на планеті людина обирає для ідентифікації свого Я, перш

за все, людський вид, який є лише одним з біологічних видів; по-друге, людина є живою істотою, тому, якщо одна людина ідентифікує себе з іншою людиною, то її ідентифікація є екологічною попре соціальний контекст формування такої ідентифікації. Другий вид: недиференційована екологічна ідентифікація – схильність особи до ототожнення свого «Я» із усіма представниками екологічного співтовариства, в якій відображається почуття пов'язаності та взаємовідносини в рамках земної кулі. Перший вид екологічної ідентифікації ми зв'язуємо з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції, а другий вид – з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції. В нашому розумінні названі види ідентифікації виступають одночасно компонентом та умовою підтримки зв'язку з природою і соціумом. Тому саме біосферна орієнтація екологічної позиції, імовірно, підтримує відчуття зв'язку людини з усіма живими істотами і природними ландшафтами, бо пов'язана з недиференційованою екологічною ідентифікацією.

Переживання зв'язку з природою та ідентифікація з нею вказують на єдність людини з живими істотами. Чимала кількість авторів ототожнюють єдність з духовністю особистості (наприклад, Anwar, & Osman-Gani, 2015; Bhullar, 2015; Тітов, 2017). Це дозволяє розглядати переживання єдності з екологічним співтовариством, властиве біосферній екологічній позиції, можливим каталізатором духовності.

Зв'язок з природою та оточуючими позитивно відбивається на готовності сприймати всіх живих істот в якості рівноправних суб'єктів для спілкування. Отже, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції пов'язане з суб'єкт-суб'єктним ставленням до всіх істот. У дослідженні Rottman (2014) показується, що біоцентричне занепокоєння з приводу шкоди сприяє поширенню дії справедливості на нелюдських істот через наділення цих живих створінь якостями, які притаманні людям (Rottman, 2014). Таке суб'єктно-етичне ставлення може базуватися на феномені суб'єктифікації природних суб'єктів, описаному Дерябо (2002). Суб'єктифікація відбувається шляхом знаходження людиною спільних рис із сприйнятими природними «об'єктами» та здатності цих природних «об'єктів», по-перше, впливати на осмислення відносин зі світом; по-друге, відкриватися суб'єктами взаємної дії для сприймаючої людини (Дерябо, 2002). Феномен суб'єктифікації природних суб'єктів можна розглядати

варіантом дії закону партиципації (сопричетності) Леві-Брюля, але задіяного у свідомості сучасної людини по відношенню до всього живого. Згідно з цим законом для первісної людини (представника якогось племені) предмет може бути самим собою і одночасно чимось іншим (Леві-Брюль, 1994). Також така подібність є основою екологічної ідентичності за Clayton (2016), яка визначається як почуття зв'язку з природним оточенням, що базується на емоційній прив'язаності і/або подібності (Clayton, 2016; Olivos, & Aragones 2011; van den Noortgaete, 2014). Schultz визначив зв'язок з природою як «ступінь, в якій людина включає природу в його / її когнітивне уявлення Я» (Schultz, 2002, с.67). Вслід за Schultz, Perrin та Benassi підкреслювали когнітивний компонент зв'язку з природою та розглядали зв'язаність людини з природою як особистісні переконання та установки, що стосуються взаємозв'язку з природою (Perrin, & Benassi, 2009). Водночас, чимала кількість вчених, які досліджують зв'язок з природою, підкреслюють емоційний характер зв'язаності з природою. Як важливі характеристики зв'язку з природою розглядаються емоційна включеність і досвід взаємодії з природою (Mayer, & Frantz, 2004; Nisbet, Zelenski, & Murphy, 2009). Perkins (2010) прирівнювала зв'язок з природою до прояву глибокої любові і турботи про природу, що включає в себе чітке визнання дійсної цінності природи, особисте почуття відповідальності за її захист від шкоди.

Сформований суб'єктивний зв'язок з природою та домінування біосферних або грошових сенсів у екологічній позиції задають певні відмінності у тому, які морально-етичні принципи будуть “працювати” у взаємодії людини з іншими, та в оцінці справедливості своїх вчинків стосовно тих, з ким суб'єкт взаємодіє.

В концепції захисту цінностей Skitka і співавторів, моральні вимоги – це атитюди, що відповідають за фокусування уваги людини на таких аспектах подій, що відповідають її цінностям (Skitka, 2010). Це співзвучно тому, що моральні вимоги впливають на оцінку взаємодії як справедливої чи несправедливої (Гулевич, 2011). Водночас моральні вимоги впливають на поведінку людей – можуть бути мотивом і виправданням тієї чи іншої дії (Skitka, 2010; Гулевич, 2011). Зважаючи на те, що моральні вимоги впливають на оцінку справедливості через оцінювання результату

взаємодії, результат, відповідний моральним вимогам, вважається справедливим, і навпаки. Таким чином, екологічна позиція може задавати зміст моральних вимог, які впливають на оцінку справедливості взаємодії людини з природою, бо при домінуванні грошових або біосферних сенсів в екологічній позиції: 1) природне оточення має різну значущість; 2) наявне «вибіркове ставлення до екологічно релевантної інформації» (Кряж, 2015; с.3), 3) відбувається визнання потреб та прав людства або всіх живих істот, 4) спостерігається різна спрямованість – екозберігаюча чи екоруйнівна – поведінки. Суб'єкт з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції вважатиме справедливою будь-яку взаємодію, що дозволить йому в результаті зберегти: гроші, власні цінності і переконання ДСП, фінансове благополуччя, товарно-грошові відносини. Суб'єкт з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції вважатиме справедливою взаємодію, яка дозволить йому в результаті зберегти: біосферу, власні цінності і переконання НЕП, екологічне благополуччя, зв'язок з екологічним співтовариством. В кожному випадку все протилежне буде порушувати моральні вимоги і, відповідно, оцінюватися як несправедливе.

При біосферній позиції вчинки, які шкодять живим істотам, будуть порушувати моральні вимоги, що обумовлює оцінку цих вчинків як несправедливих для постраждалих. Факт власного порушення моральних вимог призведе до когнітивного дисонансу у біосферної особистості, який, за Фестінгером (як зазначено Гулевич, 2011), викличе негативні емоції, бо шкода іншим не відповідає їх моральним вимогам до себе. Разом з тим, таке порушення моральних вимог негативно відбивається на уявленнях цього суб'єкта про себе, так як відповідність дій цінностям і моральним вимогам пов'язана з особистою ідентичністю (Гулевич, 2011).

На основі всього вищесказаного можна зробити декілька узагальнень. По-перше, домінування грошових сенсів в екологічній позиції буде супроводжуватися почуттям пов'язаності, перш за все, з представниками людської спільноти, що буде обмежувати групу «своїх» (групу, до якої людина «відносить саму себе, з нею вона себе ідентифікує» (Кондаков, 2003, с.141)) представниками людства. При цьому несправедливою буде оцінюватися взаємодія з природою, яка шкодить людям і руйнує існуючу соціально-економічну систему життєзабезпечення. У загальному

вигляді описане підтримується дослідженням підлітків (Вернік, 2003), яке показало, що на зміст образу довкілля, серед іншого, істотно впливає специфічне ставлення людини до довкілля. Таке ставлення дослідник назвав «позиція почуття власності» та виявив, що для респондентів, які вважають об'єкти довкілля «своїми», найменш притаманною є деструктивна й нейтральна поведінка щодо них. Водночас найбільше випадків деструктивної поведінки трапляється у відношенні до об'єктів, які вважаються «нічийними» (Вернік, 2003; 2004). Тобто, якщо людина сприймає щось як «своє», то буде дбати про його збереження.

По-друге, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції призведе до стійкого почуття пов'язаності з людьми та іншими тваринами, яке розширить групу «своїх» у цієї біосферної особистості до всіх представників екологічного співтовариства. Несправедливою буде оцінюватися взаємодія з природою, яка шкодить всім живим істотам і руйнує біосферу в цілому. У цьому разі проєкологічна спрямованість особистості може посилюватися різними значущими переживаннями: з одного боку – емоційним відкликом на страждання членів своєї інгрупи й бажанням захистити їх від шкоди і несправедливості та допомогти, з іншого – почуттям відповідальності і провини через шкоду, завдану іншим істотам членами людської спільноти, до якої ти безпосередньо належиш. Розширення рамок інгрупи до екологічного співтовариства передбачає вироблення і застосування єдиних норм справедливості до кожного її члена, незалежно від біологічного виду. Сприйняття всіх живих істот як членів інгрупи та застосування до них єдиних норм справедливості будуть сприяти проєкологічній поведінки.

1.5. Роль екологічної позиції в емоційному реагуванні на екологічну дійсність в контексті екологічно значущої поведінки

Домінування біосферних або грошових сенсів у екологічній позиції, як зазначалось вище, буде обумовлювати різні суб'єктивні оцінки справедливості дій стосовно природного оточення та їх моральної складової. Ці оцінки є емоційно забарвленими та включені в процес емоційної регуляції екологічно значущої поведінки. Тому є важливим приділити увагу особливостям емоційних відгуків на

порушення проєкологічних норм, що обумовлені домінуванням біосферних або грошових сенсів у екологічній позиції.

Якщо вибір дії, яка шкодить живим істотам, сприймається по-різному, то, імовірно, за таким сприйняттям будуть слідувати різні емоції в залежності від екологічної позиції та сили зв'язаності з природою. Таке твердження співвідноситься з дослідженням (Фем & Леонтьєв, 2014), згідно якому значення ситуації детермінує широту, усвідомленість та силу емоційного супроводу в процесі вибору. Розглядаються три різновиди вибору залежно від значущості ситуації: «повсякденний» (вибір, зроблений у малозначущій ситуації), середній за значенням, «доленосний» (вибір, зроблений у ситуаціях великої значущості).

Можна припустити, що для особистості з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції певні вибори в екологічно значущих ситуаціях можуть сприйматися як «доленосні» через цінність природи. При цьому суб'єкт-суб'єктне ставлення і сильна зв'язаність з природою, тваринами можуть посилювати сприйняття вибору, що стосується екологічних проблем, як «доленосного». У випадку з особами з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції можна очікувати, що більшість екологічно значущих виборів будуть розглядатися ними як «повсякденні» через високу цінність для них грошей та низьку оцінку внутрішньої цінності природи. Тут для нас важливо, що Фем & Леонтьєв (2014) зв'язують суб'єктивне сприйняття виборів як доленосних з більшою силою емоційного реагування та більш широким спектром емоцій. Тому можна очікувати, що емоційна реакція в ситуаціях, пов'язаних з деградацією чи поліпшенням стану природного оточення, матиме у осіб з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції більш інтенсивний характер та викликатиме в них різноманітніші емоції, ніж у осіб з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції.

Особливості емоційного реагування на власні екоруйнівні дії в природному середовищі при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції можна описати з використанням моделі отримання прощення Енрайта (як зазначено у Печин, 2014). Згідно цієї моделі на першій фазі людина може формально заперечувати шкоду, але потім каятися у тому, що заподіяла шкоду, переживати провини, її самоповага буде

знижуватися. На другій фазі людина розуміє необхідність змінити ставлення до скривдженого, бажає прощення, готова його чекати. На третій фазі – людина визнає біль потерпілого, переживає співчуття, приймає біль. На четвертій – кривдник знаходить нові сенси у власному стражданні з приводу шкоди та стає вільним від провини, після чого починається або продовжується примирення з скривдженням (як зазначено у Печин, 2014).

Визнання, що біосфера має першорядне значення для життєзабезпечення, разом з переживанням спільності з екологічним співтовариством, ймовірно, породжують бажання зберегти біосферу і допомагати іншим живим істотам. Тому, спираючись на модель Енрайта, можна припустити, що суб'єкт з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції переживає основні стадії отримання прощення кривдника у потерпілого, якщо не втілює в реальності свої проекологічні й просоціальні прагнення, тобто власними вчинками шкодить природі. Спочатку, переживає шок і деякою мірою заперечує здійснення вчинку, потім, у відповідь на інформацію про власні вчинки, які шкодять природі, внутрішньо визнає, що нашкодив іншим представникам своєї інгрупи. Наступним кроком, відчуває провину, печаль, тривогу, жаль, гнів, подив. Почуття провини, печалі, співчуття, тривога, жаль є результатом усвідомлення того, що екологічні проблеми швидко зростають через дії людей (враховуючи власні дії), а гнів на винуватців або подив зумовлені розумінням факту, що людство, порушуючи проекологічні норми, своїми руками знищує життєздатність планети, від якої залежить. Печаль, як і вина, можуть бути викликані співчуттям по відношенню до тварин, з якими ідентифікує себе суб'єкт з біосферною позицією. Переживання провини, ймовірно, знизить самоповагу. Це стане додатковим сигналом суб'єкту про розрив між його переконаннями і поведінкою, який буде спонукати до виправлення екоруйнівної поведінки.

В той же час, спектр емоційних переживань у осіб з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції, у відповідь на вказівку неприпустимості їхніх екоруйнівних дій в природному середовищі, може включати байдужість, подив і гнів. Ці переживання пояснюються уявленнями людини, що роль її особистих дій незначна для погіршення екологічної ситуації. Також домінування грошових сенсів в

екологічній позиції може обумовлювати переживання радості та гордості незалежно від екологічних наслідків власних вчинків, якщо ці вчинки сприймаються як такі, що направлені на підвищення безпеки та рівня життя людей.

Важливо підкреслити, що суб'єкти з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції теж спроможні переживати радість в контексті екологічних змін, але вона виникне у відповідь на вчинки, які зберігають природу, адже, наприклад, Богнер і Вайсман вказують, що екозбережувальна активність припускає не лише намір підтримки проєкологічних заходів та занепокоєність щодо природних ресурсів, але й радість від взаємодії з природою (як зазначено у Kaiser, Hartig, Brügger, & Duvier, 2013).

В загальному вигляді описані ідеї про різність емоцій в осіб з різною екологічною позицією узгоджуються із згаданим вище дослідженням Фем та Леонтьєва (2014), згідно якому доленосні вибори у респондентів пов'язані з переживаннями тривоги, страху, в той час як повсякденні вибори супроводжуються байдужістю.

В цілому, запропонований опис емоційних відгуків на власні екоруйнівні дії в природному середовищі узгоджується з багатьма роботами, присвяченими емоціям.

У теоретичному аналізі Кляйнберга, вина, яка є просоціальною, та печаль, яка є егоцентричною, передають особисте ставлення до подій, на відміну від гніву, який є соціальною емоцією і відображає відношення між партнерами по взаємодії (як вказано у Рейковский, 1979; Miron, & Branscombe 2008). Тому печаль та вина є ймовірними відповідями на екоруйнівні дії при позитивному ставленні до природи. Вони будуть проявлятися в разі екоруйнівних дій, по-перше, в силу сприйняття природи як самоцінної, по-друге, через порушення самою особистістю власних проєкологічних норм; по-третє, внаслідок розчарування в собі через власне сприяння негативним змінам у природному середовищі.

Mallet (2012) встановив, що екологічно доброзичливі (проєкологічні) поведінкові наміри пов'язані з еко-виною – «почуттям провини, що виникає, якщо люди думають про час, коли вони не дотримувалися особистих або соціальних стандартів екологічної поведінки» (Mallett, 2012; Rees, Klug & Bamberg 2014, с.440).

За своїми характеристиками вина викликана сприйняттям спричиненої шкоди, а печаль викликана розчаруванням, але вони обидві можуть бути стимулом для виправлення ситуації та сприяти: 1) укріпленню існуючих чи відновленню втрачених зв'язків, відносин; 2) активації ресурсів для усунення проблеми (Ізард, 1999; Куликов & Пилишина, 2013). У такому контексті провина та печаль мобілізуватимуть ресурси для відшкодування екологічної шкоди. При цьому сильний зв'язок з представниками екологічного співтовариства буде посилювати переживання вини та печалі, але також, і це головне, активізуватиме готовність до просоціальних та проекологічних дій. Разом з цим, провина та печаль як відгуки на спричинену шкоду живому можуть загрожувати повазі до себе (Ізард, 1999; Куликов & Пилишина, 2013), супроводжуватися душевним болем (Коробіцина, 2012). Загроза самоповазі та відчуття душевного болю також можуть грати позитивну роль в активації просоціальної та проекологічної спрямованості.

Водночас, якщо говорити про гнів на інших як основний емоційний відгук у осіб з «грошовою» позицією, то він названий нами як найбільш ймовірна реакція на зовнішнє засудження їхніх руйнівних дій в середовищі тому, що йдеться про перешкоджання для отримання ними бажаного і спростування екоруйнівних описових норм суспільства, яким вони слідують. Як зазначає Басанова (2006), агресія є нормальною реакцією в ситуаціях, коли світогляд особи не відповідає змінам світу. Вона виступає способом захистити світоглядні переконання, не дивлячись на їх невідповідність новим реаліям. На нашу думку, у випадку, коли йдеться про шкідливі дії щодо природного оточення, навіть у осіб з грошовою екологічною позицією спочатку може виникати гнів, спрямований на себе, бо власні деструктивні дії в природі можуть негативно відбуватися на них самих. Екологічні проблеми будуть сприйматися перепорою на шляху накопичення грошей, які виступають головним життєвим ресурсом при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції, тому складна екологічна ситуація буде заперечуватися. Заперечення зробить інформацію про шкоду будь-яких вчинків для природного середовища і живих істот незначною. Злість на себе також може переноситися на навколишніх, при цьому ріст гнівних переживань посилюватиме впевненість людини (Ізард, 1999; Куликов & Пилишина,

2013). Наростання гніву в цьому разі робить людей більш впевненими в собі, отже, впевненими в своїх переконаннях щодо несерйозності екологічних загроз. Така впевненість сприятиме подовженню екоруйнівної поведінки.

1.6. Місце екологічної позиції в процесі вибору способів подолання екологічних загроз як чинників екологічно значущої поведінки

Інформація про реальний стан природного оточення є доволі стресогенною. Глобальні екологічні проблеми є масштабними, не мають швидкого шляху для вирішення, їх повне вирішення знаходиться поза рамками можливостей одного окремого представника людства. В ситуаціях, що перевищують можливості людини, вмикаються наявні у неї захисні механізми, копінг-ресурси та копінг-стратегії для відновлення психічної рівноваги та знаходження виходу з стресової ситуації (Дорьева, 2013; Маленова & Маленов, 2011). Від сприйняття ситуації залежить, які способи подолання складних життєвих обставин обиратиме людина. Тому світоглядні уявлення особистості про оточуючий світ та її місце в цьому світі можуть стати як перепонами, так і ресурсами для виходу з воронки кризових подій.

Вибір копінг-стратегії проходить після оцінювання ситуації, зокрема, Лазарус та Фолкман вказують, що процес подолання складної ситуації включає в себе оцінку: 1) ступеня загрози; 2) необхідних ресурсів; 3) успішності власних дій (Folkman, & Lazarus, 1988; Бодров, 1996; Исаева, 2009). На основі цих оцінок формується відповідний стиль реагування: емоційно-орієнтований або проблемно-орієнтований копінг. Carver & Scheier підкреслювали, що емоційно-орієнтований копінг не призводить до мобілізації сил задля вирішення завдання, а тільки зменшує рівень стресу, по суті, просто допомагає перейти в стабільний стан й не передбачає подальшого рішення задачі, на відміну від проблемно-орієнтований сфокусованого, який навпаки, активує зусилля (Бодров, 1996; Исаева, 2009; Кружкова, 2012; Рогозян, 2011; Родіна, 2010; Трифонова, 2013).

Екологічна позиція передбачає певну оцінку екологічної дійсності. Тому можна очікувати, що в залежності від домінуючого сенсу в екологічній позиції значущість та оцінка складної екологічної ситуації будуть різними. Біосферна особистість

потенційно більш орієнтована на рішення екологічних проблем, бо ці проблеми через визнання самоцінності біосфери та ідентифікацію з усіма представниками живої природи можуть сприйматися як небезпечні для самого суб'єкта та його інтегру. «Грошова» особистість, імовірно, менш орієнтована на рішення екологічних проблем, бо їх рішення напряду не пов'язане з примноженням грошей, які, в даному випадку, є значущою індивідуальною цінністю, від якої залежить благополуччя людей. Більш детально особливості використання копінгів особистостями з різною екологічною позицією можна описати, спираючись на класифікацію копінг-стратегій Суркової та Власової (2012), які виділяють пасивну, активну та творчу копінг-стратегію.

Пасивна копінг-стратегія, спрямована на збереження наявних ресурсів, активізується, якщо ситуація має малу значущість або оцінена суб'єктивно нездоланною. Результат використання пасивного копінгу – невирішена проблема. Активна копінг-стратегія задіється, коли ситуація визначена суб'єктом як важка, але здолана. Людина, яка прибігає до активного копінгу, робить все, щоб адаптуватися до ситуації, перейти до нормального функціонування. В результаті вибору цієї стратегії особа вирішує проблему, отримує досвід. При активізації творчої копінг-стратегії складна ситуація виступає стимулом для життєтворення, мобілізує всі особисті ресурси через високу значущість проблемної ситуації, яка не тільки дуже важка, але не має негайного рішення. Застосування творчої стратегії викликає особистісні зміни та вирішення проблеми іншими способами (Суркова & Власова, 2012). Тому з врахуванням характеристик поведінкових стратегій подолання Суркової та Власової можна припустити, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції пов'язане з активною стратегією, якщо говорити про локальні екологічні загрози, і водночас, з творчою стратегією, якщо говорити про глобальні екологічні загрози. Також очікується, що домінування грошових сенсів в екологічній позиції пов'язане з пасивною стратегією у відповідь на локальні й глобальні екологічні загрози. Разом з тим, локальні екологічні загрози будуть сприйматися як складні, вирішувані, такі, що вимагають особистої адаптації через близькість до місця життєдіяльності суб'єкта, тому активізують фізичні та психічні ресурси особистості (наприклад, вона шукатиме

інформацію, як зупинити незаконну вирубку дерев у своєму місті, займатиметься озелененням двору). Глобальні екологічні загрози будуть сприйматися невизначеними, тими, що не мають швидкого способу усунення. Ці загрози разом є для біосферної особи сильним стрес-фактором, бо загрожують всій інгрупі, тому потребуватимуть за її суб'єктивною оцінкою розвитку та використання всіх ресурсів, особистого зростання (наприклад, самовдосконалення), створення проєкологічної організації. Причиною того, що людина буде розвивати та нарощувати власні ресурси з метою покращити екологічну ситуацію, буде наявність в ній внутрішнього мотиву зберегти природу як самоцінність, а вчинок, у якому реалізується внутрішній та зовнішній мотиви буде здійснено з більшою ймовірністю (наприклад, Соколова, 2007). Навпаки, відсутність внутрішньої потреби захищати суб'єктивно далеку природу зв'язана з малою суб'єктивною значущістю екологічних загроз при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції активізуватиме відмову від пошуку рішення. Ці думки підтримуються уявленнями Frantz та її колег (2005) про те, що сприйняття людиною себе як незалежної від природи застраховує її від психологічного стресу, викликаного руйнуванням екологічних систем та створює відповідні умови для завдання шкоди природному середовищу. Подібне пасивне ставлення до вирішення екологічних загроз та екоруйнівна поведінка при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції можуть бути пов'язаними з тим, що в діяльності «націленого на гроші» суб'єкта присутній виконавчий компонент діяльності – пристосування та/або зміна оточення для задоволення своїх потреб, але відсутній орієнтовний компонент – трансформація своєї екологічної діяльності відповідно отриманої інформації про стан довкілля і закономірності, існуючі в природи.

Провідна роль у регуляції дій, згідно моделі «Рубікон» (Хекзаузен, 2003), надається мотивації, волі і контролю. В цієї моделі від планування до дії виділяються чотири фази. На першій фазі здійснюється вибір дії з можливих альтернатив, формується готовність до певного способу дії; друга фаза – очікування сприятливих обставин для дії чи відмова від активності; на третій відбувається сама дія; четверта фаза визначається запуском оціночних процесів вчинку: суб'єкт оцінює результат дії

та робить висновки для майбутнього, іншими словами, оцінює успішність та причини неефективності дії. На цій останній фазі людина вирішує, чи досягла мети, чи варто було її досягати, якщо мета залишається актуальною – аналізуються оцінка причин невдачі і способи корекції дії.

Суть моделі «Рубікон», на нашу думку, гарно описує процес подолання екологічних загроз особами з різною екологічною позицією та подальшої активації поведінки «Екологічна позиція → подолання екологічних змін → екологічно значуща поведінка». Домінуючий сенс в екологічній позиції як ядро запущеного мотиваційного процесу визначає оцінку загрози (ступеня загрози; необхідних ресурсів; успішності власних дій, згідно Lazarus & Folkman), бажання та побоювання відносно втрат й оцінку доцільності докладання зусиль. На підготовчій мотиваційній фазі людина оперує знаннями про об'єктивну реальність. Екологічна інформація про впливи і взаємозалежності в системі «природа-людство» при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції зробить екологічні загрози актуальними через обізнаність щодо альтернатив та наслідків поведінкового акту. Водночас, при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції екологічна інформація перетворюється для суб'єкта в «фейки». В результаті формується прагнення до певної поведінки – екозберігаючої або екоруйнівної – залежно від екологічної позиції. На преакціональній вольовій фазі суб'єкт очікує шансу чи створює можливість для екозберігаючої або екоруйнівної поведінки, в залежності від екологічній позиції. На акціональній вольовій фазі когнітивний процес, спрямований на реалізацію дії, вмикає упереджене ставлення до інформації, селективний відбір фактів про природне оточення, уявлень відповідно до головних сенсів життєдіяльності. Тому, навіть при наявності перешкод, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції спонукатиме, через страх втрати біосфери, до відбору фактів про природне оточення, що сприяють нейтралізації небезпеки. Навпаки, домінування грошових сенсів в екологічній позиції пов'язане з пошуком таких фактів про природне оточення, які дозволять ігнорувати екологічні загрози та й далі фокусуватися на грошах як головному ресурсі життєзабезпечення. Після реалізації екозберігаючої чи екоруйнівної поведінки настає постакціональна мотиваційна фаза, на якій

оцінюється результат виконаної дії. В рамках цієї завершальної фази при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції екозберігаюча поведінка, за нашими очікуваннями, буде розглядатися як ефективна і доцільна, а екоруйнівна як неефективна і недоцільна. Таким чином, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції буде закріплювати екозберігаючу поведінку та конструктивні копінги, а домінування грошових сенсів в екологічній позиції буде закріплювати екоруйнівну поведінку та деструктивні копінги.

Оцінка підконтрольності складної екологічної ситуації грає не малу роль в обранні способів копінг-стратегії для подолання екологічних загроз. Тому є важливим розглянути роль інтернальності і самоефективності у виборі копінг-відповідей на глобальні екологічні загрози залежно від екологічної позиції.

Теоретичний аналіз (підрозділ 1.3) розкриває зв'язок екологічної позиції з переконаннями щодо контролю в екологічній сфері, які можна розглянути в контексті проблеми ресурсів особистості. Екологічна самоефективність як вид самоефективності за своїм визначенням виступає особистісним ресурсом (Бандура, 2000; Леонтьев, 2016b). Особистісним ресурсом є також інтернальність (Дементий, 2005; Леонтьев, 2016b). Інтернали є активні, впевнені в можливості контролю над важкою ситуацією, що сприймається ними як виклик (як зазначено у Масленова, 2010; Степаненко, 2019). Таким чином, біосферна екологічна позиція, посилюючи переконання щодо контролю в екологічній сфері виступає активатором ресурсних можливостей суб'єкта, що робить більш імовірним використання проблемно-орієнтованого копінгу. Необхідна мобілізація зусиль можлива через те, що людина визнає власну причетність до важких життєвих ситуацій та має віру в власні сили, в можливість зробити внесок в вирішення цих ситуацій. Проблемно-орієнтований копінг відкриває можливість для особистості впоратися зі стресом та зберегти значуще в природі.

Разом з цим «грошова» орієнтація екологічної позиції, скоріше за все, зв'язана з деструктивною (такою, яка не сприяє рішення екологічних проблем) копінг-відповіддю на складну екологічну ситуацію, оскільки активізує екологічну екстернальність та віру в технологічні рішення. Описане підтримується результатами

досліджень Журавльова та Осипенко (2007), які встановили, що значущість грошей негативно корелює з загальною інтернальністю та інтернальністю в галузі досягнень. Екологічна екстернальність та віра в ефективність технологічних інновацій роблять екологічні загрози малозначущими для суб'єкта, тим самим призводять до емоційно-орієнтованого (депроблемного) копінгу.

Різні види долаючої поведінки особистості щодо екологічної дійсності можуть бути розглянуті як різні форми адаптації до екологічних змін в світі. За визначенням Березіна (1988), психологічна адаптація – процес, що дозволяє людині в ході своєї діяльності задовольнити потреби, досягти значущих цілей і, в той же час, зберігати відповідність між особистістю, її психічною діяльністю та навколишнім середовищем, його вимогами. Особливості психологічної адаптації особистості в залежності від екологічної позиції можна проілюструвати за допомогою систематики копінгу Перреза та Райхертса, в якій копінги упорядковані за їх фокусом на: ситуації (активний вплив; втеча; пасивність); репрезентації (пошук або витіснення інформації); оцінці (наділення сенсом; зміна мети) (як зазначено у Абабков, Перре, 2004; Абабков 2013). При домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції в процесі психологічної адаптації до екологічних загроз шляхом екозберігаючої поведінки відбувається віднесення екологічних загроз в категорію пріоритетних з подальшим пошуком додаткової інформації про екологічні зміни, щоб активно долучитися до усунення екологічних загроз. При домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції в процесі психологічної адаптації до екологічних загроз шляхом екоруйнівної поведінки відбувається витіснення інформації, що надходить, як наслідок, у фокусі уваги знаходиться не зниження людського тиску на природу, а примноження грошей, які, нібито, допоможуть «піклуватися» про природне оточення в майбутньому. Така заміна говорить про втечу та пасивність в області вирішення екологічних проблем як таких.

Висновки до розділу 1

1. Екологічно значуща поведінка може бути визначена як екологічні дії, що з отриманням та використанням екологічних ресурсів в процесі життєдіяльності, та

прямо або опосередковано впливають на стан природного оточення. За спрямованістю та наслідками можна говорити про екозберігаючу (проекологічну) поведінку, яка сприяє екологічній усталеності, або екоруйнуючу поведінку, яка посилює деградацію довкілля. Екологічно значуща поведінка людини може бути причиною порушення природного балансу на планетарному рівні (екоруйнівні дії людства в цілому); вкладом в екологічний колапс (екоруйнівні дії людини як частини людської спільноти); активністю, яка викликає окремі екологічні зміни в довкіллі (всі дії, незалежно від їх спрямованості); реакцією на екологічні проблеми (всі дії, незалежно від їх спрямованості). Кожен людський суб'єкт, незалежно від рівня усвідомленості екологічної значущості власних дій, відіграє свою роль в використанні людьми природних ресурсів, людського тиску на екосистеми Землі, що дозволяє розглядати його як суб'єкта екологічних змін.

2. Екологічна значуща поведінка є предметом еколого-психологічного дослідження не одне десятиріччя. У вже існуючих моделях детермінації екологічно значущої поведінки серед найбільш значущих особистісних чинників названі світоглядні установки, світоглядна екологічна позиція, переконання щодо контролю над екологічною ситуацією, екологічні норми, емоційні реакції на екологічні загрози, переживання зв'язаності з природою, і похідні від них способи подолання стресу та екологічні наміри людини.
3. На підставі теоретичного аналізу літератури з проблеми регуляції екологічно значущої поведінки запропоновано теоретичну модель регуляції екологічно значущої поведінки, в якій ключову роль грає екологічна позиція, вплив якої на поведінку опосередкований через інші особистісні чинники екологічно значущої поведінки, а саме – переконання щодо контролю, екологічні норми; емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм, суб'єктивний зв'язок з природою, екологічні копінг стратегії.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях авторки: Баєва, 2018а; Баєва, 2018с; Баєва, 2019а; Баєва, 2019b; Баєва, 2019с; Баєва, 2020b; Баєва, 2020с; Баєва, 2020d; Баєва, 2020е; Баєва, 2020g; Кряж & Баєва, 2020b; Баєва, 2021а; Баєва, 2021b.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі описані основні етапи та методична процедура емпіричного дослідження, обґрунтовано доцільність використання обраних психодіагностичних методик, надана загальна характеристика вибірки.

2.1. Гіпотези та завдання емпіричного дослідження

Метою нашого дослідження є розробка та перевірка модель регуляторних впливів особистісних чинників екологічно значущої поведінки як теоретичної підстави для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій.

Основні гіпотези даного дослідження:

1. Екологічна позиція впливає на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку опосередковано через сприйнятий контроль в екологічній сфері.
2. Екологічна позиція впливає на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку опосередковано через особисті екологічні норми.
3. Екологічна позиція впливає на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку опосередковано через емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм.
4. Екологічна позиція впливає на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою.
5. Екологічна позиція впливає на екологічно значущу поведінку опосередковано через екологічні копінги.
6. Екологічна позиція впливає на сприйнятий контроль та емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм опосередковано через зв'язок з природою.
7. Екологічна позиція впливає на емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм опосередковано через сприйнятий контроль.
8. В групах людей з різними типами екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції є розбіжності за переконаннями щодо контролю, зв'язком з природою, емоційними відгуками на екологічні зміни, екологічними копіngами та проявами екологічно значущої поведінки.

Ми перевіряли названі гіпотези в рамках таких емпіричних завдань:

1. Вивчити вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю в екологічній сфері, особисті екологічні норми, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм та екологічно значущу поведінку;
2. Вивчити вплив екологічної позиції на суб'єктивний зв'язок з природою та екологічно значущу поведінку;
3. Вивчити вплив екологічної позиції на копінг-стратегії як способи подолання екологічних загроз та екологічно значущу поведінку;
4. На основі порівняльного аналізу описати психологічні особливості осіб з різними типами екологічного світогляду, виділеними за показниками екологічної позиції особистості;
5. Розробити тренінг для активації проєкологічної поведінки суб'єкта та рекомендації для особистісно-орієнтованих соціальних інтервенцій з просування проєкологічної поведінки.

2.2. Характеристика методів та методик дослідження.

Обґрунтування обраних методик

Відповідно до поставлених завдань дослідження були використані такі психодіагностичні методики:

1. Опитувальник екологічних установок «Еко 30» І. Кряж;
2. Шкала «Нова екологічна парадигма» («НЕП») Р. Данлопа, К. Ван Лира, А. Мертиг, Р. Джонса;
3. Скореченна шкала «Антропоцентризм» з опитувальника екоцентричної та антропоцентричної установок щодо навколишнього середовища ЕААТЕ С. Томпсон і М. Бартон;
4. Шкала локусу контролю Дж. Роттера;
5. Скринінгова шкала екологічної інтернальності;
6. Опитувальник екологічної самоєфективності щодо проблеми зміни клімату М. Ojala та його авторська модифікація;
7. Шкала загальної самоєфективності Р. Шварца, М. Єрусалема;

8. Графічна шкала У. Шульца «Включення природи в “Я”» та її дві авторські модифікації;
9. Скринінгова шкала ідентифікації з природою Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі;
10. Опитувальник «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Ojala;
11. Опитувальник «Екологічні копінг-стратегії» І. Кряж, К. Баєвої;
12. Методика Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж та дві її скорочені версії.
13. Опитувальник-самозвіт про екологічну поведінку в побуті П. Кейси і К. Скотта.
14. Анкета для виявлення «статусу екологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики.

Аналіз даних дослідження здійснювався за допомогою таких статистичних методів математичної статистики: методи описової статистики, коефіцієнт α Кронбаха, таблиці спряженості (критерій χ^2 -квадрат Пірсона), коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, кластерний аналіз, U-критерій Манна-Уїтні, критерій Краскела-Уолліса, дисперсійний аналіз, множинний регресійний аналіз, моделювання структурними рівняннями (SEM). У таблиці 2.1 представлено опис психодіагностичних та статистичних методів за завданнями, які вони вирішують.

Таблиця 2.1

Використані методи та їх завдання

<i>Використані психодіагностичні методики</i>	<i>Завдання дослідження</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
Опитувальник екологічних установок «Еко 30» І. Кряж.	Вивчити екологічну позицію (установки на біоцентризм та на гроші), установка на заперечення екологічних проблем та установка екологічної (загально-людської) інтернальності.
Шкала «Нова екологічна парадигма» («НЕП») Р. Данлопа, К. Ван Лира, А. Мертиг, Р. Джонса.	Вивчити показники НЕП та антропоцентризму як світоглядних екологічних установок
Скорочення шкала «Антропоцентризм» з опитувальника екоцентричної та антропоцентричної установок щодо навколишнього середовища ЕААТЕ С. Томпсон і М. Бартон	
Шкала локусу контролю Дж. Роттера	Вивчити загальну інтернальність.

Продовження таблиці 2.1.

1	2
Скринінгова шкала екологічної інтернальності.	Дослідити особисту екологічну інтернальність.
Опитувальник екологічної самоефективності щодо проблеми зміни клімату М. Оjala та його авторська модифікація	Вивчити віру в самоефективність в сферах: вирішення проблеми змін клімату та глобальних екологічних проблем загалом.
Шкала загальної самоефективності Р. Шварца, М. Ерусалема.	Дослідити загальну самоефективність.
Графічна шкала У. Шульца «Включення природи в “Я”» та її дві авторські модифікації.	Вивчити когнітивний компонент суб'єктивного зв'язку з природою, тваринами, людством.
Скринінгова шкала ідентифікації з природою Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі.	Вивчити емоційний компонент суб'єктивного зв'язку з природою.
Опитувальник «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Оjala.	Дослідити копінг-стратегії у відповідь на проблему кліматичних змін.
Опитувальник «Екологічні копінг-стратегії» І. Кряж, К. Баєвої.	Вивчити різні стилі способів подолання екологічних загроз (емоційно-орієнтовані та проблемно-орієнтовані екологічні копінг-стратегії).
Методика Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж та дві її скорочені версії з авторськими доповненнями.	Вивчити особливості сприйняття екоруйнівної та асоціальної поведінки, екологічні норми та емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм, готовність до проєкологічної поведінки
Опитувальник-самозвіт проєкологічної поведінки в побуті П. Кейси і К. Скотта.	Дослідити прояви екологічно значущої (екозберігаючої) поведінки в повсякденному житті.
Анкета для виявлення «статусу проєкологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики.	Вивчити залученість до екологічного руху (у дослідженні - до руху ZeroWейст), ставлення до екологічної проблематики, мотиви волонтерсько-екологічної активності.
Методи статистичного аналізу	Завдання дослідження
Методи описової статистики	Визначити характер розподілу даних, вивчити особливості вибірки за різними соціально демографічними показниками.
Коефіцієнт α Кронбаха	Перевірити внутрішню узгодженість шкал.
Таблиці спряженості (критерій χ^2 -квадрат Пірсона)	Виявити особливостей розподілу та відмінності в всередині групах респондентів за двома або більше параметрами, характерними групі.
Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена	Виявити кореляційні зв'язки між змінними, що відхиляються від нормального розподілу.
Кластерний аналіз	Для виділення типів екологічного світогляду за показниками екологічної позиції.
U-критерій Манна-Уїтні	Порівняльний аналіз показників, отриманих у двох групах
Критерій Краскела-Уолліса	Порівняльний аналіз показників у трьох та більше незалежних групах.
Дисперсійний аналіз	Порівняльний аналіз з урахуванням впливу двох та більше чинників.

Продовження таблиці 2.1.

1	2
Множинний регресійний аналіз	Дослідити особливості зв'язку незалежних змінних (предикторів) з залежною змінною.
Моделювання структурними рівняннями (SEM)	Перевірка відповідності запропонованої теоретичної моделі емпіричним даним, підгонка структурних моделей.

Більш детальний опис методів, наведених в таблиці 2.1, буде надано нижче. Детальна інформація щодо характеру розподілу та узгодженості шкал психодіагностичних методів розміщена у додатках Б та В.

2.2.1. Методи вивчення екологічних світоглядних установок

Опитувальник екологічних установок «Еко 30» (Кряж, 2013b, 2020b). В нашому дослідженні були використані чотири шкали, а саме:

1. *Шкала біоцентризму* вивчає біосферне занепокоєння та вказує на готовність визнавати права інших тварин в контексті взаємодії з природним оточенням. Вона налічує 8 пунктів.

2. *Шкала «Гроші»* (шкала фінансово-економічних пріоритетів) вказує на ставлення до грошей як до універсального засобу для вирішення екологічних проблем і наділення природного оточення смислами джерела доходу. Налічує 7 тверджень.

3. *Шкала заперечення екологічних загроз* визначає сприйняття екологічних проблем як незначущих та перебільшених. В шкалу входять 7 пунктів.

4. *Шкала екологічної інтернальності* відображає визнання людської діяльності як причини деградації природного оточення та посилення екологічних загроз. В шкалі 8 прямих пунктів.

Для оцінки згоди чи незгоди з кожним з пунктів шкал використана п'ятибальна шкала Лайкерта від -2 (повної незгоди) до 2 (повної згоди).

Шкала «Нова екологічна парадигма» («НЕП») Р. Данлопа, К. Ван Лира, А. Мертиг, Р. Джонса (в адаптації І. Кряж, 2013b, 2019) направлена на дослідження екологічної стурбованості як інтегральної світоглядної екологічної установки. До неї входять 15 тверджень, що враховують такі компоненти екологічного світогляду, як: межі зростання; антіантропоцентризм (біоцентризм); природний баланс; винятковість

людини; загроза екологічної кризи (Dunlap, Van Liere, Mertig, & Jones, 2000). Оцінювання пунктів здійснювалося за шкалою Лайкерта (від -2 до 2).

Скореченна шкала «Антропоцентризм» з опитувальника екоцентричної та антропоцентричної установок щодо навколишнього середовища ЕААТЕ С. Томпсон і М. Бартон (*повну версію шкали див. у Кряж, 2013b, с.59-61*). Ця шкала вимірює практичну цінність природи з точки зору самого респонденту та людей в цілому. Для нашого дослідження з адаптованої оригінальної шкали відібрані п'ять пунктів, в яких підкреслюється фінансово-економічні вигоди проєкологічних дій або їх благотворний вплив на подальше життя людей; сила технологій (Додаток Г). Такий набір пунктів дозволяє сфокусуватися на користі природного оточення саме для людей.

2.2.2. Методи вивчення переконань щодо контролю

Шкала локус контролю Дж. Роттера (Елисеєв, 2010) була використана для дослідження локусу контролю. Методика складається з 29 пунктів, з яких лише 23 враховуються для підрахунку загального показника, що дозволяє з'ясувати, яким є локус контролю – інтернальним або екстернальним.

Скринінгова шкала екологічної інтернальності (Додаток Д), спрямована на вивчення екологічного локусу контролю суб'єкта, була розроблена на підґрунті шкали «Інтернальний локус контролю» (INELOC) Cleveland, Kalamas, Laroche (2012). Оригінальний опитувальник складався з 16 тверджень, з яких нами були відібрані 6 пунктів (Додаток Д). Використані пункти відображають: розуміння власної відповідальності або ролі власних дій в екозбереженні / підтримці екологічної стабільності (наприклад, «Я зберігаю цінні природні ресурси, якщо приєднуюсь до переробки»); визнання себе суб'єктом в екологічній сфері та можливості впливати на екологічну ситуацію не лише на індивідуальному (наприклад, «Я можу покращити екологічну ситуацію, купуючи товари більш безпечні для природного оточення»), а й на соціальному рівні (наприклад, «Я здатний переконати своїх друзів змінити звички в бік збереження природи, наприклад, залучивши їх до сортування відходів для

подальшої переробки»). Усі пункти вимірювались за 7-бальною шкалою (від 1 = повністю не згоден до 7 = повністю згоден).

Опитувальник екологічної самоефективності щодо проблеми зміни клімату М. Ojala (2012) в адаптації І. Кряж та його авторська модифікація (Додаток Е). Оригінальний опитувальник складається з 4 тверджень та дозволяє оцінити сприйняту ефективність суб'єкта щодо вирішення проблеми зміни клімату. Суть його модифікації полягала в розширенні екологічного контексту самоефективності та розгляді не лише кліматичних змін, а екологічних змін в цілому. Твердження обох версій опитувальника екологічної самоефективності респонденти оцінювали за п'ятибальною шкалою Лайкерта від 2 (абсолютно згоден) до -2 (повністю не згоден).

Шкала загальної самоефективності Р. Шварца, М. Ерусалема (Ромек, Шварцер, Ерусалем, 1996). Шкала дозволяє оцінити загальний рівень самоефективності – віри в успіх здійснюваних дій. Відповіді оцінюються за шкалою від 1 до 4. Підсумковим показником є сума оцінок.

2.2.3. Методи вивчення суб'єктивного зв'язку з природою

Графічна шкала «Включення природи в “Я”» У. Шульца (Кряж, 2013b, с.68) в адаптації І. В. Кряж та її *дві авторські модифікації: «Включення тварин в “Я”»* та *«Включення людського суспільства в “Я”»* (Додаток Ж). Шкала «Включення природи в “Я”» була розроблена У. Шульцем для дослідження зв'язку з природою на когнітивному рівні та містить сім діаграм Венна, які відображають різні ступені включення природи в “Я” людини – від повної відірваності від природи (1 бал) до злиття з нею (7 балів). По аналогії з цією шкалою були підготовлені ще дві шкали – для вивчення зв'язку з іншими тваринами та зв'язку з людським суспільством.

Скринінгова шкала ідентифікації з природою (Додаток З) зі скороченої **«Шкали зв'язку із природою (NR-6)»** Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі в адаптації І. Кряж (2020a), яка вивчає суб'єктивний зв'язок особистості з природою, ототожнення з природним оточенням. Шкала складається з 4 тверджень, ступінь згоди з якими оцінювалася за шкалою від 1 до 5.

2.2.4. Методи вивчення екологічних копінг-стратегій

Опитувальник «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Ojala (2012) в адаптації І. Кряж вивчає копінг-стратегії, які виникають у відповідь на складну ситуацію кліматичних змін. Він складається з 15 пунктів, містить 3 шкали, які відповідають копінг-стратегіям: 1) «Фокус на значенні» вказує на подолання змін клімату шляхом позитивної переоцінки, переживання надії на краще (6 тверджень); 2) «Фокус на проблемі» виражає концентрацію та готовність вирішувати проблему зміни клімату (3 твердження); 3) «Применшення проблеми» є способом подолання змін клімату через нівелювання їх значення, серйозності (6 тверджень). Оскільки шкала «Фокус на значенні» отримала низький показник узгодженості (α Кронбаха дорівнює 0,47), до подальшого статистичного аналізу було включено тільки дві шкали цього тесту, а саме шкали – «Фокус на проблемі» і «Применшення проблеми».

Опитувальник «Екологічні копінг-стратегії» розроблений І. Кряж, К. Баєвою (Додаток І) на основі тверджень опитувальників «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Ojala (2012) та «Стратегії подолання глобальних екологічних проблем» А. Хомбурга, А. Столберга і У. Вагнера (2007). Опитувальник складається з 13 тверджень (оцінювалися за шкалою від -2 до 2), що утворюють 3 шкали:

1) *Шкала применшення екологічних загроз*, яка відображає нехтування екологічними змінами через ігнорування значущості екологічних проблем та оптимістичну віру в те, що зміни в довкіллі мають плюси, а їх негативний вплив є перебільшеним. Шкала складається з 6 тверджень.

2) *Шкала «Рішення проблем або проблемно-орієнтований копінг»* базується на пунктах однойменної шкали стратегії подолання глобальних екологічних проблем з опитувальника Homburg, Stolberg, & Wagner (2007) та шкали «Фокус на проблемі» опитувальника «Копінг-стратегії у відповідь на кліматичні зміни» М. Ojala (2012). Були сформульовані твердження, що охоплювали смисловий зміст шкал з обох методик. Остаточна шкала включає 5 тверджень, які відображають когніції і дії, спрямовані на конструктивне вирішення екологічної проблеми. Точніше, мисленнєвий фокус на екологічних змінах з пошуком рішень та розповсюдженням

інформації, як діяти на благо природного оточення; бажання долучити до вирішення екологічних проблем інших людей.

3) *Шкала «Заперечення провини»*, у яку увійшли окремі пункти однойменної шкали з опитувальника стратегії подолання глобальних екологічних проблем Homburg, Stolberg, & Wagner (2007). Шкала складається з 3 пунктів та спрямована на вивчення такого способу подолання, як самовиправдання, основою якого є небажання відчувати себе винуватцем з приводу негативних екологічних змін, що відбуваються.

Для перевірки структурної валідності було проведено експлораторний та конфірмаційний факторний аналіз. Експлораторний аналіз виділив три фактори (пояснюють 56% загальної дисперсії), зміст яких відповідав трьом описаним вище шкалам. Конфірмаційний аналіз підтвердив очікувану структуру (всі пункти отримали за відповідними шкалами навантаження в діапазоні від 0,44 до 0,80), більшість показників придатності дозволяють казати про відповідність моделі даним ($\chi^2=103/59$; $p=0,000$; RMSEA=0,051; GFI=0,93).

2.2.5. Методи вивчення екологічно значущої поведінки

Опитувальник-самозвіт проекологічної поведінки в побуті П. Кейси і К. Скотта в адаптації І. Кряж, К. Андроннікової (Кряж, 2013b, с.71-72), який вивчає прояви екологічно значущої поведінки в побуті. Опитувальник містив 7 пунктів (наприклад, «Я відкладаю паперові відходи, щоб ця макулатура могла потім бути перероблена» або «Я повторно використовую пластикові пакети для нових покупок і / або інших цілей»), які оцінювалися за шкалою від 1 (ніколи) до 4 (завжди).

Анкета для виявлення «статусу проекологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики. Питання та варіанти відповідей цієї анкети стосуються екологічної стурбованості респондентів; їх участі в заходах екологічної організації у часовій перспективі; досвіду проекологічної діяльності; мотивів їхньої проекологічної активності; суб'єктивного значення діяльності в екологічних організаціях, готовності ділитися екологічними знаннями з оточуючими. Зразок анкети з варіантами відповідей, що відносяться до екологічної організації Zero Waste Kharkiv міститься у додатку К.

Для аналізу екологічно значущої поведінки були також використані показники, отримані за допомогою екологічної модифікації методики Розенцвейга, опис якої міститься нижче.

2.2.6. Вивчення особистих екологічних норм та емоційних відгуків на порушення норм

Методика Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж (1995) задіяна для вивчення особистих норм в ситуаціях фрустрації з екологічно значущим і побутовим змістом. Модифікована методика, запропонована І. Кряж, складалася з 16 картинок – ситуацій, з яких 8 – це ситуації звинувачення, розроблені І. Кряж, які моделюють екологічно значущі ситуації, та 8 – стандартні ситуації з методики Розенцвейга (4 ситуації перешкоди та 4 ситуації звинувачення). Ця методика пропонувалась нашим респондентам першою, вона мала вигляд книжечки, щоб в процесі заповнення вони не бачили всі картинки одночасно.

Виконання методики проходило в 2 етапи. На першому етапі респонденти мали уявити, що може відповісти персонаж у кожній з 16 ситуацій та написати свою відповідь в порожньому квадраті справа на картинці. На другому етапі респонденти мали ще раз подивитися на кожен малюнок і поставити галочку біля того персонажа, на місці якого вони легше себе уявляють.

За допомогою контент-аналізу відповідей оцінювалося, чи вважає респондент дії персонажа, якому роблять зауваження, нормальними, природними, правильними (відповідно, саме зауваження – безпідставним, немотивованим). Підраховувалася кількість таких відповідей для кожного респондента, цей показник отримав назву «Екоруйнівна / асоціальна поведінка як норма».

Окремо підраховувалася кількість вибору кожної з позицій: «Обвинувач» – вибір респондентом позиції того, хто робить зауваження, позиції людини, яка відстоює екологічні або/та просоціальні пріоритети; «Відповідач» – вибір респондентом позиції того, хто відповідає на зауваження щодо неприпустимості його дій; «Невизначений» – респондент не ідентифікує себе з жодним з персонажів. Вибір ролі обвинувача оцінювався як показник готовності відстоювати норму. Показник

«Невизначений» вказує на небажання респондента ані порушувати норми, ані відстоювати їх в соціальній взаємодії.

Як показник готовності до проекологічної (або просоціальної) дії в уявній ситуації розглядалася кількість інтрапунітивних відповідей з фіксацією на рішенні проблеми, в яких респондент демонструє готовність змінити свою поведінку та виправити ситуацію («я виправлю»).

Для вивчення емоційних відгуків на порушення проекологічних норм і спричинення шкоди природі *були використані дві скорочені версії та розроблено авторське доповнення* до описаної модифікації методики Розенцвейга (див. Додаток Л). Обидва доповнення були адаптовані для опитування респондентів онлайн за допомогою сервісу Гугл-форм.

Перша скорочена версія містила 4 ситуації звинувачення, з них - 2 ситуації з оригінальної методики Розенцвейга («Ображений в лікарні» та «Розбита ваза») та 2 екологічні ситуації («Ловля крабів» та «Спалювання сміття»).

Друга скорочена версія містила 4 екологічні ситуації («Ловля крабів», «Витоптування трави», «Рідкісні квіти», «Вихлопні гази автомобіля»).

В кожному випадку респондентам послідовно надавалися зображення ситуацій. Для кожної з ситуацій, на основі попереднього дослідження, було відібрано найбільш типові варіанти відповідей, тож респонденти мали змогу або обрати один з запропонованих варіантів, або написати власну відповідь.

Суть авторського доповнення полягала в тому, що після надання відповіді на кожну з ситуацій, респондентам пропонувалося відповісти, які емоції, почуття переживає людина, яку звинувачують в порушенні норм. Вони могли обрати будь-які з десяти запропонованих описів емоцій та/або написати власну відповідь.

Перелік можливих емоцій був складений на основі проведеного теоретичного аналізу та містив: 1) радість; 2) печаль; 3) провину; 4) гордість; 5) гнів, роздратування; 6) співчуття; 7) тривогу, занепокоєність; 8) байдужість; 9) жалкування (жаль); 10) здивування (подив).

2.2.7. Методи математичної статистики

Для проведення статистичного аналізу були використані такі методи:

Методи описової статистики – для аналізу розподілу даних; опису демографічних характеристик вибірки.

Коефіцієнт α Кронбаха – для перевірки внутрішньої надійності шкал.

Для вивчення взаємозв'язків та структурних вимірів досліджуваних показників застосований *коефіцієнт рангової кореляції Спірмена*. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дозволив дослідити кореляції між змінними, розподіл даних за якими відрізняється від нормального.

Для вивчення особливостей зв'язку між незалежними змінними (предикторами) та залежною змінною використаний *множинний регресійний аналіз*, який дозволяє вимірювати частку варіації критеріальної змінної, детерміновану предикторами.

Для перевірки відповідності теоретичної моделі зібраним емпіричним даним застосоване *моделювання структурними рівняннями*. Причина вибору даного методу в тому, що він дає можливість перевіряти гіпотези про опосередкований вплив.

Для виділення за показниками екологічної позиції груп респондентів з різними типами екологічного світогляду використано кластерний аналіз (метод k-середніх). Для порівняльного аналізу досліджуваних показників у осіб з різними типами екологічного світогляду застосовано *таблиці спряженості* (критерій χ^2 -квадрат Пірсона), *U-критерій Манна-Уїтні*, *критерій Краскела-Уолліса*, *багатофакторний дисперсійний аналіз*. Обробка даних проводилася з допомогою програмного пакету STATISTICA 7.

2.3. Характеристика вибірки та організація дослідження

2.3.1. Загальна характеристика вибірки

Загальний обсяг вибірки склав 538 осіб віком 16 до 65 років. Переважна більшість респондентів є студентами. Формування переважно студентської вибірки зумовлено двома факторами: соціальною активністю та більшою, у порівнянні з старшими віковими групами, відкритістю до затребуваних проєкологічних змін у поведінці та способі життя в цілому.

В табл. 2.2 надані зведені дані про соціально-демографічні характеристики респондентів у вибірці в цілому.

Таблиця 2.2

Соціально-демографічні характеристики по всій вибірці (N=538)

Категорія		Кількість осіб	Відсоток	Пропуски в даних (кількість та %)
Стать	Ж	374	69,52%	0 (0%)
	Ч	164	30,48%	
Освіта	Середня	166	30,86%	2 (0,37%)
	Незакін. віща	95	17,66%	
	Вища	275	51,12%	
Вік	До 25	296	55,02%	1 (0,19%)
	26-39	156	29,00%	
	40 і більше	85	15,80%	

У вибірці нашого дослідження за віком домінує група респондентів до 25 років, що доцільно в нашому розумінні при вивченні особистих чинників екологічно значущої поведінки, бо у даному віці у людей можуть бути більш гнучкі екологічні уявлення та норми, саме вони більш готові до змін. За статтю переважну більшість респондентів складають жінки, за показником освіти біля половини всіх респондентів мають вищу освіту. Разом з тим, переважання характеристик респондентів за показниками рівня освіти та віку було менш виразним на окремих етапах дослідження, на відміну від розподілу за статтю. Тому при проведенні порівняльного аналізу контролювався фактор статі.

В таблиці 2.3 відображений розподіл респондентів по групах для вибірки в цілому. Як бачимо, до вибірки увійшли студенти двох вищих навчальних закладів (ХНУ імені В.Н. Каразіна, ХНАДУ), працівники Харківського центрального парку культури та відпочинку імені Максима Горького, харків'яни-представники руху ZeroWaste («Нуль відходів»), підписники проєкологічних інтернет-товариств, підписники інтернет-товариства рибалок, а також випадково відібрані респонденти - у переважній більшості працюючі дорослі (старші за 30 років). Долучення до дослідження респондентів, що входять до проєкологічно орієнтованих спільнот, та

респондентів, чия професійна діяльність або хобі пов'язані з природним оточенням, є релевантним завданням дослідження.

Таблиця 2.3

Розподіл респондентів по групах (загальний об'єм вибірки N=538)

Групи респондентів	Кількість осіб	Відсоток	
Студенти-психологи	90	16,73%	Студенти ХНУ імені В.Н. Каразіна
Студенти-екологи	22	4,09%	
Студенти-соціологи	16	2,97%	
Студенти-математики/програмісти	21	3,90%	
Студенти-фізики	28	5,20%	
Студенти-інженери-механіки	19	3,53%	Студенти ХНАДУ
Працівники парку	39	7,25%	Робітники Харківського центрального парку культури та відпочинку імені Максима Горького
Волонтери ZW	14	2,60%-	Kharkiv Zero Waste
Учасники ZW	30	5,58%	
«Еко-обізнані»	46	12,26%	Підписники проєкологічних інтернет-товариств
«Рибалки»	12	2,23%	Підписники інтернет-товариства рибалок
Інші	181	33,64%	Випадково (методом снігової кулі) відібрані респонденти
<i>Разом</i>	<i>538</i>	<i>100%</i>	

З урахуванням вище відзначеного, вибірку можна вважати репрезентативною заявленим емпіричним задачам.

2.3.2. Організація дослідження

Збір даних проходив в аудиторіях з 20-30 особами з використанням друкованих або он-лайн версії батареї обраних методик з допомогою гугл-форм. Також проводилось індивідуальне тестування. Час заповнення тестів становив від 30 до 45 хвилин. До збору даних долучалися студенти-психологи (денна та заочна форми навчання), які вивчали дисципліну «Екологічна психологія», вони заповнювали анкети в рамках поточного семестрового завдання. Також посилення на анкету розповсюджувалось на сайтах з можливістю публікації від користувача («Пікабу»), соціальних мережах та месенджерах. Також було застосовано метод «Сніжного кому»

(група випадково відібраних респондентів). Посилання на гугл-форму для дослідження з представниками руху «Нуль відходів» було розміщено на сторінках організації Kharkiv Zero Waste в соціальних мережах та надавалося особисто відвідувачам еко-фесту Zero Waste.

Вивчення особистісних чинників екологічно значущої поведінки представляє собою дослідження, яке здійснювалось в чотири взаємопов'язані етапи. На трьох з чотирьох етапів до дослідження залучалися студенти різних факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Перший етап – механіко-математичний факультет, факультет соціології, фізико-технічний факультет, екологічний факультет ХНУ ім. В. Н. Каразіна; другий та третій етап – факультет психології ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Розподіл та розбіжності інструментарії на кожному з етапів дослідження продемонстровано у підрозділі 2.3.3.

2.3.3. Характеристика дослідження

В дослідженні виокремлюються чотири частини, які далі будуть описані як окремі етапи.

2016-2017 рр. – перший етап, вибірку склали 163 респонденти. Це був етап розвідувального характеру, на якому уточнювались дослідницькі питання та перевірялась інформативність психодіагностичних методів та окремих показників. За результатами кореляційного аналізу було побудовано та перевірено моделі впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого переконаннями щодо контролю в екологічній сфері, екологічними нормами, екологічними копінг-стратегіями.

2018-2020 рр. – другий етап, вибірку склали 195 респондентів. На цьому етапі підлягали верифікації моделі, що були розроблені на першому етапі, також вивчалось місце суб'єктивного зв'язку з природою в системі регуляторних впливів на екологічно значущу поведінку.

2019 р. (зима-літо) – третій етап, вибірку склали 79 респондентів. Цей етап присвячено вивченню ролі емоційних реакцій особистості на порушення

проекологічних норм як можливого медіатора впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку.

2019 р. (осінь) – четвертий етап, вибірку склали 100 респондентів. На цьому етапі головну увагу було приділено певним особливостям екологічного світогляду людей з різними проявами проєкологічної активності. Респонденти були розподілені на основні три групи за готовністю проявляти свою проєкологічну активність – представники руху «Нуль відходів» (волонтери та учасники Kharkiv Zero Waste); екологічно обізнані (виказують інтерес до екологічних проблем, підписуються на екологічні інтернет-товариства, екологічні новини в соціальних мережах); екологічно пасивні.

На першому етапі ми відповідали на такі питання: 1) яке місце екологічна позиція займає серед суб'єктивних уявлень про себе та природне оточення? 2) чи впливає екологічна позиція на переконання щодо контролю та сприйняття норм взаємодії; 3) яку роль відіграє вплив переконань щодо контролю, норм як медіаторів в виборі екологічно значущої поведінки та способів подолання проблеми кліматичних змін під впливом екологічної позиції? Шкали, за допомогою яких здійснювався пошук відповідей на першому етапі, подані в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Психодіагностичні шкали та їх основні характеристики за результатами першого етапу дослідження (N=163)

Психодіагностична шкала	Кількість пунктів	Кореляція між пунктами	Критерій Лиллиефорса	Коефіцієнт альфа Кронбаха
Біоцентризм (Еко-30)	8	0,17	$p < ,05$	0,61
«Гроші» (Еко-30)	7	0,28	$p < ,01$	0,72
Екологічна інтернальність (Еко-30)	8	<u>0,10</u>	$p < ,05$	<u>0,48¹</u>
Заперечення екологічних проблем (Еко-30)	7	0,26	$p < ,01$	0,71
Шкала локусу контролю (Дж. Роттер)	29 (23)	-	$p < ,05$	-
Шкала екологічної самоефективності щодо змін клімату	4	0,47	$p < ,01$	0,78
Шкала екологічного копінгу «Применшення проблеми змін клімату»	6	0,33	$p < ,01$	0,74
Шкала екологічного копінгу «Рішення проблеми змін клімату»	3	0,43	$p < ,01$	0,69
Проекологічна поведінка в побуті ¹	10 (7)	0,26 (0,27)	$p < ,20$ ($p < ,10$)	0,77 (0,72)
Інтегральна шкала НЕП	15	0,12	$p < ,10$	0,67
<i>Показники, отримані в результаті контент аналізу відповідей за методикою Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж</i>	<i>Опис суті шкал</i>			

Продовження таблиці 2.4.

1	2
«Екоруйнівна або асоціальна поведінка як норма»	Дії того, кому роблять зауваження, оцінюються респондентом як нормальні, природні, максимально правильні, а саму ситуацію малозначущою.
«Виправлю або готовність виправити»	Той, кому роблять зауваження, виражає готовність / бажання виправити свою поведінку.
«Відповідач»	Це позиція того, хто відповідає на зауваження, та того, чий дії в екологічних ситуаціях мають негативні наслідки.
«Обвинувач»	Позиція того, хто робить зауваження, людина, яка відстає екологічні пріоритети.
«Невизначений»	Позиція того, хто в екологічно значущих ситуаціях не бачить себе на місці людини, яка відстає екологічні або просоціальні пріоритети.
Екстрапунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій домінує агресія або засудження інших, людина фіксується на ситуації фрустрації, може вимагати від оточуючих усунути причину фрустрації.
Інтрапунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій респондент звинувачує себе або приймає відповідальність за фруструючі події, намагається знайти в ситуації позитивні моменти для себе.
Імунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій домінує уникнення звинувачення будь-кого у фруструючих обставинах, а сама ситуація оцінюється як незначна та вирішувальна в майбутньому, або навпаки, неминуча.

Примітка: підкреслення вказує в цій таблиці на низку узгодженість шкали; *жирне курсивне* накреслення, виділені шкали, що не є нормативно розподілені. 1 – в скобках представлені показники для 10 пункт. версій опитувальника.

На першому етапі в дослідженні взяли участь 163 особи (102 жінки і 61 чоловік): 107 студентів – 19 студентів механічного факультету ХНАДУ і 21 студент механіко-математичного, 16 студентів соціологічного, 28 студентів фізико-технічного, 22 - екологічного факультетів ХНУ імені В. Н. Каразіна, з них 58 жінок і 51 чоловік (середній вік – 20 років), та 56 осіб, які мають постійну роботу, з яких 46 жінок і 10 чоловіків (середній вік – 37 років).

Методики, наведені в табл. 2.4, проводилися з усіма респондентами, за виключенням методики «Нова екологічна парадигма» («НЕП»), яку заповнювали лише 95 осіб.

На другому етапі до дослідницьких питань було додано питання про роль суб'єктивного зв'язку з природою як чинника екологічно значущої поведінки.

Було скориговано батарею методів: додано шкалу екологічного локусу контролю, шкалу загальної самоефективності, методики для вивчення суб'єктивного зв'язку з природою; виключено екологічну модифікацію методики Розенцвейга; також був скоригований опитувальник екологічної самоефективності та розроблений опитувальник екологічних копінгів. Показники розподілу даних та узгодженості шкал надані в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Психодіагностичні шкали та їх основні характеристики за результатами
другому етапі дослідження (N=196)

Психодіагностична шкала	Кількість пунктів	Кореляція між пунктами	Критерій Лилієфорса	Коефіцієнт альфа Кронбаха
Біоцентризм (Еко-30)	8	0,18	$p < ,01$	0,64
«Гроші» (Еко-30)	7	0,32	$p < ,01$	0,76
Екологічна інтернальність (Еко-30)	8	0,22	$p < ,05$	0,69
Заперечення екологічних проблем (Еко-30)	7	0,42	$p < ,01$	0,83
Скринінгова шкала екологічної інтернальності	6	0,37	$p < ,05$	0,77
Шкала загальної самооефективності	10	0,37	$p < ,05$	0,85
Шкала екологічної самооефективності щодо екологічних змін	4	0,44	$p < ,01$	0,77
Шкала екологічного копінгу «Применшення проблеми екологічних змін»	6	0,26	$p < ,01$	0,71
Шкала екологічного копінгу «Рішення проблеми екологічних змін»	4	0,51	$p < ,01$	0,85
Шкала екологічного копінгу «Заперечення провини»	3	0,39	$p < ,01$	0,67
Проекологічна поведінка в побуті	7	0,27	$p < ,01$	0,72
Скринінгова шкала ідентифікації з природою (NRS) Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі)	4	0,53	$p < ,01$	0,81
Графічні шкали	Опис			
«Включення природи в “Я”»	Для вивчення представленості природи в уявленнях про власне “Я”.			
«Включення тварин в “Я”»	Для вивчення представленості тварин в уявленнях про власне “Я”.			
«Включення людського суспільства в “Я”»	Для вивчення того, як людина оцінює представленість товариства людей у власному Я.			

На другому етапі дослідження взяли участь 195 осіб (128 жінок і 68 чоловіки): 74 студента факультету психології ХНУ ім. В. Н. Каразіна (середній вік – 24,1 років) і 122 випадково відібраних респондентів (середній вік – 28,42 років). На цьому етапі шкали «Включення тварин в “Я”» та «Включення людського суспільства в “Я”», використані на вибірці об’ємом 69 випадків респондентів (44 жінки і 24 чоловіки): 15 студентів факультету психології ХНУ ім. В. Н. Каразіна (середній вік – 22,26 років) і 53 випадково відібраних респондентів (середній вік – 29,75 років).

На третьому етапі вивчалися екологічна позиція та установка на антропоцентризм, переконання щодо контролю, норми взаємодії з природним оточенням, зв’язок з природою, а головне, емоційні відгуки суб’єкта в екологічно значущих ситуаціях, пов’язаних з порушенням проєкологічних норм (використовувалися скорочені версії екологічної модифікації методики Розенцвейга з авторськими доповненнями). Показники розподілу даних та узгодженості використаних шкал надані в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Психодіагностичні шкали та їх основні характеристики за результатами
третього етапу дослідження (N=79)**

Психодіагностична шкала	Кількість пунктів	Кореляція між пунктами	Критерій Лиллиефорса	Коефіцієнт альфа Кронбаха
Біоцентризм (Еко-30)	8	0,32	$p < ,10$	0,79
«Гроші» (Еко-30)	7	0,57	$p < ,01$	0,89
Заперечення екологічних проблем (Еко-30)	7	0,25	$p < ,20$	0,70
Антропоцентризм (ЕААТЕ)	5	0,28	$p < ,01$	0,64
Скринінгова шкала екологічної інтернальності	6	0,39	$p < ,10$	0,78
Шкала екологічної самоефективності щодо екологічних змін.	4	0,47	$p < ,05$	0,74
Проекологічна поведінка в побуті	7	0,32	$p < ,15$	0,76
Шкала екологічного копінгу «Рішення проблеми екологічних змін» (N=28)	4	0,71	$p < ,10$	0,90
Скринінгова шкала ідентифікації з природою (NRS) Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі)	4	0,75	$p < ,05$	0,92
Графічні шкали	Опис			
«Включення природи в “Я”»	Вивчала суб'єктивний рівень зв'язку між людиною та природою в уявленнях суб'єкта.			
«Включення тварин в “Я”»	Вивчала суб'єктивний рівень зв'язку між людиною та твариною в уявленнях суб'єкта.			
«Включення людського суспільства в “Я”»	Досліджувала те, як людина оцінює представленість товариства людей у власному Я.			
<i>Показники, отримані в результаті контент аналізу відповідей за двома скороченими версіями та розроблено авторське доповнення Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж</i>	<i>Опис суті шкал</i>			
1	2			
«Екоруйнівна або асоціальна поведінка як норма»	Дії того, кому роблять зауваження, оцінюються респондентом як нормальні, природні, максимально правильні, а сама ситуація сприймається малозначущою.			
«Виправлю або готовність виправити»	Той, кому роблять зауваження, виражає готовність / бажання виправити свою поведінку.			
«Відповідач»	Це позиція того, хто відповідає на зауваження, та того, чиї дії в екологічних ситуаціях мають негативні наслідки			
«Обвинувач»	Позиція того, хто робить зауваження, людина, яка відстоює екологічні пріоритети.			
Екстрапунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій домінує агресія або засудження інших, людина фіксується на ситуації фрустрації, може вимагати від оточуючих усунути причину фрустрації.			
Інтрапунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій респондент звинувачує себе або приймає відповідальність за фруструючі події, намагається знайти в ситуації позитивні моменти для себе.			
Імпунітивні реакції в екологічно значущих і рутинних ситуаціях.	Реакція, в якій домінує уникання звинувачення будь-кого у фруструючих обставинах, а сама ситуація оцінюється як незначна та віршувальна в майбутньому, або навпаки, неминуча.			
Радість	Кількість разів згадування радості як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.			

Продовження таблиці 2.6.

Печаль	Кількість разів згадування печалі як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Провина	Кількість разів згадування вини як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Гордість	Кількість разів згадування гордості як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Гнів, роздратування	Кількість разів згадування гніву і роздратування як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Співчуття	Кількість разів згадування співчуття як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Тривога, занепокоєність	Кількість разів згадування тривоги і занепокоєння як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Байдужість	Кількість разів згадування байдужості як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Жалкування (жаль)	Кількість разів згадування жалю як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.
Здивування (подив)	Кількість разів згадування здивування як можливої емоції відповідача у ситуаціях порушення проєкологічної норми.

У дослідженні емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм взяло участь 79 осіб (54 жінки і 25 чоловіків): 16 студентів заочної форми навчання факультету психології ХНУ ім. В. Н. Каразіна (середній вік – 32,37 років), 35 випадково відібраних респондентів (середній вік – 31,35 років), 12 підписників інтернет-товариства рибалок (середній вік – 38,58 років) та 16 підписників каналів і інтернет-товариств, поєднаних навколо екологічних проблем (середній вік – 31,8 років).

Головним заданням четвертого етапу дослідження було вивчення екологічного світогляду людей з різним «статусом проєкологічної активності», що визначався залежно від їх причетності до руху «Нуль відходів». Показники розподілу даних та узгодженості використаних шкал надані в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Психодіагностичні шкали та їх основні характеристики за результатами четвертого етапу дослідження (N=100)

Психодіагностична шкала	Кількість пунктів	Кореляція між пунктами	Критерій Лиллиефорса	Коефіцієнт альфа Кронбаха
1	2	3	4	5
Біоцентризм (Еко-30)	8	0,17	$p < ,01$	0,63
«Гроші» (Еко-30)	7	0,20	$p < ,01$	0,64
Екологічна інтернальність (Еко-30)	8	0,26	$p < ,01$	0,73
Шкала екологічної самоефективності щодо екологічних змін	4	0,53	$p < ,01$	0,82
Шкала екологічної самоефективності щодо екологічних змін	4	0,53	$p < ,01$	0,82

Продовження таблиці 2.7.

1	2	3	4	5
Шкала екологічного копінгу «Применшення проблеми екологічних змін»	6	0,28	$p < ,01$	0,70
Шкала екологічного копінгу «Рішення проблеми екологічних змін»	4	0,55	$p < ,01$	0,83
Шкала екологічного копінгу «Заперечення провини»	3	0,41	$p < ,01$	0,68
Проекологічна поведінка в побуті	7	0,23	$p < ,01$	0,67
Скринінгова шкала ідентифікації з природою (NRS» Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі)	4	0,60	$p < ,10$	0,85
Графічні шкали	Опис			
«Включення природи в “Я”»	Вивчала суб’єктивний рівень зв’язку між людиною та природою в уявленнях суб’єкта.			
Анкета для виявлення «статусу проєкологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики	Використані в цій роботі показники			
Готовність розпочати бесіду на екологічну проблематику	Відповідь респондента, чи розпочинає він самостійно розмову про екологічні проблеми в процесі спілкування.			

На даному етапі в дослідженні було задіяно 100 осіб (90 жінок і 10 чоловіків), з яких 14 волонтерів екологічної організації Kharkiv Zero Waste і та 30 прихильників руху «Нуль відходів» (середній вік – 28,25 років); 50 осіб, що слідкують за інтернет-повідомленнями Kharkiv Zero Waste (середній вік – 30,86 років); 6 осіб, які не цікавляться екологічним рухом «Нуль відходів» – випадкові респонденти-відвідувачі еко-фесту Zero Waste (середній вік – 25,5 років).

Висновки до розділу 2

1. Методики, використані в дослідженні, відповідають визначеним завданням. Усі психодіагностичні шкали, задіяні в роботі, є надійними інструментами, на що, зокрема, вказують результати перевірки внутрішньої узгодженості.
2. Відповідно завданням дослідження були відібрані методи математичної статистики: методи описової статистики, коефіцієнт α Кронбаха, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, кластерний аналіз, U-критерій Манна-Уїтні, критерій Краскела-Уолліса, багатофакторний дисперсійний аналіз, множинний регресійний аналіз, моделювання структурними рівняннями (SEM). Відібрані методи дозволяє всебічно вивчити отримані дані та вирішити завдання дослідження.
3. Загальний обсяг вибірки складає 538 осіб віком 16 до 65 років. Вибірка репрезентативна щодо поставлених емпіричних задач, охоплює студентів різних

напрямів професійної підготовки, дорослих осіб різного віку, представників соціальних груп, релевантних досліджуваним проблемам (працівники парку, активісти екологічної організації Kharkiv Zero Waste та ін.).

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечена: 1) комплексним підходом до вивчення особистісних чинників екологічно значущої поведінки; 2) вибором релевантних завдань методик збору даних; 3) достатнім обсягом вибірки, що складається з кількох репрезентативних груп респондентів; 4) використанням відповідної завданням процедури математико-статистичного аналізу.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях авторки: Баєва, 2019a; Баєва, 2020c; Баєва, 2020g; Кряж & Баєва, 2020a; Кряж & Баєва, 2020b; Баєва, 2021a; Баєва, 2021b.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ЕКОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

Екологічна позиція як ядро екологічного світогляду та екологічної взаємодії. В цьому розділі ми сфокусуємося на побудові та перевірці моделей впливу особистісних чинників на екологічно значущу поведінку, в яких в якості визначного незалежного фактору розглядатиметься світоглядна екологічна позиція особистості.

3.1. Вплив екологічної позиції на суб'єктивні переконання щодо контролю в екологічній сфері, норми екологічної взаємодії та екологічно значущу поведінку

У цьому підрозділі аналізується характер зв'язків екологічної позиції з переконаннями щодо контролю, особистими екологічними нормами та екологічно значущою поведінкою. Перевіряються гіпотези: 1а – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через сприйнятий контроль; 1б – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через особисті екологічні норми.

В табл. 3.1 наведені значущі коефіцієнти кореляції показників екологічної позиції та екологічно значущої поведінки з показниками переконань щодо контролю та екологічних норм. У кореляційний аналіз були включені дані, отримані в дослідженні в цілому. Оскільки на різних етапах дослідження використовувалися різні комплекти психодіагностичних методик, кількість респондентів, чий відповіді були включені до кореляційного аналізу, не є однаковою для всіх показників. Тому у табл. 3.1 у стовпчику «Змінні» надана інформація про кількість респондентів, за результатами яких розраховувалися коефіцієнти кореляції. Матриця інтеркореляцій в додатку М та додатку Н.

Кореляційний аналіз підтвердив встановлений в інших дослідженнях факт зв'язку показників екологічної позиції та екологічно значущої поведінки («Проекологічна поведінка в побуті»; «Виправлю» в екологічних та звичайних ситуаціях).

Таблиця 3.1

Значущі кореляції показників екологічної позиції з переконаннями щодо контролю, екологічних норм та екологічно значущою поведінкою*

Змінні (кількість респондентів)	«Біоцентризм»	«Гроші»	«Проекологічна поведінка в побуті»	«Виправлю» в екологічних ситуаціях	«Виправлю» в звичайних ситуаціях
Екологічна інтернальність (N=459; «Еко-30»)	0,24 $p<0,01$	-0,14 $p<0,01$	0,40 $p<0,01$		-
Індивідуальна екологічна інтернальність (N=293)	0,44 $p<0,01$	-0,44 $p<0,01$	0,44 $p<0,01$	Не дослід.	Не дослід.
Загальна інтернальність (Роттер N=163)	0,15 $p=0,059$	-	-	-	-
«Самоефективність в області змін клімату» (M.Ojala; N=163)	0,18 $p<0,05$	-0,21 $p<0,01$	0,23 $p<0,01$	-	-
Екологічна самоефективність (N=343)	0,40 $p<0,01$	-0,46 $p<0,01$	0,33 $p<0,01$		
Загальна самоефективність (Р.Шварца, М.Ерусалема; N=196)	-	-	0,18 $p<0,01$	Не дослід.	Не дослід.
«Асоціальна поведінка як норма» (N=163; побутовий)				-0,24 $p<0,01$	-0,29 $p<0,01$
«Екоруйнівна поведінка як норма» (N=163; екологічний)			-0,22 $p<0,01$	-0,66 $p<0,01$	-0,30 $p<0,01$
«Обвинувач» в екол. ситуаціях (N=163)	0,33 $p<0,01$	-0,37 $p<0,01$	0,26 $p<0,01$	0,20, $p<0,05$	0,17 $p<0,05$
«Обвинувач» в звич. ситуаціях звинувачення (N=163)	0,18 $p<0,01$	-0,27 $p<0,01$	-	-	-
«Невизначений» в звич. ситуаціях. (N=163)	-	0,18 $p<0,05$	-	-	-
«Невизначений» в екол. ситуаціях. (N=163)	-	0,26 $p<0,01$	-	-	-
«Проекологічна поведінка в побуті» (N=509)	0,32 $p<0,0001$	-0,37 $p<0,0001$	-	0,17 $p<0,05$	
«Виправлю» в екологічних ситуаціях (N=163)	0,22 $p<0,01$	-0,13 $p<0,1$	0,21 $p<0,01$	-	0,41 $p<0,01$
«Виправлю» в звичайних ситуаціях (N=163)	0,13 $p<0,1$	-	-	0,41 $p<0,01$	-

*Примітка: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; Не дослід. = не вивчалось на цьому етапі дослідження.

При цьому більш сильно шкали «Біоцентризм» ($r=0,32$; $p<0,01$; $r=0,22$; $p<0,01$) та «Гроші» ($r=-0,37$; $p<0,01$; $r=-0,13$; $p<0,1$) пов'язані з особистою проекологічною поведінкою в побуті, ніж з готовністю до проекологічної поведінки в процесі міжособистісної взаємодії (значущою на рівні $p<0,01$ є лише кореляція біоцентризму ($0,22$) з готовністю виправити свої негативні дії в екологічних ситуаціях). Нашим завданням є перевірка припущень про те, що зв'язок екологічної позиції з проекологічною поведінкою може бути опосередкований переконаннями щодо контролю, екологічними нормами.

Переконання щодо контролю як медіатор впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку

Переконання щодо контролю представлені в нашому дослідженні показниками особистої екологічної інтернальності, екологічної інтернальності («загальнолюдської», тобто такої, що пов'язана з визнанням екоруйнувальної ролі сучасного людства), загальної інтернальності, екологічної самоефективності, загальної самоефективності.

Кореляції шкал «Біоцентризм» ($r=0,24$; $p<0,01$) та «Гроші» ($r=-0,14$; $p<0,01$) з загально-людською інтернальністю щодо глобальних екологічних проблем («Еко-30») свідчать про те, що ріст занепокоєності станом біосфери, а не віра в те, що гроші дарують свободу для людства від екологічних проблем в критичний момент, посилює екологічну інтернальність як визнання негативного впливу людства на екологічну ситуацію. В свою чергу, екологічна інтернальність сприяє проекологічній поведінці в побуті ($r=0,40$; $p<0,01$). Ще міцнішими є зв'язки показників екологічної позиції з індивідуальною екологічною інтернальністю (кореляції для шкал «Біоцентризм» та «Гроші» відповідно складають $0,44$ та $-0,44$), що спонукає до проекологічної поведінки ($r=0,44$; $p<0,01$). Варто наголосити, що загальна інтернальність корелює з біоцентризмом на рівні тенденції ($r=0,15$; $p<0,059$) та не має значущих зв'язків з шкалою «Гроші» та показниками проекологічної поведінки.

Відповідно до висунутої гіпотези було побудовано та перевірено модель (рис. 3.1), за якою екологічна позиція впливає на екологічно значущу поведінку через посилення індивідуальної екологічної інтернальності, яка означає бачення себе як

суб'єкта, що несе свою частину відповідальності за ріст екологічних загроз. За всіма показниками придатності така модель гарно узгоджується з емпіричними даними.

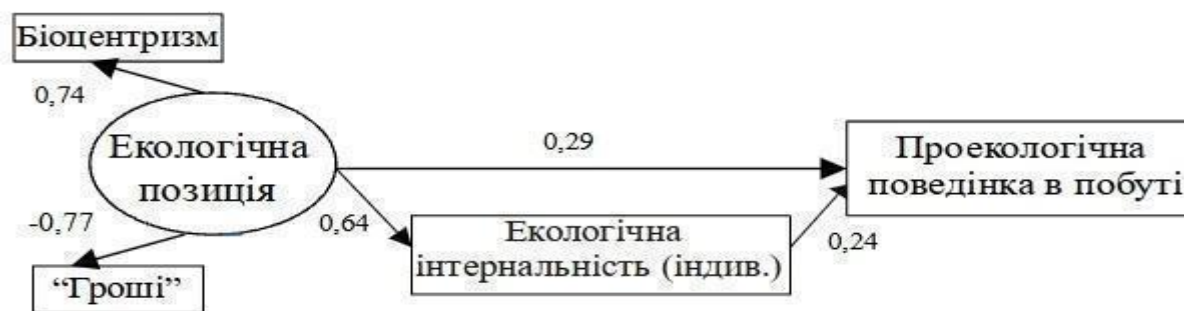

Рис. 3.1 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого екологічним локусом контролю ($\chi^2/df = 0,01/1$; $p = 0,94$; RMSEA 0,0001; GFI 1; AGFI 1; шляхи значущі на рівні $p < 0.01$; $N=243$)

Як можна бачити на рис. 3.1, екологічна позиція здійснює як прямий вплив на проекологічну поведінку, так й опосередкований - через посилення інтернальності людини в екологічній сфері. Перевірка аналогічної моделі з «загальнолюдською» екологічною інтернальністю показала її невідповідність емпіричним даним. Також не узгоджувалася з даними модель з виключенням прямого впливу екологічної позиції на проекологічну поведінку в побуті.

Враховуючи, що обидва показники екологічної інтернальності є значущими предикторами проекологічної поведінки, можна припустити, що вони маніфестують один латентний фактор інтернальності в екологічній сфері. Тож було побудовано та перевірено структурну модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого через латентний фактор екологічною інтернальністю як латентним фактором, завданим двома показниками. Але така модель демонструє погані показники придатності: $\chi^2/df = 13,11/3$; $p = 0,04$; RMSEA 0,17; GFI 0,97; AGFI 0,83. Це може свідчити про наявність двох окремих «механізмів» впливу екологічної позиції на поведінку, опосередкованого різними аспектами екологічного локусу контролю. Тобто, уявлення про загальну відповідальність людей за екоруйнування можуть існувати у суб'єкта незалежно від прийняття власної екологічної відповідальності.

До уявлень щодо контролю відносять також самоефективність. Показники екологічної позиції мають значущі кореляції з екологічною самоефективністю як

щодо екологічних змін в цілому, так й щодо проблеми зміни клімату (відповідні кореляції з шкалою «Біоцентризму»: $r=0,40$; $p<0,01$; $r=0,18$; $p<0,05$; з шкалою «Гроші»: $r=-0,46$; $p<0,01$; $r=-0,21$; $p<0,01$). Ці результати узгоджуються з результатами інших досліджень, в яких виявлені зв'язки між світоглядом та переконаннями щодо контролю в екологічній сфері, зокрема, в дослідженні Huang (2016) виявлена позитивна кореляція проєкологічних установок з екологічною самоефективністю та екологічно відповідальною поведінкою. В емпіричному дослідженні Reese & Junge (2017) показано, що колективна та індивідуальна самоефективність впливають на проєкологічні наміри.

Слід відмітити, що показник загальної самоефективності не зв'язаний безпосередньо ні з біоцентризмом, ні з вірою в гроші як в засіб вирішення екологічних проблем, але корелює з самоефективністю щодо екологічних змін ($r=0,26$, $p<0,01$). Але всі три показники самоефективності, враховуючи загальну самоефективність, в нашому дослідженні мають позитивні зв'язки з проєкологічною поведінкою в побуті ($r=-0,33$; $p<0,01$; $r=-0,23$; $p<0,01$ $r=-0,18$; $p<0,01$ для екологічної самоефективності щодо екологічних змін в цілому, щодо проблеми зміни клімату та загальної самоефективності). Це дозволяє припустити, що загальна самоефективність може не лише впливати на поведінку, але й займати певне місце в регуляції проєкологічної поведінки, ключове місце в якій займає екологічна позиція.

Як відомо, загальна самоефективність значною мірою визначає самоефективність в окремій сфері діяльності. Разом з тим, може відбуватися переніс самоефективності в одній сфері на іншу сферу діяльності, наприклад, самоефективність в рішенні одних математичних задач переноситься на переконаність в своїй можливості вирішувати інші математичні задачі (Pajares, 1997). Також висока самоефективність в конкретній сфері може сприяти підвищенню загальної ефективності. Відштовхуючись від цього, можна очікувати, що у суб'єктів з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції, висока самоефективність в області вирішення екологічних проблем може посилювати загальну самоефективність. Екологічна самоефективність охоплює віру людини в ефективність дій в області, яка набагато глобальніша за повсякденні соціальні

завдання та активності. Людина, яка вірить, що її власні дії відбиваються на стані навколишнього середовища, на його планетарному рівні, швидше за все буде вірити в те, що здатна змінити своє життя, ефективно відповідати на соціальні завдання і професійні виклики. Це припущення було перевірено за допомогою регресійного аналізу та структурного моделювання (табл. 3.2 і рис. 3.2).

Таблиця 3.2

Результати регресійного аналізу (** $p < 0,001$ і * $p < 0,01$)

Предиктори	Залежні змінні		
	Екологічна самоефективність	Загальна самоефективність	Проекологічна поведінка в побуті
Біоцентризм	beta =,21;	-	-
Гроші	beta = -,30; F(2,343)=43,6; R²_{скор.} =,20**		
Екологічна самоефективність	-	beta =,27; F=16,27; R²_{скор.} =07*	beta_{загал.самоеф.} =,15; beta_{екол.самоеф.} =,31; F =16,26; R²_{скор.} =14**
Загальна самоефективність			

Регресійний аналіз показав, що «Біоцентризм» і «Гроші» в якості незалежних змінних пояснюють 20% загальної дисперсії змінної «Екологічна самоефективність». Якщо занепокоєння про біосферу зміцнює впевненість людини в її здатності вплинути позитивно на стан природного середовища, віра у всесильність грошей знижує таку впевненість. Разом з цим, екологічна самоефективність як предиктор пояснює 7% загальної дисперсії показника загальної самоефективності. Отже, очікування успіху від проєкологічних дійсно має, хоча слабкий, але позитивний вплив на переконаність в своїй ефективності щодо життєвих завдань в цілому. При цьому екологічна самоефективність та загальна самоефективність як предиктори проєкологічної поведінки в побуті пояснюють 14% загальної дисперсії, що є доволі багато для показника проєкологічної поведінки. Перевірка описаної послідовності впливів проводилася за допомогою моделювання структурними рівняннями (рис.3.2).

Модель представлена латентним фактором «Екологічна позиція» та маніфестними змінними «Екологічна самоефективність» і «Загальна самоефективність», «Проекологічна поведінка в побуті». Модель отримала добрі показники придатності: $\chi^2/df = 2,92/3$; $p = 0,40$; RMSEA 0,03; GFI 0,99; AGFI 0,97. Всі

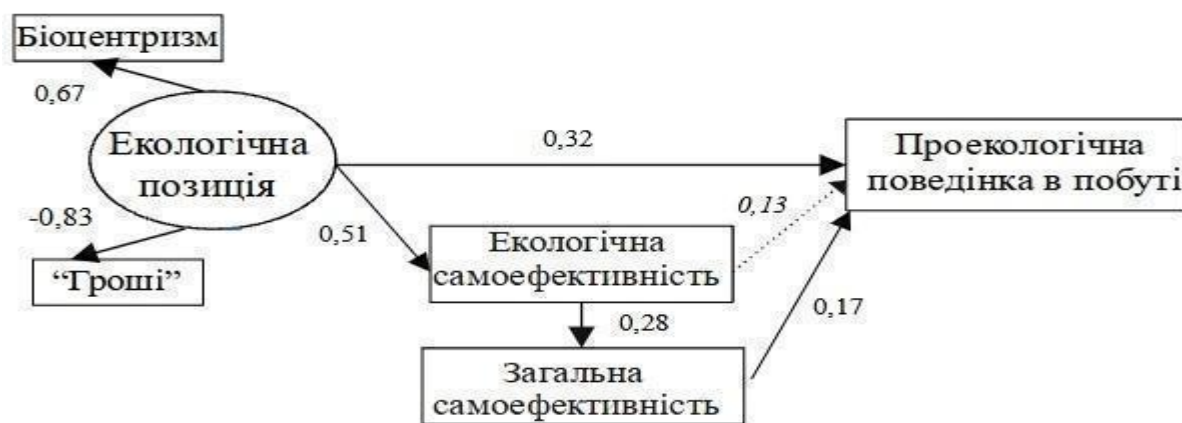

Рис. 3.2 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, прямого та опосередкованого показниками самоєфективності (N=195)

коефіцієнти шляхів значимі на рівні $p < 0,001$. Ця модель доводить: екологічна позиція та загальна самоєфективність суб'єкта впливають на готовність в побуті виконувати проєкологічні дії (наприклад, сортувати відходи або менше виколисувати хімічні засоби), водночас, загальна самоєфективність піддається впливу екологічної позиції опосередковано через самоєфективність в екологічній сфері, яка посилює загальну самоєфективність. При цьому екологічна самоєфективність також сприяє екологічно відповідальній поведінці в побуті, хоча цей шлях є значущим на рівні тенденції (0,13, $p < 0,055$). Іншими словами, погляд на біосферу як пріоритетний ресурс в забезпеченні життєдіяльності сприяє баченню в собі здатності поліпшити стан середовища. В кінцевому підсумку «примірка» ролі ефективного суб'єкта екологічних змін призводить до налаштування на благополучне вирішення повсякденних завдань та реалізації проєкологічної поведінки вдома. Ці результати підтверджують наше припущення, що біосферна екологічна позиція активізує екологічну самоєфективність, яка, в свою чергу, може впливати на ефективність в буденній сфері.

Враховуючи можливість іншого напрямку впливу – від загальної самоєфективності до екологічної самоєфективності, було перевірено альтернативну модель. В цієї моделі загальна самоєфективність є екзогенною змінною, яка, разом з екологічною позицією, здійснює вплив на проєкологічну поведінку в побуті та екологічну самоєфективність, яка певною мірою також сприяє екозберігаючій поведінці. Така модель також отримала високі показники придатності: $\chi^2/df = 2,43/3$;

$p = 0,49$; RMSEA 0,03; GFI 0,99; AGFI 0,97. Разом ці моделі підтверджують, що біосферна орієнтація екологічної позиції сприяє проекологічній поведінці через посилення віри людини у свою спроможність вирішувати екологічні проблеми, а також дозволяють розглядати загальну самоефективність як особистісний чинник проекологічної поведінки.

Наступним кроком були проаналізовані кореляційні зв'язки досліджуваних показників самоефективності та інтернальності як особистих переконань щодо контролю. Екологічна самоефективність щодо проблеми змін клімату позитивно корелює з загальною інтернальністю ($r = -0,20$; $p < 0,05$), а екологічна самоефективність щодо екологічних змін в цілому найбільш сильно корелює з індивідуальною екологічною інтернальністю ($r = -0,50$; $p < 0,01$) та слабо – з загальнолюдянською екологічною інтернальністю ($r = -0,21$; $p < 0,01$).

Описані зв'язки дають підстави для розробки структурних моделей з латентним фактором сприйнятого контролю, маніфестованого через показники самоефективності та інтернальності одночасно. Йдеться про моделі шляхів, які мають загальний вигляд: Екологічна позиція $\rightarrow$ Сприйнятий контроль $\rightarrow$ Проекологічна поведінка. Було розроблено три моделі – дві для проекологічної поведінки в побуті та одна для пояснення готовності до проекологічних дій у відповідь на шкоду живим істотам.

На першому етапі дослідження вивчалися лише два показники сприйнятого контролю: екологічна самоефективність та загальна інтернальність (показники «загальнолюдянської» екологічної інтернальності були виключені з аналізу даних, отриманих на цьому етапі, через низьку внутрішню узгодженість шкали). Тож латентна змінна суб'єктивного контролю в структурній моделі, що перевірялася за даними першого етапу, була задана маніфестними змінними: екологічна самоефективність та загальна інтернальність (рис.3.3).

Модель (рис. 3.3) отримала високі показники придатності, всі шляхи виявилися значущими, але шляхові коефіцієнти, розраховані для цієї моделі, є невисокими.

Рис. 3.3 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого переконаннями щодо контролю ($\chi^2/df = 1,76/4$; $p = 0,78$; RMSEA 0,03; GFI 1; AGFI 0,98; шляхи значущі на рівні $p < 0,01$; $N=163$)

На другому етапі перевірялась аналогічна модель, але з латентною змінною-медіатором, заданою маніфестними змінними, отриманими за допомогою інших шкал: екологічної самоефективності, що мала не кліматичний, а більш широкий екологічний контекст, та індивідуальної екологічної інтернальності (замість загальної інтернальності) (рис.3.4). Перевірка такої моделі надавала змогу верифікувати загальну модель опосередкування сприйнятим контролем (в екологічній сфері) ефектів екологічної позиції на проєкологічну поведінку.

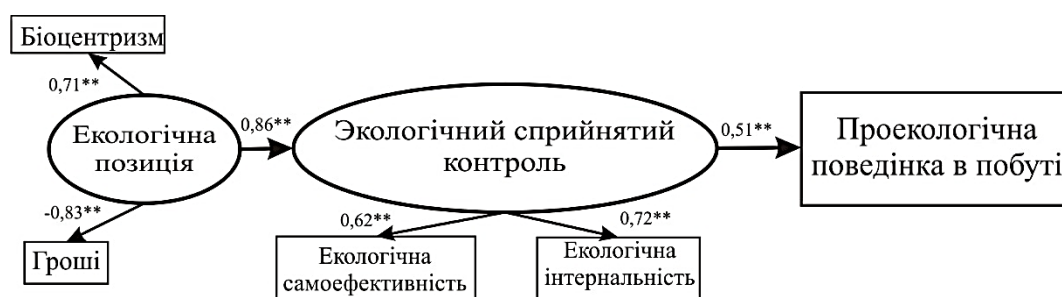

Рис. 3.4 Модель опосередкованого впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого переконаннями щодо контролю в екологічній сфері ($\chi^2/df = 2,59/4$; $p = 0,63$; RMSEA 0,01; GFI 1; AGFI 0,98; $p < 0,05^*$; $p < 0,01^{**}$; $N=196$)

Модель для другого етапу також дуже добре узгоджувалася з емпіричними даними. Обидві моделі підтверджують, що екологічна позиція здатна, шляхом впливу на переконання суб'єкта щодо його спроможності впливати на ситуацію, здійснювати вплив на проєкологічну поведінку.

Остання модель показує роль екологічної позиції в активації сприйнятого контролю та готовності виправити неприйнятну поведінку (рис. 3.5). Перевірка цієї моделі здійснювалася за даними першого етапу дослідження, тож латентна змінна суб'єктивного контролю маніфестована змінними екологічної самоефективності та загальної інтернальності. На відміну від моделі на рис. 3.3, ця модель стосувалася готовності виправити шкідливу поведінку. Латентний фактор «Готовність виправити шкідливу поведінку» поєднував прагнення компенсувати шкоду природі або людям в екологічно значущих та звичайних ситуаціях.

Рис. 3.5 Модель впливу екологічної позиції на готовність виправити шкідливу поведінку в ситуаціях шкоди живому, опосередкованого переконаннями щодо контролю (N=163)

Модель 3.5 має гарні показники придатності: $\chi^2 / df = 2,34/7$; $p = 0,94$; RMSEA 0,03; GFI 1; AGFI 0,99. Згідно цієї моделі, біосферна екологічна позиція та сприйнятий контроль сприяють виникненню бажання змінити свою поведінку на більш турботливу в природному оточенні та соціумі, тобто згладити негативні наслідки своїх вчинків для живих істот. Цей результат є ще одним підтвердженням, що саме біосферна екологічна позиція активізує упевненість суб'єкта в тому, що він контролює події свого життя та здатний покращити стан природного середовища шляхом власних дій.

Згідно Ейджена, установки відносно поведінки та сприйнятий контроль, включені в регуляцію екологічної поведінки та впливають одне на одного, й на норми, намір, що обумовлює поведінку (Ajzen, 1991). Отже, оцінка шкоди живим істотам як нормативного стандарту, а екологічних загроз як несерйозних може бути зв'язаною з низьким сприйнятим контролем над екологічними та звичайними обставинами. Таке

почуття причетності є особистим ресурсом, що виявляється в ситуаціях необхідності та забезпечуватиме конструктивність взаємодії зі світом (Дементий, 2005), отже грає на активацію проекологічних та просоціальних норм, слідування яким є необхідністю в світі швидких екологічних та соціальних змін.

Разом з цим не менш важливим те, що заперечення відповідальності за дії може нейтралізувати особисті норми, й як наслідок, поведінку, відповідно розширеній моделі активації норми (Macovei, 2015). Відповідно, визнання людиною того, що її вчинки змінюють природне оточення в негативний бік буде спонукати цю людину, дбати про природне оточення. Отже високий рівень сприйнятого контролю у осіб з біосферною позицією допоможе прийняти обов'язки перед природою, тобто не опускає руки перед екологічними загрозами (з перенесенням ідей про загальну відповідальність (Власенкова, 2005) та самоефективність (Бандура, 2000)). Ці припущення підтримано результатами моделей на рис. 3.6, в яких підтверджено, що екологічна позиція через вплив на уявлення про самоефективність та локалізацію контролю відносно подій позитивно впливає на готовність визнавати свою причетність до дії, які шкодять природі та їх виправляти.

Екологічні норми як медіатор впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку

Визнання не лише людей, а й інших живих істот суб'єктами, інтереси яких мають враховуватися, може сприяти дотриманню проекологічних норм у власній поведінці, бо слідування проекологічним нормам є такою відповіддю на екологічні загрози, яка враховує право на благополучне життя інших. Тому біоцентризм одним з проявів якого є усвідомлення наявності прав у всіх тварин, незалежно від біологічного виду, може сприяти дотриманню проекологічних та просоціальних норм.

Вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередковано через особисті норми суб'єкта, вивчався нами на першому етапі дослідження. Для вивчення норм було використано екологічну модифікацію методики Розенцвейга.

Переконання щодо екологічних норм представлені в нашому дослідженні показниками: сприйняття екоруйнівної та асоціальної поведінки як нормативної

(оцінювалося через контент-аналіз відповідей на звинувачення в порушенні проєкологічних норм), готовності відстоювати проєкологічні та просоціальні норми (кількість виборів позиції «Обвинувач» та позиції «Невизначений» в звичайних та екологічних ситуаціях).

Виявлено позитивні зв'язки біоцентризму з позицією «Обвинувач» - того, хто відстоює проєкологічні ($r=0,33$, $p<0,01$) та просоціальні ($r=0,18$, $p<0,01$) норми, а фокус на грошах у вирішенні екологічних проблем негативно зв'язаний з відстоюванням проєкологічних ($r=-0,37$, $p<0,01$) та просоціальних ($r=-0,27$, $p<0,01$) норм. Цікаво, що із шкалою «Гроші» також позитивно зв'язана позиція «Невизначений» ($r=0,26$; $p<0,01$; $r=0,18$; $p<0,05$), тобто того, хто відсторонюється від необхідності обрати власну позицію в ситуації порушення норм, як проєкологічних, так і просоціальних. За думкою, висловленою Фромом, прагнення збагачення не дозволяє суб'єкту бачити світ цілісно, звужує його увагу на засобах збагачення (як зазначено у Фофанова, 2017), тож йому легше знехтувати заподіяною шкодою в ситуаціях порушення чужих прав та норм в рамках міжособистісної взаємодії.

Уявлення себе в позиції «Обвинувач» – в ролі «суспільного судді» (того, хто відстоює проєкологічні норми) негативно зв'язане з інтерпретацією дій, які завдали комусь шкоду в природі, як неприйнятних (показник «Екоруйнівна поведінка як норма» – $r=-0,19$, $p<0,05$). Інакше кажучи, чим більша готовність прийняти та відстоювати проєкологічні норми, тим менше шкідливі дії у природі є нормою для людей. В той же час, оцінка екоруйнівної поведінки як норми (показник «Екоруйнівна поведінка як норма») негативно корелює з проєкологічною поведінкою в побуті ($r=-0,22$; $p<0,01$) та з готовністю компенсувати шкоду природному оточенню ($r=-0,66$; $p<0,01$; «Виправлю» в екологічних ситуаціях) та людям ($r=-0,30$, $p<0,01$; «Виправлю» в звичайних ситуаціях). При цьому показник «Екоруйнівна поведінка як норма» позитивно корелює з показником «Асоціальна поведінка як норма» ($r=0,27$; $p<0,01$). Тобто готовність оцінювати дії, що несуть природі шкоду, як нормальні, правильні та готовність оцінювати дії, що несуть в собі негативні наслідки для людей, як нормальні, релевантні реаліям сьогодення, взаємозалежні. При цьому сприйняття асоціальної поведінки як норми зменшує імовірність того, що особа буде готова

виправляти поведінку, шкідливу для природи ($r = -0,29$; $p < 0,01$) та людей ($r = -0,30$; $p < 0,05$).

Описані вище кореляції дозволяють припустити, що не прагнення збагачення, а стурбованість станом біосфери й усвідомлення прав не лише людей, а всіх живих істот, разом сприяють оцінці екологічних та соціальних ситуацій, в яких шкодять людям або природі, як значущих. Бажання урахувати права та потреби всіх живих істот сприяє прийняттю проєкологічних й просоціальних норм, які зумовлюють сприйняття ситуації завдання шкоди як людям, так й природі як ненормативних. Віднесення шкідливих дій в категорію недопустимих спонукатиме людину до прийняття відповідальності у випадку завдання комусь шкоди, а головне – активізуватиме бажання компенсувати негативний вплив вчинків.

При цьому, складна екологічна ситуація є ризикованою, бо несе загрозу людині та значущим для неї, й одночасно невизначеною, бо природні умови, які можуть настати в результаті екологічного колапсу, зараз просто можливий прогноз. В такій ризиковій ситуації відповідальність буде прийнято при умові, коли значущість ситуації є більшою, ніж ризик (Вдовіченко, 2020). З цього випливає: «біосферна особистість» може бачити в ситуаціях, які шкодять живим істотам, ризик втрати того, що для неї цінно, тому буде приймати відповідальність, намагатися знайти конструктивне рішення. Особа з фіксацією на грошах у таких шкідливих ситуаціях, скоріше за все, не помічатиме чогось особливого. Це відбувається, бо екологічна позиція відображає значущі сенси дійсності для людини і завдяки цьому бере участь в активації певних норм і оцінці справедливості взаємодії, спонукає особистість збирати інформацію або про те, як здобути більше грошей через використання природи, або, як зберегти екосистеми через проєкологічні вчинки.

Як наслідок, ми припускаємо, що визнання неправильності своєї екоруйнівної дії пов'язано з тим, що при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції в особистості є погляд на людство як на один з біологічних видів (НЕП), бажання захистити інгрупу, й з цих причин відстоювати проєкологічні норми. Ця спрямованість на дотримання проєкологічних норм обумовлена тим, що особистості з біосферною орієнтацією екологічної позиції приймають екологічні загрози як

реальні, а самі є чутливими до змін в природному оточені. Сензитивність до екологічних змін є важливим фактором для збереження біосфери, бо дає можливість ідентифікувати загрозу. У нашій роботі умовними показниками ідентифікації екологічних проблем як загрози є шкала НЕП, бо передбачає уявлення про легко порушений природний баланс і можливість екологічного колапсу, а показником відмові прийняти загрозу є заперечення екологічних проблем, яке передбачає ігнорування факту існування таких проблем.

Тому ми перевіряли, як впливають показники екологічної позиції на шкалу НЕП та заперечення екологічних проблем. Згідно результатів регресійного аналізу, показники екологічної позиції біоцентризм і «Гроші» в якості незалежних змінних пояснюють 17% загальної дисперсії показника «Заперечення глобальних екологічних загроз» ($\beta = -0,17$; $p < 0,002$ – для біоцентризму; $\beta = -0,30$; $p < 0,00001$ для змінної «Гроші»; $F = 44,24$; $R^2_{\text{скор.}} = 0,17$; $p < 0,0001$; $N = 409$) і 27% загальної дисперсії інтегральної шкали «НЕП» ($\beta = 0,22$; $p < 0,05$ – для біоцентризму; $\beta = -0,37$; $p < 0,001$ – для змінної «Гроші»; $F = 18,37$; $R^2_{\text{скор.}} = 0,27$; $p < 0,0001$; $N = 95$). Також шкала НЕП позитивно зв'язана з позицією «Обвинувач» ($r = 0,37$; $p < 0,01$), того, хто відстоює проєкологічні норми в екологічно значущих ситуаціях. При цьому негативні зв'язки позиції «Обвинувач» ($r = -0,35$; $p < 0,01$) та НЕП ($r = -0,50$; $p < 0,01$) з запереченням екологічних загроз лише доводять, що готовність до проєкологічних вчинків формується у разі визнання існування екологічних загроз та готовності відстоювати проєкологічні норми взаємодії з природою. Можливо, заперечення екологічних проблем та прийняття факту можливого екологічного колапсу при збереженні споживацького ставлення до природних екосистем протистоять одне одному у впливі на готовність робити зауваження про порушення проєкологічних норм. Біосферна екологічна позиція пов'язана зі здатністю людини, по-перше, прийняти факт існування і необхідність усунення екологічних загроз для продуктивної життєдіяльності всіх живих істот; по-друге, зрозуміти неминучість антропогенної екологічної кризи, якщо споживчий спосіб взаємодії людини з природою буде підтримуватися, тобто, така позиція впливає на усвідомлення реальності і серйозності екологічних загроз.

Для перевірки гіпотези 16 щодо впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого через особисті екологічні норми були побудовані чотири структурні моделі (рис.3.7-3.10).

Рис. 3.7 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого відстоюванням проєкологічних норм та особистими нормами

($\chi^2/df = 4,59/7$; $p = 0,71$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,98; $N=163$)

Перша модель (рис.3.7) представлена двома латентними факторами: «Екологічна позиція» та «Шкода живому як неприпустима ситуація» (включає сприйняття шкоди природи і іншим тваринам в екологічно значущих ситуаціях та людям в звичайних ситуаціях як ненормативних) та двома маніфестними змінними: «Проекологічна поведінка в побуті» та позиція «Обвинувач» в екологічно значущих ситуаціях. Відзначимо, що пунктирною лінією в цій та інших моделях позначений шлях, значущість якого нижче, ніж 0,05, але виключення якого значно погіршує показники придатності моделі. Згідно з моделлю на рис.3.7, екологічна позиція впливає на проєкологічну поведінку опосередковано через прийняття проєкологічних норм, яке, в свою чергу, не дає розглядати шкоду природному оточенню й іншим людям як норму. Також зберігається і прямий, хоча і дуже слабкий, вплив екологічної позиції на поведінку.

Відмітимо, що в нашій теоретичній моделі не лише розглядаються сприйнятий контроль та норми як медіатори між екологічною позицією та поведінкою, але й припускається наявність взаємозв'язків між ними. Обсяг вибірки не дозволяє перевірити модель впливу екологічної позиції на поведінку з двома медіаторами ($N=163$, що є недостатнім для перевірки моделі, кількість шляхів в якій більше за 20). Тому було окремо проведено аналіз зв'язків екологічної позиції з нормами та

сприйнятим контролем та встановлено, що екологічна позиція сприяє відстоюванню проєкологічної норми взаємодії з природою опосередковано через вплив на сприйнятий контроль (Баєва, 2018d).

Вважаючи, що відстоювання проєкологічних пріоритетів може впливати на позицію «Обвинувач» в стандартних ситуаціях, та враховуючи, що показники екологічної позиції та позиції «Обвинувач» в екологічних ситуаціях корелюють з позицію «Обвинувач» в стандартних ситуаціях, ми побудували та перевірили другу модель (рис. 3.8). Ця модель також демонструє гарні показники придатності: $\chi^2/df = 3,32/7$; $p = 0,85$; RMSEA 0,04; GFI 1; AGFI 0,99.

Рис. 3.8 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого відстоюванням соціальних норм та особистими нормами ($\chi^2/df = 3,32/7$; $p = 0,85$; RMSEA 0,04; GFI 1; AGFI 0,99; $N=163$)

Модель (рис. 3.8) показує, що екологічна позиція впливає на проєкологічну поведінку прямо (слабкий зв'язок) та через готовність слідувати та відстоювати просоціальні норми міжособистісної взаємодії в соціумі (позиція «Обвинувач» в стандартних ситуаціях). Така готовність сприяє розгляду вчинків, що шкодять людям та природі, як невідповідних критеріям нормативної поведінки. Коефіцієнти шляхів в цієї моделі нижче, ніж в моделі 3.7, що є очікуваним, враховуючи, що маніфестна змінна вибору ролі захисника норм стосується не екологічного, а соціального контексту.

Отримані результати узгоджуються з результатами досліджень інших авторів. Зокрема, de Groot & Steg (2009) розглядають біосферні і альтруїстичні цінності як більш міцний фундамент стійкої «зеленої» поведінки проти егоїстичних цінностей. Автори підкреслюють, що такі залежності обумовлені схильністю людей з

біосферною ціннісною орієнтацією в своїй поведінці враховувати потенційну шкоду і користь для різних форм життя і біосфери (de Groot & Steg, 2009). Також Harth, Leach, & Kessler (2013) встановили, що вина – предиктор наміру відшкодувати збиток; Schmader & Lickel (2006) виявили, що люди, які переживають провину за зроблене, не уникають ситуації, що викликала це почуття, а виправляють її. В дослідженні Seif & Nematollahi (2019) продемонстровано, що екологічна стурбованість прямо та через суб'єктивні норми впливає на проєкологічну поведінку.

Обидві моделі підтверджують важливу роль готовності відстоювати норми (проєкологічні та просоціальні) як умови впливу екологічної позиції на проєкологічну поведінку. Разом з тим, вони підводять до питання щодо характеру зв'язку показників готовності відстоювати норми в різних ситуаціях. Для розкриття цього питання було використано регресійний аналіз та шляховий аналіз.

Беручи до уваги, що готовність відстоювати проєкологічні норми (позиція «Обвинувач» в екологічних ситуаціях) – предиктор, який на 7% визначає проєкологічну поведінку в побуті ($\beta = -0,27$, $p < 0,0001$, $F = 12,20$; $R^2_{\text{скор.}} = 7$, $p < 0,01$) і на 45% готовність відстоювати норми міжособистісної взаємодії (позиція «Обвинувач» в стандартних ситуаціях; $\beta = -0,66$, $p < 0,0001$, $F = 132,47$; $R^2_{\text{скор.}} = 45$, $p < 0,01$), окремо було перевірено модель, що включає вибір ролі обвинувача як в екологічних, так і в звичайних ситуаціях, але без латентної змінної «Шкода живому як неприпустима ситуація» (рис. 3.9), та подібна їй модель з доданням маніфестної змінної «Екоруйнівна і асоціальна поведінка як норма» (рис. 3.10).

Показник «Екоруйнівна і асоціальна поведінка як норма» є сумою відповідей у різних (екологічних та стандартних) ситуаціях, в яких дії того, кому роблять зауваження, оцінюються як нормальні, природні, максимально правильні, а сама ситуація видається малозначущою. Цей показник був використаний як заміна латентній змінній «Шкода живому як неприпустима ситуація». Заміна обумовлена прагненням включити до моделі одночасно два показника прийняття ролі «обвинувача» (в екологічних і стандартних ситуаціях), врахувавши при цьому рекомендації до обсягу вибірки при використанні методу моделювання структурними рівняннями.

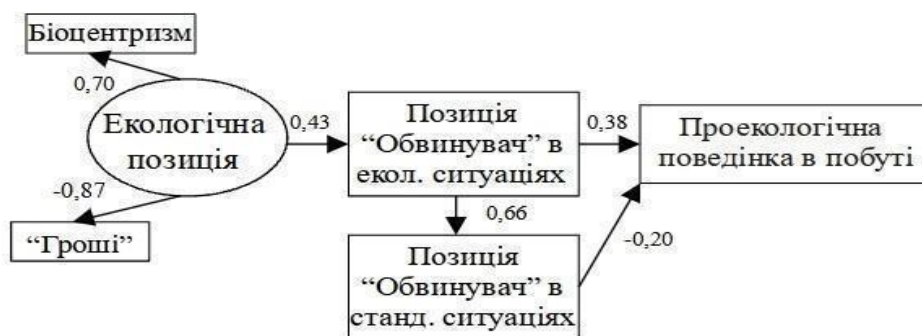

Рис. 3.9 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого готовністю до відстоювання норм ($\chi^2/df = 2,43/4$; $p = 0,66$; RMSEA 0,03; GFI 1; AGFI 0,96; N=163)

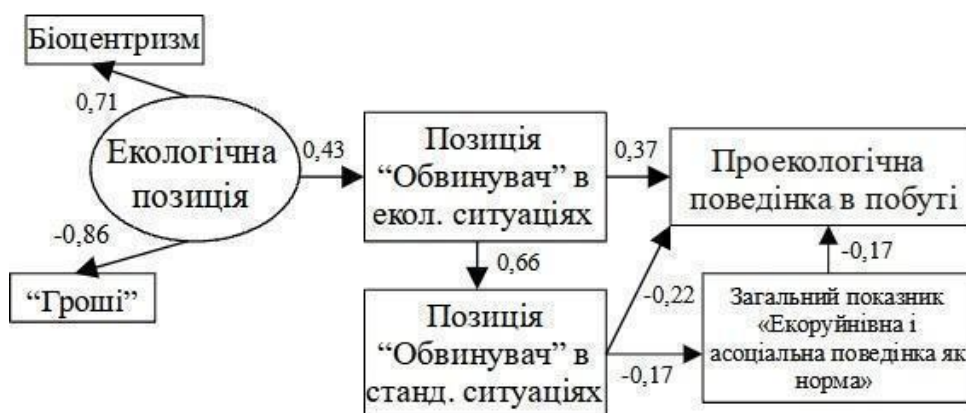

Рис. 3.10 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого показниками особистих норм ($\chi^2/df = 4,77/7$; $p = 0,69$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,98; N=163)

Як видно з рис. 3.9, біосферна екологічна позиція підтримує проєкологічну поведінку опосередковано через ідентифікацію з обвинувачем в екологічних ситуаціях. Вибір позиції обвинувача в екологічних ситуаціях пов'язаний з готовністю звинувачувати в звичайних ситуаціях міжособистісної взаємодії, яка сама по собі гальмує проєкологічну поведінку. Цей результат підтверджує модель на рис.3.10, яка, крім описаного, демонструє, що просоціальні норми міжособистісної взаємодії є поштовхом до проєкологічної поведінки в побуті, якщо поєднуються з сприйняттям шкоди природі та іншим людям як неприпустимої.

В цілому, моделі на рис.3.8-3.10 свідчать про те, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції активізує готовність відстоювати в соціумі як норми екологічної відповідальності, так і просоціальні норми міжособистісного

спілкування. Прагнення дотримуватися цих екологічно значущих приписів, ймовірно, обумовлено суб'єктивною цінністю природи для людини, усвідомленням наслідків дій людей в природі. Дотримання проєкологічних норм позитивно відбивається на готовності відстоювати правила міжособистісної взаємодії. Прийняття проєкологічних норм, а також просоціальних норм міжособистісної взаємодії, сприяє розгляду шкоди природі та іншим людям як неприпустимого ставлення, що, в свою чергу, підштовхує людину відповідально ставитися до свого екологічного сліду, зменшуючи тиск на екосистеми шляхом екологічно «дбайливих» дій в побуті. Таке оцінювання може бути пов'язано з тим, що люди з «біосферною» екологічною позицією визнають: 1) антропогенний характер екологічних проблем; 2) рівноправність між живими істотами; 3) свою зв'язаність з екологічним співтовариством, тому просто не можуть оцінювати дії і ситуації, що шкодять людині або тваринам, як нормальне явище. Для них таке ставлення, швидше за все, є проявом егоїзму, невігластва або неповаги до іншого життя. За сприйняттям шкоди живим як ненормативної та, скоріше за все, несправедливої дії, йде усвідомлена екологічна поведінка в особистому житті. На користь припущення щодо суб'єктивної оцінки школи іншим як несправедливої свідчать результати магістерського дослідження Самойлової (2018), у якому виявлені кореляції показників екологічної позиції з емпатією (позитивний зв'язок емпатії з біоцентризмом та негативний – з фінансово-економічними пріоритетами).

Варто зауважити, що екологічна позиція і прагнення дотримуватися проєкологічних норм перетворюють прийняття просоціальних норм спілкування в соціумі в додатковий стимул для проєкологічної поведінки. Ймовірно, оцінювання шкоди живим істотам як неприйнятної можна розглядати показником того, що норми, які відстоюються, дійсно стали особистими для людини. З іншого боку, потребує окремого пояснення те, що в обох моделях (3.9-3.10) шлях від ролі захисника про соціальних норм до проєкологічної поведінки є від'ємним. Можливо, схильність вимагати від інших дотримання соціальних норм у взаємодії з людьми, «очищена» від турботи про права інших, негативно відбивається на проєкологічній поведінці, оскільки така не є загальноприйнятою в Україні. Одночасно, позитивний зв'язок між

вибором позиції обвинувача в ситуаціях різного типу (екологічних і стандартних) може означати, що особистість, яка відстоює інтереси природи та інших тварин, більш готова відстоювати дотримання правил в суспільстві щодо себе або інших людей. Наприклад, через те, що ці загальноприйняті норми гарантують однакові права кожного.

Результати цього дослідження узгоджуються з нашим теоретичним положенням, що домінування біосферних сенсів в екологічній позиції пов'язане з оцінкою дій, які шкодять живим істотам, як несправедливих (Баєва, 2019b). Також отримані результати узгоджуються з іншими дослідженнями. Наприклад, в дослідженні Liu, Zou, Wu (2018), показано, що нова екологічна парадигма (як комплекс екологічних установок) впливає на персональні проєкологічні норми, які, в свою чергу, впливають на проєкологічну поведінку. У ранніх дослідженнях Кряж встановлено, що, класифікуючи стандартні і екологічні ситуації, тільки 5 респондентів з 67 пов'язували екологічні ситуації «з екологією, їх природоохоронним змістом» (Кряж, 1995, с.87), для інших більш важливим був міжособистісний аспект в екологічно значущих ситуаціях. У статті (Кряж, Баєва, 2016) вказувалося, що екологічна стурбованість пов'язана з проєкологічною поведінкою через позицію «обвинувача» в екологічних ситуаціях, і саме орієнтація на відстоювання проєкологічних норм була проміжною ланкою, що обумовлює зв'язок між проєкологічною поведінкою і іншими показниками проєкологічних норм.

При обробці відповідей, отриманих за допомогою екологічної модифікації методики Розенцвейга, окремо було підраховано кількість інтрапунітивних реакцій в екологічних та стандартних ситуаціях. Йдеться про прийняття на себе провини як прояву морального почуття, яке свідчить про те, що суб'єкт поділяє певні норми.

Відповідно до гіпотези 1б, показник інтрапунітивності реакцій був проаналізований як можливий медіатор в моделі впливу екологічної позиції на поведінку. За результатами структурного моделювання модель (рис. 3.11) добре узгоджуються з даними, про що свідчать показники придатності моделі: $\chi^2/df = 4,51/4$; $p = 0,34$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,97; $N=163$. Коефіцієнти шляхів моделі значущі на рівні $p < 0.01$.

Рис. 3.11. Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого прийняттям відповідальності ($\chi^2/df = 4,51/4$; $p = 0,34$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,97; $N=163$)

Згідно моделі, латентна змінна «Екологічна позиція», опосередковано через латентну змінну «Прийняття моральної провини і відповідальності», впливає, хоча й слабо, на проєкологічну поведінку в побуті. Латентна змінна «Прийняття моральної провини і відповідальності» завдана інтрапунітивними реакціями на екологічні та на звичайні (взяті із стандартного набору методики Розенцвейга) ситуації. Ця змінна відображає небажання завдавати шкоди іншим живим істотам, переживання провини у разі заподіяння шкоди і готовність виправити зроблене в різних ситуаціях. Інтрапунітивні реакції передбачають визнання особистістю шкоди її дій (для природи та/або) людей. На нашу думку, таке визнання базується: в екологічних ситуаціях – на прагненні зберегти природу, яке, в свою чергу, може підтримувати екозберігаючі дії в приватному житті, в стандартних ситуаціях – на небажанні нашкодити людям, які з позицій біоцентризму є значущими як живі істоти. Почуття провини є проявом суб'єктивних уявлень про світ (Долгов, 2013) та пов'язане з оцінкою відповідності вчинків власним нормам, тому не дивно, що люди з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції будуть відчувати себе винними, якщо здійснили екоруйнівні вчинки, які порушують проєкологічні норми поведінки, в той час як люди з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції будуть ухилятися від провини у випадку екологічно шкідливих вчинків, бо не визнають своєї екологічної суб'єктності. Таке пояснення відповідає структурній моделі впливу компонентів екологічної стурбованості на прагматичні установки по відношенню до природи, побудованій Кряж (2011), згідно якій біоцентризм (екологічний егалітаризм),

виступаючи одним з компонентів екологічної стурбованості, опиняється буфером, що перешкоджає прагненню отримувати вигоди від природи. Основою такого прагнення є врахування прав нелюдських тварин – ставлення до них як до членів екологічного співтовариства, на яких розповсюджується дія моралі.

Модель (рис.3.11) узгоджується з результатами досліджень інших авторів (наприклад, Левіс, 2017; Юдіна, 2017). Юдіна, виконуючи відео-ролики з демонстрацією навмисного або випадкового заподіяння шкоди іншим, встановила, що ділянка мозку (ВМПК – вентромедіальна префронтальна кора), яка відповідає за емоційну оцінку змісту соціальної взаємодії (відповідає за емоції: вини, сорому, співчуття) включається, коли шкода є навмисною, а не випадковою (Юдіна, 2017). Можна припустити, якщо вчинок не має на меті шкоду природі, а його екологічне значення не помічається або ігнорується, що є характерним при домінуванні грошових сенсів в екологічній позиції, вказівка на шкоду не буде активувати ВМПК. Навпаки, при домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції, скоріше за все, буде спостерігатися активація ВМПК, навіть, коли шкідливі вчинки ненавмисні, бо такі вчинки загрожують життєвим сенсам, а, за даними Левіс (2017), сенси та емпатія людини мають сильні взаємозв'язки. Можна припустити, що у суб'єктів з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції саме емпатичний відгук на шкоду живому буде посилювати почуття провини. Це підводить нас до питання про роль емоційних відгуків на порушення норм в регуляції екологічно значущої поведінки.

3.2. Роль екологічної позиції та емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм у регуляції екологічно значущої поведінки

У підрозділі розглядається роль емоційного реагування в процесах впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку. Перевіряється теоретична гіпотеза про емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм як медіатори впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку.

Емоційні відгуки досліджувались за допомогою двох скорочених версій методики Розенцвейга в модифікації Кряж з авторським доповненням, яке передбачає

додаткове завдання. В ході виконання цього завдання респонденти відповідали, які емоції переживає порушник проєкологічних норм. Спираючись на теоретичний аналіз, ми припускали, що «біосферна» екологічна позиція посилює почуття провини, тривогу, жалкування, печаль та співчуття у ситуаціях порушення проєкологічних норм, а «грошова» екологічна позиція у цих ситуаціях сприяє переживанню радості, гніву (роздратуванню), гордості, байдужості та подиву. Також припускається, що екологічна позиція опосередковано через ці відгуки робить більш імовірною або гальмує екозберігаючу поведінку особистості.

Крім того, окремо розглядається роль установки «Антропоцентризм» та емоційних відгуків у регуляції поведінки в природному оточенні, бо ця установка говорить про поділення особистістю переконань домінуючої соціальної парадигми та може розглядатися показником «грошової» екологічної позиції. Така увага до антропоцентризму зумовлена тим, що антропоцентризм передбачає віру в виключні права людей на експлуатацію природи та погляд на природне оточення як інструмент для задоволення людських потреб, тому ми вважаємо, що ця екологічна установка відіграє значну роль в посиленні гніву, подиву, радості та гордості у разі порушення проєкологічних норм. Гнів та подив будуть викликані неприйняттям зауваження через антропоцентричні погляди на устрій світу і небажання змінювати ці світоглядні погляди. Радість та гордість в ситуаціях порушення проєкологічних норм буде результатом того, що суб'єкт слідував загально прийнятим (описовим) нормам та досягнув бажаного.

Першим кроком перевірки припущень, описаних вище, було проведення кореляційного аналізу, результати якого подані в вигляді кореляційного графу (рис.3.12).

За результатами кореляційного аналізу зв'язків показників емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм з антропоцентризмом, показниками екологічної позиції та екологічно значущою поведінкою, біоцентризм має слабкі позитивні зв'язки з переживанням провини ($r=0,26$, $p<0,05$), тривогою ($r=0,23$, $p<0,05$) та співчуттям ($r=0,24$, $p<0,05$). Позитивні зв'язки цих відгуків говорять про те, що стурбованість порушенням проєкологічних норм та емпатичне реагування на шкоду

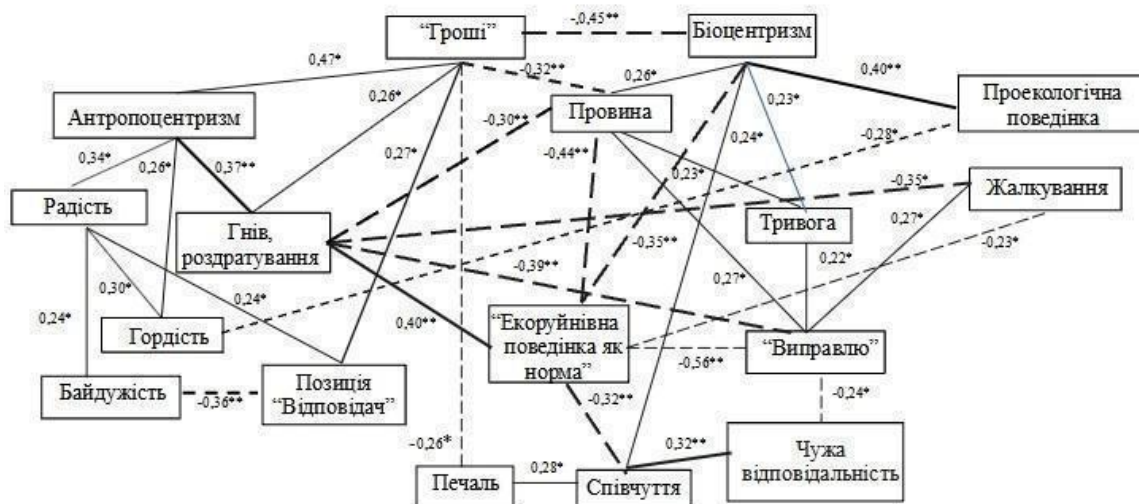

Рис. 3.12 Кореляційний граф (коефіцієнт кореляції за Спірменом) зв'язків емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм з антропоцентризмом, показниками екологічної позиції та екологічно значущою поведінкою (N=79)*

Примітка: *на рис. 3.12 – ——— – позитивні і - - - - - – негативні зв'язки. Жирне накреслення та -** говорить про значення на рівні $p < 0.01$; зв'язки емоційних відгуків на порушення проєкологічних норм з антропоцентризмом та проєкологічною поведінкою в побуті розглянуті на вибірці в 50 респондентів

природі можуть бути зумовлені занепокоєністю про стан біосфери, визнанням наявності прав у інших тварин, а не тільки у людей, в яких розкривається головна суть біоцентризму. Також такі результати можуть бути пояснені проєкологічними нормами суб'єкта, якщо врахувати сильний позитивний зв'язок біоцентризму з проєкологічною поведінкою в побуті ($r = 0,40$, $p < 0,01$) та негативний зв'язок з показником «Екоруйнівна поведінка як норма» ($r = -0,35$, $p < 0,01$). Разом ці два взаємозв'язки показують, що біосферне занепокоєння зв'язане з поведінкою, яка свідчить про дотримання проєкологічних норм в побуті, та з відмовою сприймати екоруйнівну поведінку як норму, тому порушення проєкологічних норм може викликати в особистості з біосферною позицією такі емоції як провина, тривога, жалкування, печаль та співчуття. Звернемо увагу, що тривога, провина та сприйняття екоруйнівної поведінки як норми пов'язані з готовністю виправити цю невідповідну нормам поведінку (показники кореляції відповідно такі: $r = 0,22$, $p < 0,05$; $r = 0,27$, $p < 0,05$; $r = -0,56$, $p < 0,01$).

Інший показник екологічної позиції – віра в гроші (змінна «Гроші») – негативно зв'язаний з переживанням печалі ($r = -0,26$, $p < 0,05$) та провини ($r = -0,32$, $p < 0,01$) у

ситуаціях порушення проєкологічних норм. Імовірно, це обумовлено впевненістю, що гроші врятують від екологічних проблем, через яку людина не бачить в своїх шкідливих для природи вчинках «складу злочину». Більш того, внаслідок інструменталізації природного оточення, яка може бути властива «грошовій» позиції, шкода розглядається «нормальною» ціною за благополуччя людей. На це вказують позитивні кореляції змінної «Гроші» з антропоцентризмом ($r = 0,47$, $p < 0,05$) та частотою обрання позиції порушника проєкологічних норм ($r = 0,27$, $p < 0,05$). При вірі в гроші як в універсальний ресурс та антропоцентричному погляді на природу не дивно, що фокус на грошах («Гроші») позитивно пов'язаний з переживанням гніву (роздратуванням) як реакцією на зауваження про порушення проєкологічних норм ($r = 0,26$, $p < 0,05$). При цьому сам гнів негативно пов'язаний з почуттям провини ($r = -0,30$, $p < 0,01$). Імовірно, віра в те, що гроші здатні вирішити екологічні проблеми у екологічно значущих ситуаціях, не дозволяє переживати печаль та вину, а спонукає слідувати звичним екоруйнівним зразкам поведінки надалі та гніватися на зауваження інших про шкоду живим істотам. Адже людина з установкою на гроші вірить в винятковість людського виду і вважає, що людство можна врятувати від можливого колапсу за допомогою фінансових впливів в інновації та матеріальною підтримкою екологічних організацій. На користь такого пояснення свідчать позитивні кореляції роздратування з антропоцентризмом ($r = 0,37$, $p < 0,01$) і показником «Екоруйнівна поведінка як норма» ($r = 0,40$, $p < 0,01$) та негативні кореляції цього переживання з готовністю виправити свою поведінку ($r = -0,39$, $p < 0,01$) і жалуванням ($r = -0,23$, $p < 0,05$).

Цікаво, що проєкологічна поведінка в побуті пов'язана лише з гордістю ($r = -0,28$, $p < 0,05$) як відгуком на порушення проєкологічних норм. Якщо враховувати описані кореляції грошей з антропоцентризмом, а біоетризму – з «зеленою побутовою» поведінкою, й той факт, що гордість пов'язана з радістю ($r = 0,30$, $p < 0,05$) та антропоцентризмом ($r = 0,26$, $p < 0,05$), можна припустити, що біосферна орієнтація екологічної позиції спонукає прийняти проєкологічні норми та дотримуватися їх у власному побуті, тому порушення цих норм не викличе почуття гордості, а грошова орієнтація екологічної позиції в силу віри в гроші та унікальність людини викличе

гордість та радість суб'єкта. Такі переживання можуть бути обумовлені тим, що суб'єкт з грошовою установкою, по-перше, незважаючи на завдану природі шкоду, задовольнив свої потреби; по-друге, діяв згідно описових норм соціуму.

В цьому ключі не є дивним, що радість в ситуаціях порушення проєкологічних норм позитивно корелює з байдужістю ($r=0,30$, $p<0,05$). При цьому почуття байдужості, що приписується порушнику проєкологічних норм, негативно пов'язано з частотою вибору позиції такого порушника ($r= -0,29$, $p<0,05$). Імовірно, такий результат зумовлений уявленнями учасників нашого дослідження про те, що особа, яка порушує приписові проєкологічні норми та отримує від іншої особи зауваження щодо неприпустимої поведінки, не має залишатися байдужою.

Описані результати узгоджуються з ідеями Bronfman, Cisternas, López-Vázquez, Maza, Oyanedel (2015), згідно яким особисті проєкологічні норми передбачають: 1) моральну відповідальність за стан природи; 2) потребу піклуватися про екосистеми через дії в повсякденному житті; 3) заохочення інших людей до проєкологічних вчинків; 4) почуття провини у випадку надмірного споживання. Це також підтримується уявленнями, що емоції є відображенням розуміння життя і мотивації людини (de Miranda Coelho, et al., 2013), бо в залежності від екологічної позиції суб'єкта будуть простежуватися різні пріоритетні сенси, оцінка дійсності, а отже різна мотивація для взаємодії з природою.

Враховуючи, що емоції відображують мотивацію людини, можна очікувати, що порушення проєкологічних норм у людини, яка не мала мотивації цього робити, буде призводити до жалкування про зроблене, почуття провини, співчуття скривдженому і тому подібному. Ці емоції, в нашому уявленні, будуть спонукати людину до пошуку можливостей компенсації. Враховуючи як теоретичні погляди щодо емоції (наприклад, Ізард, 1999), так й отримані кореляції показника «Виправлю» з емоційними відгуками на порушення проєкологічних норм, можна очікувати, що ці емоційні відгуки справді впливають на готовність до проєкологічної поведінки. Тому ми використали регресійний аналіз з метою перевірити, чи впливають емоції на готовність виправити екоруйнівну поведінку в нашому дослідженні та які саме з них здійснюють найбільший вплив на таку готовність. За результатами регресійного

аналізу, предикторами готовності виправити поведінку («Виправлю») є такі відгуки, як вина ($\beta = 0,34$; $p < 0,001$), жалкування ($\beta = 0,20$; $p < 0,05$) та гнів ($\beta = -0,27$; $p < 0,01$), які разом пояснюють 27% загальної дисперсії показника «Виправлю» ($F = 10,53$; $\text{Adjusted } R^2 = 0,27$; $p < 0,0001$). Отже, прагнення компенсувати шкоду природі дійсно є залежним від емоцій, які переживає людина у відповідь на свої екологічно шкідливі вчинки, а саме, жаль та вина посилюють готовність до екозберігаючої поведінки, гнів буде гальмувати. Такий результат узгоджуються з дослідженням Kals & Maes (2002), у якому емоції виступають чинниками готовності до проекологічної поведінки та прийняття рішення.

Описані результати кореляційного та регресійного аналізу дозволяють конкретизувати гіпотезу щодо емоцій як медіаторів між екологічною позицією та поведінкою. За допомогою структурного моделювання (аналіз шляхів) перевірялися такі гіпотези:

3а – біосферна екологічна позиція позитивно впливає на проекологічну поведінку через посилення почуття провини;

3б – «грошова» екологічна позиція негативно впливає на проекологічну поведінку через посилення почуття гніву/роздратування.

Додатковою гіпотезою є те, що антропоцентризм впливає на екологічно значущу поведінку опосередковано таким емоційний відгук, як гнів. Висунення додаткової гіпотези пояснюється тим, що антропоцентризм є проявом фінансово-економічної орієнтації екологічної позиції (Кряж, 2013а) та тісно зв'язаний з гнівом.

Відповідно до висунутих гіпотез було побудовано моделі (рис. 3.13-3.20).

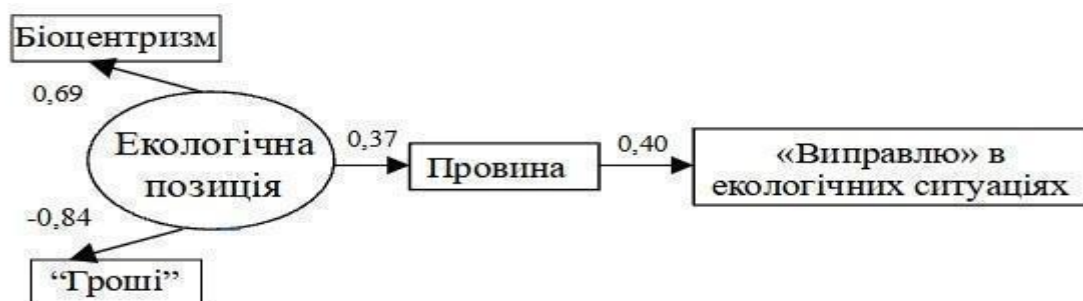

Рис. 3.13 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого переживанням провини ($\chi^2/df = 0,84/2$; $p = 0,66$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,97; N=79)

Як демонструє модель на рис. 3.13, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції посилює переживання провини у ситуаціях порушення проєкологічних норм, яке спонукає до компенсації шкоди та виправлення поведінки. Варто відмітити, що це узгоджується з нашими уявленнями про вплив екологічної позиції на поведінку через вину, а також узгоджується з працею Ізарда (1999), за якою основою прагнення компенсувати збитки або шкоду є саме переживання вини. При цьому усвідомлення вини допомагає людині досягнути «неправильність» поведінки і бути чутливим до болю скривдженого їм (згідно ідеям Ізард, 1999; Ільїн, 2016). Останнє може бути обумовлено тим, що вина приковує увагу винного до негативних наслідків проступку для оточуючих, як підтверджується дослідженням Tangney, Stuewig, & Mashek (2007). В ньому дослідники встановили, що люди, які відчують провину, більше цікавляться не оцінками їх поведінки, а впливом цієї поведінки на інших, і це, в свою чергу, викликає емпатичні реакції. В нашому дослідженні, провина, на нашу думку, зумовлена тим, що особистість з домінуванням біосферних сенсів, скоріше за все, усвідомлює свою причетність до екологічних проблем, свою здатність вплинути на них (має екологічну інтернальність та самоефективність, на які впливає екологічна позиція, як доведено в підрозділі 3.1), тому може визнавати себе винною в шкоді. Також на почуття провини може впливати більш сильний зв'язок «біосферної» особистості з природою, який активізує ідентифікацію себе з жертвами екоруйнівної поведінки. Зв'язок особистісних характеристик та емоції також можна побачити, наприклад, у праці Чебана та Плохих (2020), де показано, що у спортсменів, які демонструють високий рівень добросовісності та стурбованості, більш високі показники страху, гніву, печалі, задоволення, радості, ніж у спортсменів з більш низькими показниками добросовісності та стурбованості. Наші припущення та емпіричні результати узгоджується з дослідженням Белік, згідно з яким самозвинувачення позитивно пов'язано з каяттям і жалем, а негативно – з бажанням забути і не думати про скоєні вчинки (Белік, 2006). Також результати, подібні нашим, можна знайти в дослідженні Trujillo, Estrada-Mejia, & Rosa (2021), де особисті норми впливали на переживання вини, сорому, жалю, гордості та спонукали суб'єктів обирати блокноти з переробленого паперу.

Модель на рис. 3.14 також відповідає нашим теоретичним уявленням про роль домінування фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції та гніву в регуляції екологічно значущої поведінки.

Рис. 3.14 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого гнівними реакціями ($\chi^2/df = 0,76/2$; $p = 0,68$; RMSEA 0,04; GFI 1; AGFI 0,98; N=79)

Згідно цієї моделі, домінування грошових сенсів в екологічній позиції змушує переживати більший гнів на зауваження про порушення норм взаємодії з природою. З «вмиканням» грошової екологічної позиції таке роздратування знижує готовність виправити поведінку, мінімізувати збитки для природи. Такі результати узгоджуються, зокрема, з дослідженням Kortenkamp & Moore (2001), де показано, що повідомлення про негативний вплив людей на стан природного оточення викликали екоцентричні та антропоцентричні рефлексивні міркування, зменшували «неекологічну» рефлексію. Тому не дивно, що фіксація на грошах, яка як частина екологічної позиції зв'язана з прийняттям переконань ДСП, тобто домінуванням антропоцентричних міркувань, посилює переживання гніву на зауваження про свій негативний вплив на природне оточення. Така реакція очікувана, бо зміст зауваги не відповідає світоглядним поглядам.

Одержані результати можуть також бути розглянуті в світлі положення про те, що рефлексія особистості сприяє зникненню неефективних звичних дій та переходу до продуктивних способів дії (Ярош, 2017). Можна припустити, що люди з біосферною позицією, при аналізі ситуацій порушення проекологічних норм, можуть бути більш схильні до рефлексії негативних сторін екоруйнівної поведінки для природного оточення завдяки суб'єктивній значущості біосфери, прийнятим

проекологічним нормам, знанням, як діяти для покращення екологічної ситуації. В той же час, можна очікувати, що особі з «грошовою» екологічною позицією більш схильні при аналізі ситуацій порушення проєкологічних норм до рефлексії позитивних сторін для людини. (Це підтримується також тим, що віра в гроші є вагомим предиктором антропоцентризму ($\beta = 0,52$; $F = 17,44$; Adjusted $R^2 = 0,25$; $p < 0,0001$), адже антропоцентризм передбачає, в першу чергу, турботу про потреби та благополуччя людей.) Тому перші переживають провину та готові виправити поведінку, а другі – гнів та зберігають екологічно неефективні форми дій.

Перевірка додаткової гіпотези показує, що модель з показниками антропоцентризму, гніву в ситуаціях порушення проєкологічних норм та готовності виправити поведінку в екологічних ситуаціях (побудована на малій вибірці: $N=50$), демонструє гарні показники придатності: $\chi^2/df = 0,52/1$; $p = 0,47$; RMSEA 0,05; GFI 0,99; AGFI 0,96 (рис. 3.15). Всі коефіцієнти шляхів значимі на рівні $p < 0,001$.

Рис. 3.15 Модель впливу антропоцентризму на прояви екологічно значущої поведінки, опосередкованого гнівними реакціями ($N=50$)

Отже, антропоцентризм викликає гнів на зауваження інших про шкоду природі та недотримання проєкологічних норм, який зменшує готовність компенсувати шкоду або зробити поведінку більш релевантною проєкологічним нормам. Це відбувається, як можна припустити, тому, що віра в гроші плюс бачення людського виду як виняткового з особливими правами дозволяє не хвилюватися про біосферу, а стурбованість екологічними загрозами роблять актуальною, тільки, коли є загроза благу людей. Таке сприйняття екологічної дійсності зменшує готовність прийняти проєкологічні норми та змінити поведінку і “вмикає” гнів як спосіб захистити свої уявлення.

Згадувана раніше роль вини у відшкодуванні шкоди, з урахуванням встановленої в нашому дослідженні кореляції гніву та провини, дає можливість припустити, що антропоцентризм може знижувати готовність виправити свої шкідливі для природи дії не просто через переживання роздратування на зауваження,

а опосередковано через послаблення провини у відповідь на порушення норм. Ми перевірили це припущення, побудувавши модель (рис.3.16), що виявилася значущою за більшістю показників придатності: $\chi^2/df = 2,59/3$; $p = 0,46$; RMSEA 0,09; GFI 0,98; AGFI 0,93. Однак цей результат є лише попереднім (обсяг вибірки $N=50$ при шести шляхах в моделі), й перевірка такої моделі має бути проведеною на більшій вибірці.

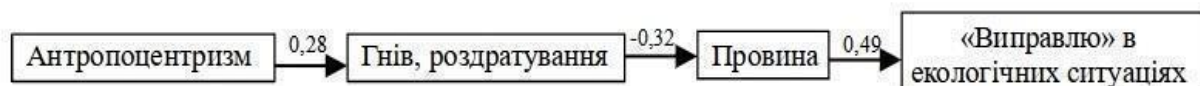

Рис. 3.16 Модель впливу антропоцентризму на екологічно значущу поведінку, опосередкованого переживаннями гніву та провини ($N=50$)

Як видно з рис. 3.16, вплив антропоцентризму на готовність компенсувати шкоду природі опосередкований не просто переживанням гніву / роздратуванням, а тим, що ці почуття пригнічують почуття провини у відповідь на зауваження щодо порушення екологічних норм.

Загалом підтверджено, що біосферна орієнтація екологічної позиції спонукає до екозберігаючої поведінки через активацію почуття провини, а грошова орієнтація екологічної позиції спонукає до збереження екоруйнівної поведінки через активацію почуття роздратування в екологічно значущих ситуаціях. Також встановлено, що установка антропоцентризму впливає на переживання гніву, який гальмує екозберігаючу поведінку. Вплив екологічної позиції на антропоцентризм, а антропоцентризму на емоційні відгуки та поведінку в природному оточенні потребує перевірки на більш чисельних вибірках.

3.3. Вплив екологічної позиції на зв'язаність з природним оточенням та екологічно значущу поведінку

В цьому підрозділі ми сфокусуємося на перевірці теоретичної гіпотези про суб'єктивний зв'язок з природою як медіатору впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку.

Суб'єктивний зв'язок з природою вивчався нами на другому, третьому і четвертому етапах за допомогою шкал «Включення природи в репрезентації Я» та «Включення тварин в репрезентації Я» (когнітивний компонент) та скринінгової

шкали ідентифікації з природою (емоційний компонент). Також було використано шкалу «Включення людського суспільства в репрезентації Я», яка мала бути свого рода пробним каменем, що дозволяє відрізнити уявлення про зв'язаність в межах свого біологічного виду від уявлення про зв'язаність, яка ігнорує міжвидові розбіжності.

В таблицях нижче наведені значущі коефіцієнти кореляції показників екологічної позиції та екологічно значущої поведінки з показниками суб'єктивного зв'язку з природою (табл.3.4) та результати регресійного аналізу з двома предикторами – біоцентризмом та установкою на гроші як на спосіб вирішення екологічних проблем (табл.3.5).

Таблиця 3.4

Значущі кореляції показників екологічної позиції з зв'язком з природою та екологічно значущої поведінки

<i>Змінні (кількість респондентів)</i>	«Біоцентризм»	«Гроші»	«Проекологічна поведінка в побуті»
«Включення природи в Я» У. Шульца (N=343)	0,24 $p<0,01$	-0,21 $p<0,01$	0,29 $p<0,01$
«Включення тварин в Я» У. Шульца (N=146)	0,36 $p<0,01$	-	-
Шкала ідентифікації з природою (N=343)	0,38 $p<0,01$	-0,33 $p<0,01$	0,48 $p<0,01$

Кореляційний аналіз показав, що біоцентризм позитивно пов'язаний з показниками «Включення природи в Я» ($r = 0,24, p<0,01$), «Включення тварин в Я» ($r = 0,36, p<0,01$) та ідентифікацією з природою ($r = 0,38, p<0,01$). Фінансово-економічні пріоритети мають негативні зв'язки з показником «Включення природи в Я» ($r = -0,33, p<0,01$) та ідентифікацією з природою ($r = -0,21, p<0,01$).

В таблицю 3.4 не включений показник «Включення людського суспільства в “Я”», оскільки відсутні значущі кореляції між ним та іншими змінними. Тобто визнання суб'єктивного зв'язку з людьми, само по собі, не залежить безпосередньо від екологічної позиції та не є вирішальним для екологічно значущої поведінки.

З показником проєкологічної поведінки в побуті позитивно корелюють обидва параметри – когнітивний та емоційний – суб'єктивного зв'язку з природою («Включення природи в Я», $r = 0,29, p<0,01$; ідентифікація з природою, $r = 0,48, p<0,01$). Схожі результати отримали Davis, Green, & Reed (2009), у дослідженні яких

почуття прив'язаності та когнітивне уявлення включення природи до власного Я також позитивно корелюють з проєкологічною (екозберігаючою) поведінкою.

Кореляції показників включення природи в саморепрезентації та ідентифікації з природою з показниками екологічної позиції та поведінки узгоджуються з припущенням, що екологічна позиція може впливати на екологічно значущу поведінку через суб'єктивний зв'язок з природою. Але показник включення тварин в саморепрезентації значуще корелює лише з біоцентризмом, він не пов'язаний ні з орієнтацією на гроші при вирішенні екологічних проблем, ані з проєкологічною поведінкою в побуті.

В цілому отримані кореляції відповідали очікуванням, крім відсутності кореляцій шкал «Гроші» та «Проекологічна поведінка в побуті» з шкалою «Включення тварин в Я». Це, а також факт відсутності значущої, навіть на рівні тенденції, кореляції змінної «Гроші» та показника «Включення тварин в Я» не дає підстав розглядати включення тварин в репрезентації Я як можливий медіатор між екологічною позицією та проєкологічною поведінкою.

Результати кореляційного аналізу дозволяють висунути гіпотезу 3а: екологічна позиція впливає на екологічно значущу поведінку опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою, при цьому біосферна орієнтація позитивно впливає на проєкологічну поведінку через посилення суб'єктивного зв'язку з природою, а «грошова» орієнтація негативно впливає на проєкологічну поведінку через послаблення суб'єктивного зв'язку з природою. Перевірка цієї гіпотези проводилася за допомогою регресійного аналізу та моделювання структурними рівняннями.

Таблиця 3.5

Результати регресійного аналізу на даних другого та четвертого етапів

<i>Предиктори</i>	<i>Залежні змінні</i>		
	«Включення природи в Я»	Шкала ідентифікації з природою	Проекологічна поведінка в побуті
Біоцентризм (β)	0,22**	0,30**	0,16*
«Гроші» (β)	-0,10 ¹	-0,20**	-,0,30**
<i>F</i>	15,31	42,10	29,87
<i>Adjusted R²</i>	0,07**	0,19**	0,17**

Примітка: β =beta-коефіцієнт; * = $p < 0,01$; ** = $p < 0,001$. ¹ – значущість на рівні тенденцій 0,08.

За результатами регресійного аналізу, показники екологічної позиції є значущими предикторами суб'єктивного зв'язку з природою та проекологічної поведінки. Біоцентризм та віра в гроші як засіб вирішення екологічних проблем разом пояснюють 19% загальної дисперсії ідентифікації з природою та лише 7% загальної дисперсії репрезентації природи в Я. Щодо поведінки, то тут пояснювальна сила теж вагома – 17% загальної дисперсії.

Позитивні зв'язки шкал «Включення природи в Я» та «Включення тварин в Я» між собою (0,44, $p < 0,01$, Додаток Н) та з біоцентризмом (табл. 3.4) вказують, що біосферне занепокоєння пов'язане з визнанням свого зв'язку з як природою, так і з іншими тваринами. Можна очікувати, що біоцентризм грає не малу роль в створенні «екологічного Я» особи, бо спонукає пізнавати природу. Такій готовності пізнавати природу сприяє визнання рівноправ'я між усіма живими істотами, яке робить людину вільною від стереотипів суспільства щодо інших тварин.

Розширення знань про природу має позитивно відображатися на когнітивному включенні природи в Я, знаходженні подібних рис з тваринами, а сформоване когнітивне включення природи в Я може підтримувати емоційний зв'язок з природою та активізувати турботу про біосферу. Таке тлумачення відповідає поглядам Windhorst's (2019) на «екологічне Я». Для автора «Екологічне Я» проявляє себе на чотирьох рівнях: 1) на когнітивному рівні у формі «сприйняття подібностей, спорідненостей або ідентичності» з іншими формами життя» (Windhorst, 2019, с.11); 2) на емоційному – у почутті емоційного резонансу з іншими тваринами; 3) на духовному рівні у формі мислення та емоцій; 4) на поведінковому – у захисті та турботі про живі сутності (Windhorst, 2019). Таке відтворення спільного між собою та іншими живими істотами можна розглядати як прояв феномену суб'єктифікації (Дерябо, 2002a; 2002b), теоретичний аналіз якого міститься в п.1.4.

Повертаючись до результатів, згідно яким емоційний зв'язок з природою більш залежний від показників екологічної позиції, ніж раціональне включення природи в Я, та визначає вплив такого включення на поведінку, можна припустити, що дія відрефлексованого когнітивного зв'язку на поведінку залежить від особистих сенсів людини, які, в першу чергу, підтримують значущий емоційний зв'язок як основу для

проекологічної дії. Тобто, йдеться про те, що для переходу від раціонального визнання своєї пов'язаності з природою до проєкологічних дій потребується переживання такої пов'язаності на емоційному рівні. Для перевірки такого припущення з допомогою регресійного аналізу було проведено перевірку моделі медіації (рис.3.17).

Результати регресійного аналізу свідчать, що бета-коефіцієнт «Включення природи в «Я» як предиктора проєкологічної поведінки при контролі ідентифікації з природою наближається до нуля ($F = 54,96$; Adjusted $R^2 = 0,25$; $p < 0,0001$).

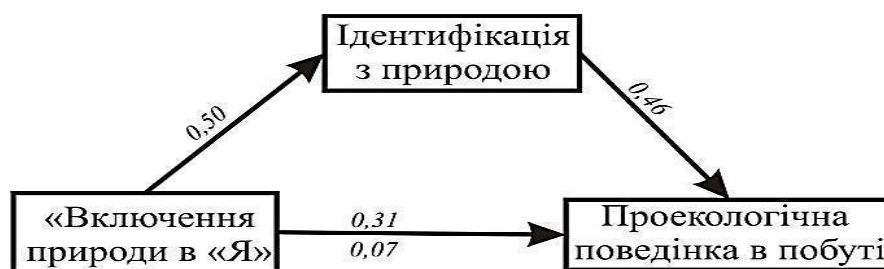

Рис. 3.17 Модель опосередкованого впливу зв'язку з природою на екологічно значущу поведінку

Таким чином, приєднання природи до свого Я як визнання планетарних взаємозалежностей буде сприяти проєкологічній поведінці в побуті за умовою наявності у людини переживання емоційного зв'язку та ідентифікації з природою.

Вирішальна роль саме емоційного зв'язку з природою в активації проєкологічної поведінки, на нашу думку, може бути пояснена певними міркуваннями щодо можливої динаміки екологічного Я. Перехід від більш низького ступеню (повна незалежність) до найбільш високого ступеня (повна єдність) включення природи в Я охоплюють три ключові моменти: 1. Визнання себе просто одною живою істотою серед багатьох, тобто людина припиняє бачити в людському виді єдиний, що володіє правами та потребами; 2. Оцінка інших (рослин, тварин) як суб'єктів; 3. Зміна Я: в процесі взаємодії з цими нелюдськими суб'єктами, несвідомо включає інші форми життя у власне «Я». Для успішного проходження цих етапів необхідні: симпатія до інших тварин, результатом є суб'єктифікація та ідентифікація з усіма членами екологічного співтовариства. В результаті у людини формуються передумови до суб'єкт-суб'єктного ставлення до всіх живих істот. Варто зазначити, що суб'єкт-суб'єктне ставлення може говорити про розвинену здатність до

суб'єктифікації нелюдських тварин, а можливо, і суб'єктифікацію непомітно рухомих представників біологічних видів, наприклад, квітів, тих же дерев. Це твердження знаходить підтримку, наприклад, у дослідженні Кряж та Сінюгіної (2015), де показано, що вегетаріанці (більшість з яких відмовилися від продуктів тваринного походження з етичних міркувань) демонстрували більше включення природи в когнітивні уявлення про себе, ніж прихильники м'ясної дієти. Саме результат цієї наукової праці дозволяє припустити, що люди, які стали вегетаріанцями через етичні міркування, мають розвинену ідентифікацію з живим світом, адже їх етичні судження дозволяють відкритися ідентифікації з живим світом навколо.

Враховуючи характер зв'язків двох показників суб'єктивної пов'язаності з природою з проекологічною поведінкою (рис.3.17), було побудовано модель (рис.3.18) впливу екологічної позиції на проекологічну поведінку, опосередковану когнітивним та емоційним компонентами зв'язку з природою. Перевірка цієї моделі, проведена за допомогою моделювання структурними рівняннями, показала, що модель демонструє гарну відповідність даним.

Рис. 3.18 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого емоційним та когнітивним зв'язком з природою ($\chi^2/df = 3,13/3$; $p = 0,37$; RMSEA 0,02; GFI 1; AGFI 0,98; $p < 0.001^{**}$; $N=345$)

Модель на рис. 3.18 демонструє, що екологічна позиція впливає на екологічно турботливу поведінку в побуті прямо та через посилення зв'язку з природою на емоційному та когнітивному рівні, але лише емоційний зв'язок здійснює безпосередній вплив на поведінку, а щодо когнітивного зв'язку, його вплив на поведінку є опосередкованим через емоційний зв'язок.

Емоційний та когнітивний компоненти пов'язаності з природою розглядалися в моделі на рис. 3.18 як окремі феномени. Оскільки ці два показники є проявами одного

феномену (та, відповідно, корелюють між собою, $r=0,49$), постає питання, чи можна казати про суб'єктивний зв'язок з природою в цілому як про медіатор між екологічною позицією та проекологічною поведінкою. Тому було побудовано ще одну модель (рис.3.19) з латентною змінною суб'єктивного зв'язку з природою, що маніфестується шкалами ідентифікації з природою та «Включення природи в Я».

Рис.3.19 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого суб'єктивним зв'язком з природою як латентною змінною ($\chi^2/df = 3,36/3$; $p = 0,35$; RMSEA 0,02; GFI 1; AGFI 0,98; $p < 0.001^{**}$; $N=345$)

Модель на рис.3.19, яка демонструє, що латентний фактор «Екологічна позиція» впливає на проекологічну поведінку прямо та опосередковано через латентний фактор «Суб'єктивний зв'язок з природою», отримала гарні показники відповідності емпіричним даним. Ця модель підтверджує, що екологічна позиція та переживання зв'язку з природним зовнішнім світом є потенціями для готовності діяти проекологічно у власному побуті, знижуючи свій слід у природі.

Отже, було доведено, що біосферна орієнтація особистості позитивно впливає на суб'єктивний зв'язок з природою, який сприяє проекологічній поведінці в побуті. Відповідно, орієнтація на гроші як основне джерело життєвих ресурсів негативно впливає на суб'єктивний зв'язок з природою, тим самим гальмуючи проекологічну поведінку в побуті.

Процеси, що стоять за встановленим механізмом впливу екологічної позиції на поведінку, можуть бути описані таким чином: суб'єкти з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції, скоріше за все, помітять, з причини більшої чутливості до змін в цінному для них природному оточенні, позитивний вплив взаємодії з

природою або негативний вплив екологічних проблем на них. Таке визнання спонукатиме біосферних особистостей, по-перше, взаємодіяти з природою, по-друге намагатися вирішити екологічні проблеми з метою зберегти можливість спілкуватися з природою та усунути негативний вплив цих проблем на себе. Подібне екозберігаюче прагнення зміцнить зв'язок з природою та мотивуватиме зберігати природні осередки через дію.

Герцен (1946) в своїх «Листах про вивчення природи» писав про «дива» природи як значущі моменти життя, які приносять задоволення, заспокоюють чи допомагають повернути себе в бурхливому світі постійного руху: через органи нюху дозволять вловлювати запахи квітів чи землі після дощу, запахи хвойного лісу влітку і ін.; через тактильні відчуття відкривають теплоту сонця чи прохолоду вітру, якість мокрого піску під ногами і ін.; через органи слуху почути шелест листя, шум прибою або гомін птахів і ін.; через органи зору – красу синього неба, зелені чи блиску снігу на під світлом сонця чи луни. Можна припустити, що суб'єкти з домінуванням біосферних сенсів мають більший потенціал для сприйняття природного світу. Більша сензитивність до екологічних подій та власного екологічного сліду сприятиме визнанню людського впливу на екологічне оточення та власної причетності до такого впливу. Подібне розуміння впливу на екосистеми на загально-людському та індивідуальному рівнях, яке підтримує переконання суб'єктивного екологічного контролю, буде спонукати людину до екозберігаючої поведінки. Це підводить нас до питання про взаємовідношення суб'єктивного зв'язку з природою та сприйнятого екологічного контролю як медіаторів впливу екологічної позиції на поведінку, яке набуває форму **гіпотези 2б**: *екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку через суб'єктивний зв'язок з природою та сприйнятий екологічний контроль, при цьому суб'єктивний зв'язок з природою позитивно впливає на сприйнятий екологічний контроль.*

На взаємопов'язаність суб'єктивного зв'язку з природою та сприйнятого екологічного контролю вказує те, що показники суб'єктивного зв'язку з природою корелюють з показниками сприйнятого контролю (з особистою екологічною інтернальністю та екологічною самоефективністю щодо глобальних екологічних

змін, й навіть з загальною самоефективністю). Показник «Включення природи в Я» позитивно корелює з екологічною самоефективністю ($r = 0,23, p < 0,01$) та екологічною інтернальністю ($r = 0,20, p < 0,01$), отже, прийняття інформації про взаємозалежність людини та природи та переконання щодо контролю в екологічній сфері взаємопов'язані. Цікаво, що з включенням тварин в репрезентації Я позитивно зв'язана лише особиста екологічна інтернальність ($r = 0,22, p < 0,01$), ця кореляція може стати основою для припущення, що визнання себе зв'язаним з іншими тваринами посилює екологічну інтернальність особистості через почуття обов'язку та бажання захистити інгрупу. Щодо ідентифікації з природою, вона має зв'язки з усіма показниками сприйнятого контролю, які вивчалися разом з нею. Саме, ідентифікація з природою позитивно пов'язана з екологічною самоефективністю ($r = 0,42, p < 0,01$) та екологічною інтернальністю ($r = 0,47, p < 0,01$), також є слабший, але значущий взаємозв'язок з загальною самоефективністю ($r = 0,21, p < 0,01$). Описані кореляційні зв'язки підтверджують, що ідентифікація з природою, як прояв пристрасного погляду на природу, почуття духовного зв'язку з нею, та переконання щодо контролю, як прояв віри в свою екологічну ефективність та причетність до росту екологічних проблем, є взаємопов'язаними. Однак кореляційний аналіз не дозволяє перевірити характер цього зв'язку, напрям можливого впливу. Тому, для перевірки гіпотези 2б було побудовано та перевірено модель (рис.3.20).

Модель містить три латентні змінні: «Екологічна позиція»; «Екологічний сприйнятий контроль» (маніфестована екологічною самоефективністю та особистою екологічною інтернальністю); «Суб'єктивний зв'язок з природою» (маніфестований когнітивним зв'язком з природою та шкалою ідентифікації з природою, які разом відображають знання, почуття та думки суб'єкта про взаємозв'язки власного Я з природою) та маніфестну змінну «Проекологічна поведінка в побуті». При цьому фактор «Суб'єктивний зв'язок з природою» впливає на фактор «Екологічний сприйнятий контроль». Отже, ця модель демонструє, що екологічна позиція (біосферна) підтримує переконання щодо контролю і почуття зв'язку з природою, через них спонукає до проєкологічної поведінки в побуті. Зв'язаність з природою позитивно впливає на сприйнятий контроль людини та екозберігаючу поведінку. Ця

модель отримала високі показники узгодженості з емпіричними даними: $\chi^2/df = 5,43/10$; $p = 0,86$; RMSEA 0,02; GFI 0,99; AGFI 0,98; $p < 0.001$.

Рис. 3.20 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого суб'єктивним зв'язком з природою та переконаннями щодо контролю в екологічній сфері ($\chi^2/df = 5,43/10$; $p = 0,86$; RMSEA 0,02; GFI 0,99; AGFI 0,98; $p < 0.001$; N=246)

Також було перевірено аналогічну модель, але з заміною направленості впливу зв'язку – від сприйнятого контролю до пов'язаності з природою. Така модель з впливом сприйнятого контролю на суб'єктивний зв'язок з природою лише підтверджує значущість зв'язку з природою в активації суб'єктності, бо не є значущою. Модель погано відповідає даним за таким показником придатності, як RMSEA – середньою квадратичною похибкою апроксимації, значення якої повинно лежати в межах від 0 до 1, а його рівень не має перевищувати 0,05, але в цій моделі RMSEA дорівнює 0,17. Показники придатності моделі: $\chi^2/df = 8,60/12$; $p = 0,74$; RMSEA 0,17; GFI 0,97; AGFI 0,99; $p < 0.001$. Такий результат підтверджує, що в контексті регуляції екологічно значущої поведінки саме суб'єктивний зв'язок з природою у суб'єктів з біосферою екологічною позицією посилює переконання щодо контролю в екологічній сфері, а не навпаки. Головне, результати перевірки обох моделей підтримують можливий механізм опосередкованого впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, у даному випадку те, що біосферна позиція є потенціалом визнання екологічної суб'єктності через підтримку зв'язку з природою. Цей суб'єктивний

зв'язок з природою посилює відчуття власної екологічної суб'єктності, яке буде сприяти усвідомленню наслідків людських дій, що, в свою чергу, буде підтримувати проєкологічну поведінку.

Описаний механізм узгоджується з результатами дослідження Confente & Scarpi (2020), які встановили, що усвідомлення негативних наслідків дії сприяє росту екологічної відповідальності як туристів, так і жителів міста Венеція. В свою чергу, відповідальність впливає на поведінкові наміри. При цьому усвідомлення наслідків, почуття відповідальності, поведінкові наміри корелювали з прив'язаністю до міста.

Також в ранніх дослідженнях Шульца було встановлено, що студенти висловлювали більше занепокоєння про благополуччя тварини у випадку, коли ставили себе на місце тварин, які страждають від дій людей, наприклад, розливу нафти (Schultz, 2000). Можна очікувати, що в такій ситуації у людини з сильним зв'язком з природою на фізичному та емоційному рівні діє «ефект впізнаваної жертви», тому вона більш схильна ідентифікувати себе зі страждаючими тваринами. Смисловий зміст «ефекту впізнаваної жертви» полягає в тому, що більше співчуття люди проявляють до прохань про допомогу конкретної жертви, а не прохання з описом масштабів лиха з безліччю постраждалих (Markowitz, Slovic, Västfjäll, & Hodges, 2013). Внаслідок цього ефекту людина намагатиметься надати постраждалим допомогу, компенсувати свою шкоду. Поряд з цим, занепокоєння і співчуття до болю або шкоди, заподіяної іншим живим істотам, можуть стати базисом для оцінки особистістю власних екоруйнівних слідів в природі в якості моральної провини, яка веде до визнання відповідальності, співчуття.

Ми вважаємо, що когнітивне та емоційне відчуження від природи, крім низки чинників, які не вивчались у цьому дослідженні, може бути зумовлено фокусом на фінансово-економічних сенсах, а не біосферних, екологічно доцільних в період швидких антропогенних негативних змін в природному оточенні. Таке відчуження або сприймання себе істотою, незалежною від природи, є формою психологічного захисту. Впевненість, що гроші є головною цінністю зараз та стануть рятівним жилетом від всіх проблем, може на несвідомому рівні супроводжуватися побоюванням, що гроші безпорадні у рішенні екологічних проблем. Тож ми

розділяємо думки Frantz et al. (2004) з приводу того, що заперечення своєї зв'язаності з природою застраховує індивіда від стресу, викликаного спогляданням жорстокості до інших тварин чи знищення природних осередків, та відкриває шлях до екоруйнівної поведінки в довкіллі. Таке заперечення також може дозволити ігнорувати неідеальність світу, адже, як показує дослідження Ільїних (2019), для учасників фокус-груп важливою ознакою ідеального світу була спільність з екологічним оточенням.

В цілому підтверджено, що екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку, опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою. Біосферна екологічна позиція посилює суб'єктивний зв'язок з природою, а «грошова» – послаблює. При цьому суб'єктивний зв'язок з природою, посилений біосферною екологічною позицією, позитивно впливає на проекологічну поведінку прямо та через сприйнятий контроль. Також виявлено, що вплив когнітивного зв'язку з природою на поведінку здійснюється при умові наявності емоційного зв'язку з природою.

3.4. Вплив екологічної позиції на екологічні копінги та екологічно значущу поведінку

В цьому підрозділі ми сконцентруємо свою увагу на перевірці прямого та опосередкованого впливу екологічної позиції на способи опанування з екологічними загрозами та екологічно значущу поведінку. Перевіряються гіпотези: 4а – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через екологічні копінги; 4б – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через особисті екологічні норми та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори; 4в – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через сприйнятий контроль та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори; 4г – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через зв'язок з природою та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори; 4д – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через зв'язок з природою, сприйнятий контроль та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори.

Екологічні копінги вивчалися на трьох етапах дослідження, ці показники були отримані за допомогою різних шкал. На першому етапі вивчалися копінг-стратегії у відповідь на проблему зміни клімату, на другому та четвертому етапах вивчалися копінг-стратегії у відповідь на глобальні екологічні загрози (п.2.2.4).

Результати кореляційного аналізу показників екологічної позиції, екологічних копінгів та екологічно значущої поведінки надані у табл. 3.6. Повна кореляційна матриця міститься у додатку Н.

Таблиця 3.6

Значущі кореляції показників екологічної позиції з екологічними копінгами та екологічно значущою поведінкою

Змінні (кількість респондентів)	«Біоцентризм»	«Гроші»	«Проекологічна поведінка в побуті»	Екологічний копінг «Рішення проблеми»
Екологічний копінг «Применшення проблеми змін клімату» (N=163)	-0,41, $p<0,01$	0,57, $p<0,01$	-0,23, $p<0,01$	Не досл.
Екологічний копінг «Рішення проблеми змін клімату» (N=163)	-	-	0,22, $p<0,01$	Не досл.
Екологічний копінг «Заперечення провини» (N=293)	-0,43, $p<0,01$	0,36, $p<0,01$	-0,22, $p<0,01$	-0,30, $p<0,01$
Екологічний копінг «Применшення проблем» (N=293)	-0,50, $p<0,01$	0,53, $p<0,01$	-0,42, $p<0,01$	-0,55, $p<0,01$
Екологічний копінг «Рішення проблеми» (N=293)	0,29, $p<0,01$	-0,41, $p<0,01$	0,50, $p<0,01$	-

За результатами кореляційного аналізу даних першого етапу виявлений лише позитивний зв'язок «Біоцентризму» та негативний зв'язок установки «Гроші» з копінг-стратегією «Применшення проблеми зміни клімату». Кореляційний аналіз, проведений на сукупності даних другого та четвертого етапів дослідження, показав, що, по-перше, показники екологічної позиції – змінні «Біоцентризм» та «Гроші» (фінансово-економічні пріоритети) мають негативний взаємозв'язок ($r = -0,50$, $p < 0,01$), що відповідає теорії та співпадає з результатами кореляційного аналізу, проведеного для вибірки в цілому. По-друге, показники депроблемного копінгу «Заперечення провини» та «Применшення проблеми» негативно взаємозв'язані з установкою «Біоцентризм» ($r = -0,43$, $p < 0,01$ і $r = -0,50$, $p < 0,01$) та позитивно - з установкою «Гроші» ($r = 0,36$, $p < 0,01$; $r = 0,53$, $p < 0,01$). Такий результат дозволяє припустити, що фіксація на грошах викликає такі способи опанування з глобальними

екологічними проблемами, як заперечення свого впливу на природне оточення, зменшення серйозності екологічних проблем та покірність в формі визнання своєї безпорадності перед екологічними обставинами. Водночас, якщо згадати положення ресурсних теорій копінг-поведінки, де стрес розглядається як реакція на втрату ресурсів (наприклад, Родіна, 2013), то кореляції біоцентризму та екологічних копінгів свідчать, що спостереження екологічної руйнації при ставленні до біосфери як цінної приводить до бажання дізнаватися більше про екологічні проблеми та якимось діяти, щоб покращити стан природного оточення. Це підтверджують позитивні кореляції показника проекологічної поведінки в побуті з біоцентризмом й копінг-стратегією «Рішення проблем» ($r = 0,29, p < 0,01$ і $r = 0,50, p < 0,01$) та негативні кореляції цього показника поведінки – з установкою «Гроші» ($r = -0,36, p < 0,01$) й копінг-стратегіями «Заперечення провини» ($r = -0,22, p < 0,01$) та «Применшення проблеми» ($r = -0,42, p < 0,01$).

Кореляції копінг-стратегій з екологічною позицією та проекологічною поведінкою дозволяють нам послідовно перевіряти названі вище гіпотези, спочатку за допомогою регресійного аналізу, потім - моделювання структурними рівняннями.

Для перевірки гіпотези щодо впливу екологічної позиції на стратегії, використовувані для подолання стресогенної дії екологічних загроз, були перевірені регресійні моделі з двома предикторами – біоцентризмом та установкою на гроші як на спосіб вирішення екологічних проблем (табл.3.7-3.8).

Таблиця 3.7

Результати регресійного аналізу даних першого етапу дослідження

<i>Предиктори</i>	<i>Залежні змінні</i>		
	Применшення проблеми змін клімату	Рішення проблем змін клімату	Проекологічна поведінка в побуті
1	2	3	4
Біоцентризм (β)	-0,08	0,11	0,07
«Гроші» (β)	0,56**	0,16 ¹	-0,09
F	49,22	1,452	1,95
Adjusted R²	0,37**	0,005	0,01
Применшення проблем (β)	-	-	-0,22*
Рішення проблем (β)	-	-	0,20*

Продовження таблиці 3.7.

F			8,65**
Adjusted R²			0,09

Примітка: β =beta-коефіцієнт; * = $p < 0,01$; ** = $p < 0,001$; ¹ – значимо на рівні тенденції 0,09.

За результатами регресійного аналізу даних, отриманих на першому етапі, показники екологічної позиції не здійснювали прямий вплив на проекологічну поведінку. А в пояснення копінгів щодо проблеми змiну клімату значущий вклад вносить лише змінна «Гроші», яка виявляє себе як предиктор на значущому рівні. При цьому пояснення дисперсії копінгу применшення проблеми змін клімату двома предикторами - біоцентризм та гроші - доволі високе (37%). Щодо копінгу рішення проблеми змін клімату, то регресійне рівняння не мало пояснювальної сили ($R^2 = 0,005$), але змінна «Гроші» показувала слабкий вплив (на рівні тенденції з $p = 0,09$) на екологічний копінг, при чому, що несподівано, цей вплив є позитивним (табл.3.8).

Обидва показника екологічного копінгу є значущими предикторами проекологічної поведінки в побуті, що пояснюють 9% загальної дисперсії.

Таблиця 3.8

Результати регресійного аналізу даних другого та четвертого етапів дослідження

Предиктори	Залежні змінні			
	Заперечення провини	Применшення проблеми	Рішення проблем	Проекологічна поведінка в побуті
Біоцентризм (β)	0,25**	-,47**	,18*	,16*
«Гроші» (β)	0,44**	0,26**	-0,40**	-,30**
F	89,34	140,7	54,98	29,87
Adjusted R²	0,38**	0,49**	27**	17**

Примітка: β =beta-коефіцієнт; * = $p < 0,01$; ** = $p < 0,001$.

За результатами регресійного аналізу даних, отриманих на другому та четвертому етапах дослідження, обидві установки є значущими предикторами для трьох досліджуваних екологічних копінг-стратегій, а також для проекологічної поведінки в побуті, пояснюючі від 17% (для поведінки) до 49% (для копінгу применшення проблем) загальної дисперсії. Звернемо увагу на те, що депроблемні стратегії – применшення проблеми та заперечення провини – краще пояснюються біоцентричною та грошовою установкою, ніж способи подолання проблем, до яких

крім стратегії вирішення проблем можна віднести також проекологічні буденні дії (табл. 3.8).

В цілому описані вище результати проведеного аналізу дозволяють враховувати всі показники екологічного копіngu в моделях, що розроблялися для перевірки наших гіпотез щодо впливу екологічної позиції на поведінку, опосередкованого екологічними копіngами.

З метою перевірити гіпотезу 4а щодо впливу екологічної позиції на проекологічну поведінку опосередковано через вибір депроблемних і проблемно-орієнтованих способів дії у відповідь на екологічні загрози були розроблені моделі опосередкованого впливу (рис.3.21-3.22).

Відмінностями моделей першого етапу від другого та четвертого етапів було те, що в якості маніфестних змінних виступали екологічні копіngи (один показник депроблемної копіng-стратегії, інший – проблемно-орієнтованої копіng-стратегії) з фокусом на конкретній екологічній проблемі – зміні клімату (рис.3.21). На другому та четвертому етапах маніфестними змінними були екологічні копіngи (два показники депроблемних копіng-стратегій, один – проблемно-орієнтованої копіng-стратегії), які мали не кліматичний, а більш широкий екологічний контекст. (рис.3.22).

Рис. 3.21 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого копіngами у відповідь на зміни клімату ($\chi^2/df = 2,10/3$; $p = 0,55$; RMSEA 0,04; GFI 1; AGFI 0,98; $p < 0.001$; $N=163$)

Згідно моделі на рис. 3.21, екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку через суб'єктивне применшення змін клімату і посилення готовності до пошуків вирішення проблеми кліматичних змін – стратегій, з яких перша гальмує, а

друга активізує проекологічну поведінку в побуті. При цьому, як не дивно, прямий вплив фінансово-економічної орієнтації екологічної позиції на проблемно-орієнтований копінг щодо змін клімату є позитивним. На нашу думку, цей результат може бути пов'язаний як із смисловим змістом пунктів методики (у яких не відображені конкретні проекологічні дії з рішення проблеми), так і з тим, що зміни клімату наразі є «відомою» проблемою, тому навіть фінансово-орієнтовані суб'єкти можуть звертати на них увагу – шукати інформацію про цю загрозу, говорити з близькими тощо. Разом з тим, такий можливий позитивний вплив на проблемно-орієнтований копінг майже повністю нейтралізується негативним впливом копінгу применшення проблем, який посилюється саме фінансово-економічною орієнтацією екологічної позиції. Тож, слід враховувати, що гальмівний вплив копінгу применшення проблем на проекологічну поведінку є як прямим, так й опосередкованим через гальмування проблемно-орієнтованого копінгу.

Модель на рис.3.22, що найкращим чином відображає особливості впливу екологічної позиції на поведінку, опосередкованого копінг-стратегіями, була відібрана за результатами порівняння кількох моделей з однією латентною змінною (Екологічна позиція) та чотирма маніфестними змінними (три копінги та поведінка).

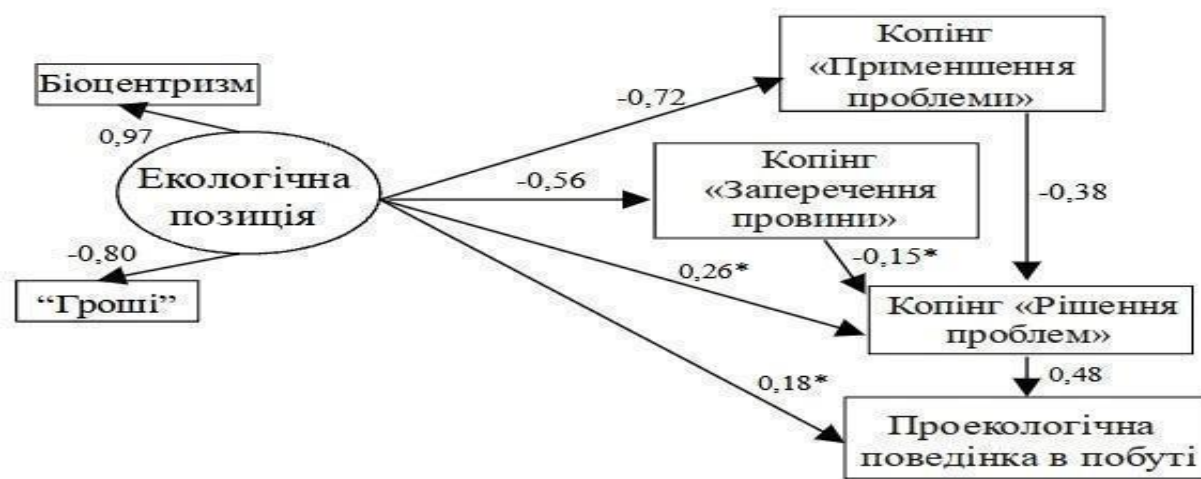

Рис. 3.22 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого копінгами у відповідь на екологічні проблеми ($\chi^2/df = 9/6$; $p = 0,17$; RMSEA 0,04; GFI 0,98; AGFI 0,96; всі шляхи значущі на рівні $p < 0.0001$ крім

* $p < 0,05$; $N = 293$)

Ця модель демонструє, що фінансово-економічна орієнтація екологічної позиції сприяє вибору депроблемних («Заперечення провини» і «Применшення проблеми») екологічних копінгів та гальмує обрання проблемно-орієнтованого копінгу та проекологічної активності, в той час як біосферна орієнтація робить людину більш готовою до конструктивного реагування на екологічні загрози і прямо та опосередковано стимулює проекологічну поведінку – через копінг «Рішення проблем», на який негативно впливають копінг «Заперечення провини» і «Применшення проблеми» (Кряж & Баєва, 2020b). На відміну від моделі з копінгами у відповідь на кліматичні зміни (рис.3.21), в цієї моделі лише проблемно-орієнтований копінг прямо впливає на проекологічну поведінку, дія депроблемних копінгів є опосередкованою через гальмування копінгу «Рішення проблем».

Обидві моделі підтверджують гіпотезу 4а про те, що копінг-стратегії виступають медіаторами, що опосередковують вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку. При цьому, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції дозволяє людині конструктивно відповідати на екологічні стресори. Оскільки вони орієнтовані на екологічну усталеність, яка є для них значущою, вони більш готові прийняти стресор та тривогу, викликану ним, в якості виклику, перейти в «режим паузи» (Рассказова, 2005), щоб отрефексувати значущість стресора для себе та продумати план дії для його усунення. Водночас, для суб'єктів з домінуванням грошових сенсів екологічна усталеність не є одним з життєвих пріоритетів, тож, якщо вони й відчувають негативний вплив екологічних стресорів, що викликає тривогу, вони більш схильні усунутися від екологічних проблем шляхом самообману чи заперечення.

Повертаючись до теоретичної моделі регуляторних впливів особистісних чинників на екологічно значущу поведінку, відзначимо, що в неї включені зв'язки між копінг-стратегіями, нормами, сприйнятим контролем та суб'єктивним зв'язком з природою як медіаторами між екологічною позицією та поведінкою. Дані, отримані на першому етапі нашого дослідження, дають змогу перевірити наявність та напрям зв'язків між копінг-стратегіями та екологічними нормами, та між копінг-стратегіями та сприйнятим контролем як медіаторами. Зведені дані, отримані на другому та

четвертому етапах дозволяють перевірити наявність та напрям зв'язків між копінг-стратегіями, сприйнятим контролем та суб'єктивним зв'язком з природою як медіаторами між екологічною позицією та поведінкою. Тож, за допомогою структурного моделювання були перевірені такі гіпотези:

4б – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через особисті екологічні норми та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори; 4в – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через сприйнятий контроль та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори; 4г – вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований через зв'язок з природою та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори.

Екологічні норми та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори між екологічною позицією та поведінкою

Кореляційний аналіз виявив статистично значущі зв'язки між екологічними копінгами та таким показником особистих норм, як позиція «Невизначений»: позитивна кореляція з копінгом «Рішення проблеми змін клімату» ($r=0,19$; $p<0,05$) та негативна - з копінгом «Применшення проблеми змін клімату» ($r=-0,18$; $p<0,05$). Ми припустили, що відмова визначитися з позицією у фруструючих обставинах може залежати від екологічної позиції та впливати на вибір копінгу, що впливає на поведінку. Відповідна модель, що отримала добрі індекси придатності, подана на рис. 3.26.

Рис. 3.23 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого показником особистої екологічної норми (позиція «Невизначений») та копінг-стратегіями ($\chi^2/df = 6,35/6$; $p = 0,39$; RMSEA 0,05; GFI 0,99; AGFI 0,96; $p<0,001^{**}$; ; $p<0,05^{*}$; $N=163$)

Модель на рис. 3.23, свідчить, що екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку як через копінги, так й через показник особистої екологічної норми. При цьому домінування грошових сенсів в екологічній позиції посилює відстороненість суб'єкта від необхідності відстоювати певні проекологічні чи просоціальні норми в рамках міжособистісної взаємодії, тобто заперечує активації проекологічної норми, що, в свою чергу, гальмує вибір копіngu «Рішення проблеми». Як і в моделі на рис. 3.21, в цій моделі фінансово-економічна орієнтація екологічної позиції позитивно впливає на проблемно-орієнтований копінг, але одночасно вона негативно впливає на готовність вирішувати проблеми, опосередковано через посилення копіngu применшення проблем.

Сприйнятий контроль та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори між екологічною позицією та поведінкою

Для перевірки гіпотези про сприйнятий контроль та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку були розроблені три моделі з різними показниками копінгів та сприйнятого контролю. Моделі на рисунках 3.24 та 3.25 перевірялися на даних, отриманих на 1 етапі, модель на рисунку 3.26 – на зведених даних, отриманих на другому та четвертому етапах дослідження. Перевірка відбувалася з допомогою моделювання структурними рівняннями (3.24-3.26). Всі моделі за показниками придатності добре узгоджуються з емпіричними даними.

Рис. 3.24 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого сприйнятим контролем та копінг-стратегією «Применшення

проблеми змін клімату» ($\chi^2/df = 3,49/7$; $p = 0,84$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,98; $p < 0.001$; $N=163$)

Рис. 3.25 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого сприйнятим контролем та копінг-стратегією «Рішення проблеми змін клімату» ($\chi^2/df = 3,49/7$; $p = 0,84$; RMSEA 0,04; GFI 0,99; AGFI 0,98; $p < 0.001$; $N=163$)

На моделях (рис.3.24-3.25) сприйнятий контроль завданий показниками загальної інтернальності та екологічної самоєфективності що змін клімату. Як слідує з моделі на рис. 3.24, домінування біосферних сенсів в екологічній позиції посилює особисту віру людини в підконтрольність буденних та екологічних подій, яка не дозволяє применшувати проблему змін клімату. Водночас, домінування фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції спонукає применшувати серйозність кліматичної ситуації в світі та робить менш імовірною поведінку, націлену на рішення екологічних проблем. Згідно моделі 3.25, екологічна позиція впливає на проєкологічну поведінку прямо та опосередковано через проблемно-орієнтований копінг як відповідь на кліматичні зміни, який підтримується також сприйнятим контролем.

Обидві моделі показують, що вплив сприйнятого контролю на поведінку здійснюється опосередковано через копінг-стратегії. Ця ж закономірність простежується в моделі на рис. 3.26, в якій екологічний сприйнятий контроль маніфестований показниками особистої екологічної інтернальності та екологічної самоєфективності. Відзначимо, що на обох моделях, що включають проблемно

орієнтований копінг, наявний не лише опосередкований, а й прямий вплив екологічної позиції на проекологічну поведінку в побуті.

Рис. 3.26 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого сприйнятим контролем та копінг-стратегією «Рішення екологічних проблем» ($\chi^2/df = 10,40/5$; $p = 0,17$; RMSEA 0,04; GFI 0,98; AGFI 0,95; $p < 0.001^{**}$; $N=196$)

Отримані результати узгоджуються з іншими дослідженнями, у яких розглядається роль особистісних чинників у подоланні стресових обставин, зокрема, Олефір (2020), встановив, що самоєфективність як один з особистісних ресурсів впливає на вибір активного та пасивного копінгу та протистоїть емоційному вигоранню. В контексті нашого дослідження, сприйнятий контроль (самоєфективність та інтернальність) є ресурсом у осіб з біосферною екологічною позицією та призводить до фокусування на проблеми (обрання активного копінгу), а також сприяє проекологічній поведінці. По суті, можна казати про протистояння емоційному вигоранню та продовженню проекологічної активності. Також упевненість розглядається предиктором активних копінг-стратегій у дослідженні А. Большакової (2020). Есетова & Мун (2020) розділяють ідеї багатьох інших авторів з приводу того, що сприйняття ситуації як підконтрольної збільшує ймовірність використання проблемно-орієнтованого копінгу, а як невідконтрольної – емоційно-орієнтованого копінгу. В дослідженні Акименко (2016) копінги, які допомагають вирішити кризову ситуацію, зв'язані з інтернальним локусом контролю. За даними Камневої, Анненкової, Ширванова (2014), саме студентам-інтерналам характерна активна стратегія (висока ступінь вираженості асертивних дій), а у студентів-

екстерналів високу вираженість мають копінги, які дозволяють ухилитися від вирішення проблем.

Наші результати уточнюють роль не лише світоглядної екологічної позиції, а й сприйнятого екологічного контролю, адже саме той, хто визнає себе спроможним впливати на екологічні проблеми, буде використовувати проблемно-орієнтований копінг, щоб реалізовувати свою суб'єктність.

За Лазарусом, намагання людини осмислити життя допомагають їй легше подолати стрес і ефективно реагувати на важкі обставини (як зазначено у Дерманова, 2011; Родіна, 2013). Саме суб'єктивні уявлення про те, що є головним джерелом ресурсів для життя, відображені в екологічній позиції, визначають переконання щодо контролю та вибір копінг-стратегії. При цьому проблемно-орієнтований копінг у «біосферної» особистості є слідством розгортання копінг-процесу при сприйнятті екологічних проблем, співставленні реальності і очікувань, де реальність не відповідає очікуванням, особистим цілям. Емоційно-орієнтований копінг у фінансово-орієнтованих осіб зумовлений нестачею знань про екологічну реальність. Варто підкреслити, що емоційно-орієнтований копінг тут перетворюється у неконструктивне і незріле реагування, що загрожує безпеці самого суб'єкта в майбутньому.

Суб'єктивний зв'язок з природою та екологічні копінги як взаємопов'язані медіатори між екологічною позицією та поведінкою

За результатами кореляційного аналізу показники суб'єктивного зв'язку з природою на статистично значущому рівні корелюють з екологічними копінгамі. Показник «Рішення проблеми» позитивно корелює з показниками «Ідентифікація з природою» ($r = 0,42, p < 0,01$), «Включення природи в Я» ($r = 0,25, p < 0,01$) та негативно – з копінгамі «Применшення проблем» ($r = -0,38, p < 0,01$; $r = -0,23, p < 0,01$) та «Заперечення провини» ($r = -0,25, p < 0,01$; $r = -0,12, p < 0,01$). Зважаючи на нашу теоретичну модель (підрозділ 1.2) та підтвердження, що біосферна екологічна позиція впливає на проекологічну поведінку опосередковано через посилення суб'єктивного зв'язку з природою (підрозділ 3.2), ми перевіряли гіпотезу 4д про вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкований через зв'язок з природою

та екологічні копінги як взаємозв'язані медіатори. Ми вважаємо, що у осіб з біосферною позицією переживання сильного суб'єктивного зв'язку з природою може виконувати щонайменше дві функції в процесі подолання екологічних загроз та сприяння проекологічній поведінці: 1) допомогти впоратися з важкими ситуаціями, з екологічним стресом; 2) активізувати бажання діяти і сприяти покращенню стану природного оточення. З допомогою моделювання структурними рівняннями була побудована модель, яка гарно відповідає показникам придатності (рис.3.27).

Рис. 3.27 Модель впливу екологічної позиції на екологічно значущу поведінку, опосередкованого копінг-стратегіями та суб'єктивним зв'язком з природою ($\chi^2/df = 19,35/16$; $p = 0,25$; RMSEA 0,035; GFI 0,98; AGFI 0,96; $p < 0.001^{**}$; $N=293$)

Згідно цієї моделі, вплив екологічної позиції на проекологічну поведінку опосередкований через зв'язок з природою та емоційно-орієнтовані копінги (копінги «Применшення проблеми» і «Заперечення провини»). Екологічна позиція, орієнтована на гроші як засіб вирішення проблем, посилює депроблемні копінги та послаблює почуття зв'язку з природним оточенням. Обидва депроблемні копінги заважають вибору копінгу «Рішення проблем», в той час як суб'єктивний зв'язок з природним оточенням сприяє вибору проблемно-орієнтованого копінгу. Саме дві останні змінні – копінг «Рішення проблем» та переживання зв'язку з природою позитивно впливають на проекологічну поведінку в побуті.

В цілому, результати нашого дослідження показують, що екологічні копінги є важливим медіатором між екологічною позицією та екологічно значущою поведінкою. Встановлено, що біосферна екологічна позиція активізує проекологічну поведінку опосередковано через вибір проблемно-орієнтованих копінг-стратегій у

відповідь на глобальні екологічні загрози. При цьому позитивний вплив екологічної позиції на копінг вирішення проблем значною мірою здійснюється опосередковано через гальмування депроблемних – емоційно-орієнтованих стратегій (саме, применшення проблем та заперечення провини), посилення сприйнятого контролю й суб'єктивного зв'язку з природою.

Висновки до розділу 3

1. Виявлено, що екологічна позиція впливає на проєкологічну поведінку через сприйнятий контроль в екологічній сфері, що відображається в екологічній самоефективності та екологічній інтернальності. При цьому екологічна позиція, за умови домінування біосферних сенсів, здійснює вплив на проєкологічну поведінку шляхом посилення самоефективності в екологічній сфері, яке зміцнює загальну самоефективність, а також сприяє індивідуальній екологічній інтернальності особистості, яка позитивно впливає на проєкологічну поведінку. Біосферна екологічна позиція активізує проєкологічні норми особи, які спонукають до оцінки екоруйнівних способів дії в природі як неприйнятних, і, як наслідок, роблять більш ймовірною проєкологічну поведінку в побуті.
2. Встановлено, що «біосферна» екологічна позиція спонукає особистість виправити поведінку в ситуаціях порушення проєкологічних норм опосередковано через посилення переживання провини. «Фінансово-економічна» екологічна позиція зменшує ймовірність виправлення поведінки в ситуаціях порушення проєкологічних норм, активізуючи роздратування на зауваження про «неправильність» екоруйнівної поведінки. Показник проєкологічної поведінки в побуті негативно пов'язаний лише з почуттям гордості.
3. Екологічна позиція впливає на проєкологічну поведінку опосередковано через суб'єктивний зв'язок з природою. При цьому екологічна позиція посилює когнітивний та емоційний зв'язок з природою, але на проєкологічну поведінку когнітивний зв'язок з природою впливає через посилення духовної зв'язаності з природним оточенням. Додатково встановлено, що суб'єктивний зв'язок з природою, посилений екологічною позицією, також впливає на екозберігаючі дії в побуті, бо зміцнює сприйнятий контроль в екологічній сфері, а включення тварин

в Я зменшує переживання гніву в ситуаціях порушення проекологічних норм та спонукає зробити свою поведінку більш релевантною проекологічним нормам.

4. Екологічна позиція прямо впливає на екологічні копінги та проекологічну поведінку. Також проекологічна поведінка знаходиться під впливом екологічної позиції, опосередкованим через екологічні копінги. Проблемно-орієнтовані стратегії позитивно відбиваються на екологічно ощадній поведінці, в той час як депроблемні стратегії - негативно. При цьому «грошова» екологічна позиція може сприяти проекологічній поведінці через проблемно-орієнтований копінг при умові, якщо людина, навіть не вважаючи ситуацію порушення проекологічних та просоціальних норм значущою, не хоче бути звинуваченою в їх порушенні. Одночасно «грошова» екологічна позиція послаблює проблемно-орієнтований копінг, опосередковано через посилення депроблемних копінгів. Біосферна екологічна позиція має прямий та опосередкований суб'єктивним зв'язком з природою й сприйнятим контролем вплив на проблемно-орієнтовані стратегії, що відкривають шлях для проекологічної поведінки в приватному житті.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях авторки: Баєва, 2018a; Баєва, 2018b; Баєва, 2018c; Баєва, 2018d; Баєва & Кряж, 2019; Баєва, 2019a; Баєва, 2019b; Баєва, 2019c; Баєва, 2019d; Баєва, 2019e; Баєва, 2020a; Баєва, 2020b; Баєва, 2020c; Баєва, 2020d; Баєва, 2020e; Баєва, 2020f; Баєва, 2020g; Кряж & Баєва, 2020a; Кряж & Баєва, 2020b; Кряж & Баєва, 2021; Баєва, 2021a; Баєва, 2021b; Baieva, 2018e; Baieva, 2018f; . Baieva, 2019f.

РОЗДІЛ 4

ТИПИ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ РОЗРОБКИ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ІНТЕРВЕНЦІЙ

В цьому підрозділі вирішуються завдання: по-перше, на основі порівняльного аналізу описати різні типи екологічного світогляду, виділені в залежності від екологічної позиції суб'єкта, по-друге, на базі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження розробити тренінг для активації та/або підтримки проєкологічної поведінки суб'єкта та сформулювати загальні рекомендації для посилення ефективності соціально-екологічних впливів.

4.1. Характеристика різних типів екологічного світогляду

Саме визначення екологічної позиції (див.1.2) породжує питання: як відрізняється екологічний світ і місце людини в ньому в уявленнях суб'єкта в залежності від екологічної позиції? Частково на це питання відповідає дослідження авторки теорії смислової регуляції екологічно релевантної поведінки, у якому розглядаються різні типи екологічної позиції. Вчена з допомогою кластерного аналізу за показниками «Біоцентризм» і «Гроші» виділила п'ять груп респондентів: дві групи з високими показниками біоцентризму; дві – з високими показниками фінансово-економічних пріоритетів; група, названа авторкою «Екологічні скептики», яку характеризують «низькі значення як біосферного, так і «грошового» занепокоєння» (Кряж, 2013а, с.281). Вважаємо, що порівняльний аналіз, проведений Кряж за групами-кластерами, дозволяє говорити про три базові типи екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції. В рамках цього аналізу було встановлено, що групі, в якій найбільш високі значення біоцентризму, більш характерно, в порівнянні з іншими групами, відчувати екологічні проблеми як значущі, цінувати екологічну безпеку та визнавати загально-людську екологічну відповідальність. Групі, в якій більш виражений параметр «Гроші», більш властиво заперечувати екологічні проблеми та вірити в технологічний прогрес, ніж в інших групах. Екологічним скептикам більш властиво вважати, що екологічні проблеми не є помстою природи

людям, властиво применшувати значення для людей погіршення стану природного оточення (Кряж, 2013а). Результати цього порівняльного аналізу дозволяють поставити додаткові питання щодо відмінностей екологічного світогляду у людей з різними екологічними позиціями: 1) чи є відмінності за сприйнятим контролем у людей з різною екологічною позицією; 2) як різняться люди з різною екологічною позицією за готовністю прийняти проєкологічні норми; 3) як різняться люди з різною екологічною позицією за суб'єктивним зв'язком з природою; 4) які емоції переживають люди з різною екологічною позицією у відповідь на екологічні загрози; 5) як різняться копінг-стратегії, що обирають люди з різною екологічною позицією для подолання екологічних загроз.

З цієї причини важливим є розгляд трьох різних типів світогляду, які визначають реагування на екологічну дійсність. Ці типи екологічного світогляду можна умовно виділити та представити окремо один від одного.

Для перевірки цієї теоретичної ідеї проведено кластерний аналіз методом k-середніх. Кластеризація проводилася за параметрами «Біоцентризм» і «Гроші» на всій вибірці (538 спостережень) за стандартизованими даними. Було виділено три кластери (табл. 4.1 та рис.4.1).

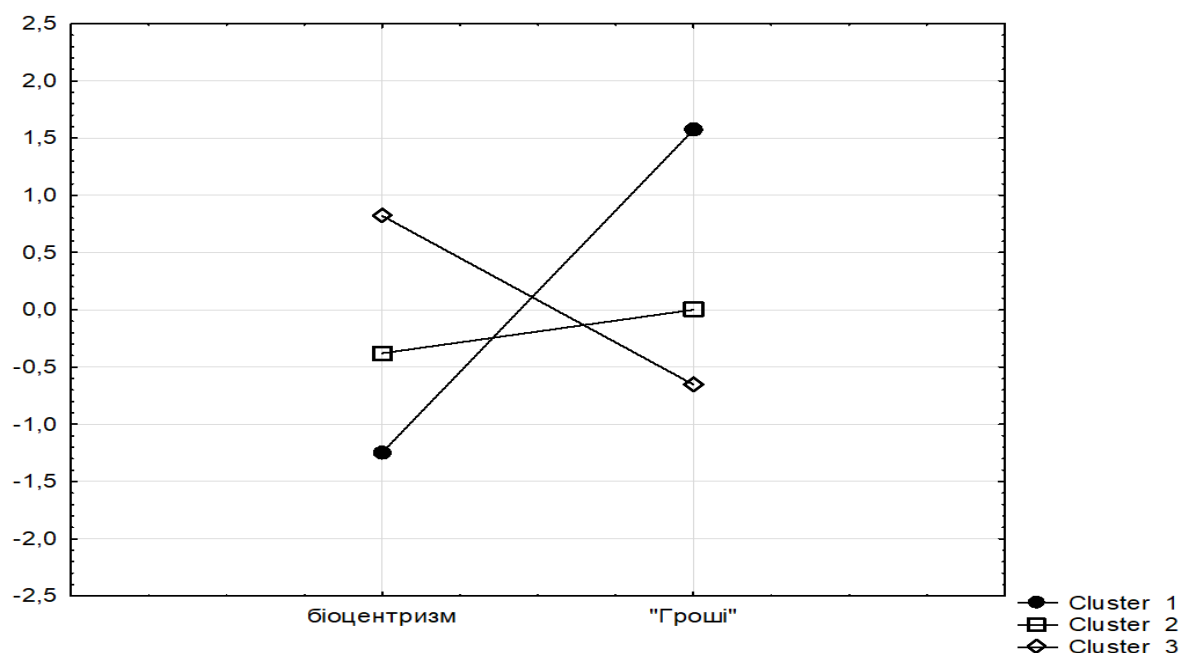

Рис. 4.1 Результати кластеризації вибірки за показниками екологічної позиції

Таблиця 4.1

Основні відомості по кластеризації вибірки за показниками екологічної позиції

Дисперсійний аналіз за параметрами кластеризації				Характеристика за кластером		
Параметри кластеризації	df	F	p-	Середнє	Станд. ошибка	% дисперсії
Біоцентризм	535	494,0 2	0,00	−1,246	0,842	71
«Гроші»	535	513,9 4	0,00	1,574	0,663	44
	Характеристика, виділених кластерів (груп)					
	Відстані між кластерами			Умовна назва	Кількість респондентів	
№ кластеру	1	2	3			
1	-	1,61	4,61	«Фінансово-орієнтований оптиміст».	101	
2	1,27	-	0,93	«Еко-несвідомий критик»	194	
3	2,15	0,97	-	«Турботливий еко-активіст»	243	

Аналіз показав, що виділення трьох кластерів дійсно є найкращим рішенням в межах нашої вибірки. Виділені групи респондентів отримали умовні назви. Перша група «Турботливий еко-активіст» (243 спостереження) – з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції. Друга група «Еко-несвідомий критик» (194 спостереження) – без домінування грошових чи біосферних сенсів в екологічній позиції. Третя група «Фінансово-орієнтований оптиміст» (101 спостереження) – з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції.

Для порівняння трьох виділених груп за показниками екологічних установок, особистих норм, переконань щодо екологічного суб'єктивного контролю, емоційних відгуків в екологічних ситуаціях, суб'єктивного зв'язку з природою, екологічних копінгів та екологічно значущої поведінки. Всі ці показники є характеристиками екологічного світогляду. Було використано двофакторний дисперсійний аналіз, при якому враховувалися кластер та стать як фактори. Фактор статі контролювався при проведенні порівняльного аналізу з огляду на розбіжності у кількості респондентів різної статі: серед 538 респондентів – 69,52% жінок та 30,48% чоловіків. Результати дисперсійного аналізу представлені в таблицях 4.2-4.5. та на рис. 4.2-4.3.

Таблиця 4.2

Значущі розбіжності, виявлені за екологічними установками та особистими нормами у групах респондентів з різною екологічною позицією

	Середнє значення			F	p
	«Турботливий еко-активіст»	«Еко-несвідомий критик»	«Фінансово-орієнтований оптиміст»		
Заперечення екологічних проблем	-0,32	0,14	0,54	22,47	0,0001
Нова екологічна парадигма (НЕП)	0,44	0,08	-0,75	3,76	0,0003
Позиція «Обвинувач» в екологічних ситуаціях	0,50	-0,09	-0,48	13,75	0,001
Позиція «Обвинувач» в звичайних ситуаціях	0,33	-0,05	-0,31	5,19	0,01
Позиція «Невизначений» в екологічних ситуаціях	-0,17	-0,20	0,28	3,74	0,03
Позиція «Невизначений» в звичайних ситуаціях	-0,12	-0,20	0,26	3,37	0,04

За результатами аналізу (табл. 4.2), групі «Турботливий еко-активіст» з переважанням параметру «Біоцентризм» більш властиво розділяти положення НЕП та менш властиво заперечувати серйозність і реальність екологічних загроз, ніж групам, в яких виражене домінування грошових сенсів («Фінансово-орієнтований оптиміст») чи немає вираженого домінування біосферних або грошових сенсів в екологічній позиції («Еко-несвідомий критик»). Про небажання ховатися або миритися з складною екологічною ситуацією у групі «Турботливий еко-активіст» свідчать визнання екологічних загроз та готовність відстоювати права та інтереси як природи, так і людей через зауваження про порушення норм (роекологічних та просоціальних) в різних ситуаціях взаємодії з людьми. Водночас, найбільш не готові відстоювати як рооекологічні, так і просоціальні норми у групі «фінансово-орієнтованих оптимістів».

За результатами порівняльного аналізу показників переконань щодо контролю (табл. 4.3), респондентам групи «Турботливий еко-активіст» більш властиво займати суб'єктну позицію та вважати звичайні та екологічні події підконтрольними діям окремого індивіду і людства загалом.

Таблиця 4.3

Значущі розбіжності, виявлені за показниками переконань щодо контролю у
групах респондентів з різною екологічною позицією

	Середнє значення			F	p
	«Турботливий еко-активіст»	«Еко- несвідомий критик»	«Фінансово- орієнтований оптиміст»		
Екологічна самоефективність	0,44	-0,36	-0,61	27,29	0,001
Екологічна інтернальність	0,37	-0,20	-1,03	33,11	0,001
Екологічна інтернальність (Еко-30)	0,07	-0,25	-0,10	3,68	0,02

Респондентам груп «Еко-несвідомий критик» і «Небайдужі оптимісти» більш властиво заперечувати факт того, що екологічні проблеми мають антропогенну природу, та перекладати свою відповідальність за вчинки, які шкодять живим істотам, на плечі інших. Більш того, така тенденція може бути пов'язана з тим, що на відміну від групи «еко-активістів», респонденти у цих двох групах не вірять у власну продуктивність в сфері розв'язування екологічних задач. Разом з тим, варто зазначити, що більш сильне почуття відповідальності та самоефективності не дозволяє «еко-активістам» втікати від обов'язків перед природою. На нашу думку, це відбувається, оскільки люди, які розглядають пріоритетною сферою свого життєзабезпечення біосферу, визначають більш широкими границі інгрупи, тож, будь-яка шкода живому може оцінюватися ними як екологічна проблема.

Таблиця 4.4

Значущі розбіжності, виявлені за показниками зв'язку з природою у групах
респондентів з різною екологічною позицією

	Середнє значення			F	p
	«Турботливий еко-активіст»	«Еко- несвідомий критик»	«Фінансово- орієнтований оптиміст»		
Включення природи в Я	0,27	-0,20	-0,43	10,15	0,001
Включення тварин в Я	0,47	-0,31	-0,10	6,69	0,001
Ідентифікація з природою	0,21	-0,24	-0,89	22,35	0,001

Фінансово-орієнтовані оптимісти та екологічно несвідомі критики (табл. 4.4) мають нижчі показники ідентифікації з природою та включення природи в репрезентації Я, в порівнянні з турботливими активістами. Цікаво, що екологічно

турботливі активісти мають найсильнішу емоційну прив'язаність до природи, в порівнянні з іншими, а головне - відрізняються за включенням тварин в репрезентації Я, порівняно з тими, хто вірить в силу грошей або має амбівалентну екологічну позицію.

Виявлення розбіжностей за емоційними відгуками на порушення проєкологічних норм в трьох виділених групах з різною екологічною позицією проводилося на малих вибірках, обсяг яких складав 50 та 79 респондентів. Це є певним обмеженням, тому що порівнювані кластери були малочисельними. Все ж кількісний розподіл респондентів за кластерами в вибірці з 50 осіб не є зовсім критичним для розвідки: «Турботливий еко-активіст» – 14; «Еко-несвідомий критик» – 20; «Фінансово-орієнтований оптиміст» – 16. За результатами порівняння було встановлено одну розбіжність – за емоцією жалю в ситуаціях трансляції проєкологічних норм ($F=3,27$, $p=0,05$; рис. 4.2). Додатково для перевірки значущості розбіжностей використаний критерій Краскела-Уолліса, за яким розбіжність за кластерами є значущою $H(2, N=50)=5,90$, $p=0,05$, при цьому зафіксовані розбіжності між групами «Турботливий еко-активіст» і «Еко-несвідомий критик» на рівні тенденції ($p=0,09$). Одночасно, за U-критерієм Манна-Уїтні ($U=80,50$; $Z_{adjusted} = -2,30$; $p=0,04$) розбіжності за почуттям жалю між групами «Турботливий еко-активіст» ($M=0,61$) та «Еко-несвідомий критик» ($M=-0,35$) є значущими.

Турботливі активісти (рис.4.2), на відміну від «еко-несвідомих критиків», більш шкодують, коли дізнаються, що порушили проєкологічні норми. Переживання жалю є можливою відповіддю особи з проєкологічною спрямованістю на завдання шкоди своєму співтовариству, спричинення негативних екологічних змін.

Аналіз показників емоційних відгуків в екологічно значущих ситуаціях ($N=79$) встановив лише одну (на рівні тенденції $p=0,06$) відмінність між групами (рис.4.3).

Як видно з рис. 4.3, саме екологічно турботливі активісти переживають менший гнів (роздратування) у відповідь на зауваження про порушення проєкологічних норм, на відміну від фінансово-орієнтованих оптимістів.

Розбіжності, виявлені за екологічними копінгами та проявами проєкологічної поведінки (табл. 4.5), узгоджуються з вище описаними відмінностями. Респонденти

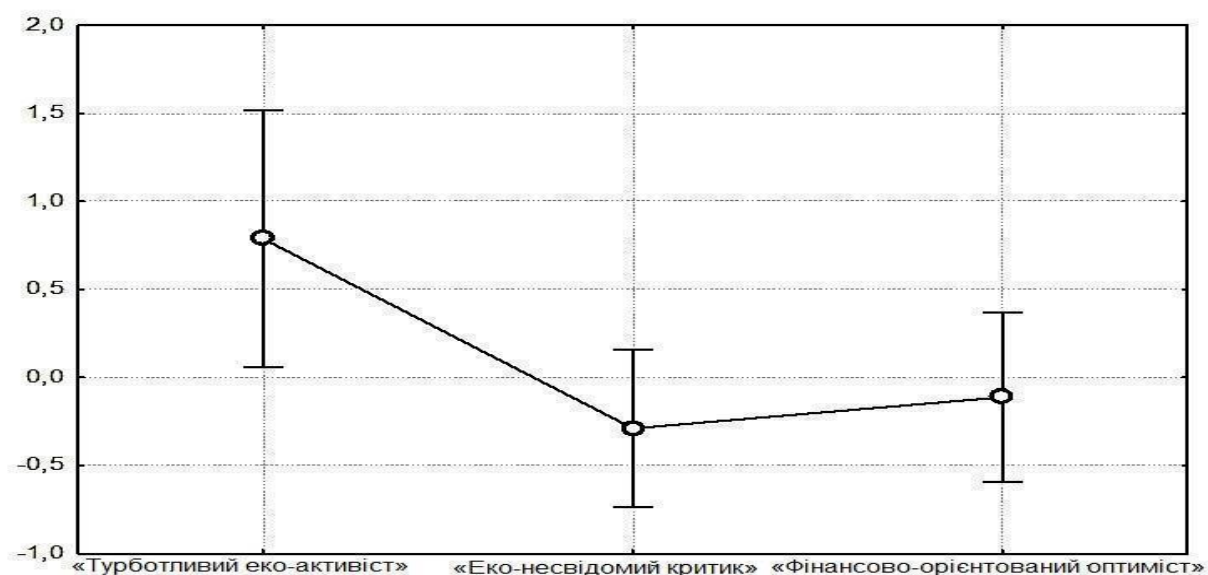

Рис. 4.2 Прояви жалю в екологічних ситуаціях у групах респондентів з різною екологічною позицією (N=50)

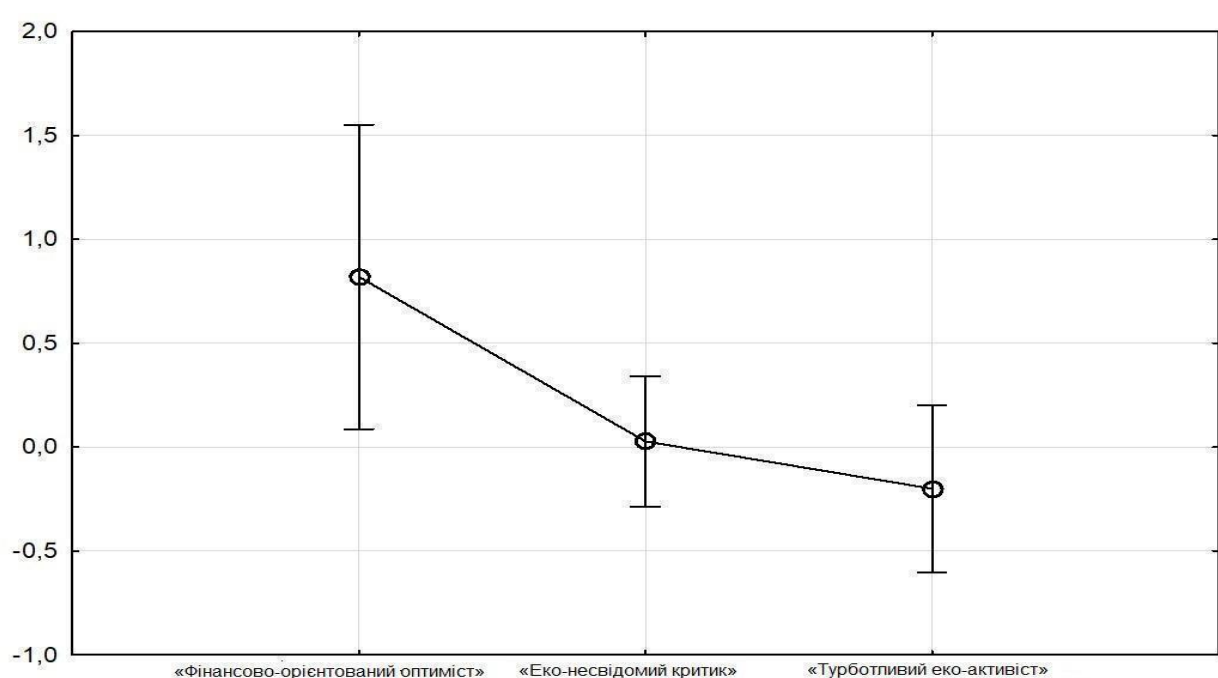

Рис. 4.3 Прояви гніву в екологічних ситуаціях у групах респондентів з різною екологічною позицією (N=79)

групи екологічно турботливих активістів, в порівнянні з фінансово-орієнтованими оптимістами, менш схильні ставитися до екологічних змін як до надуманої загрози та заперечувати тяжкий стан природного оточення. Це може свідчить про те, що, на відміну від тих, хто орієнтований на гроші, вони мають більш реалістичний погляд на екологічну реальність і не ховаються від екологічних проблем.

Таблиця 4.5

Значущі розбіжності, виявлені за показниками екологічних копінгів та проявів екологічно значущої поведінки у групах респондентів з різною екологічною позицією

	Середнє значення			F	p
	«Турботливий еко-активіст»	«Еко-несвідомий критик»	«Фінансово-орієнтований оптиміст»		
Копінг «Применшення проблеми»	-0,47	0,40	1	54,26	0,001
Копінг «Применшення проблеми змін клімату»	-0,55	-0,15	0,75	29,73	0,0001
Копінг «Заперечення провини»	-0,31	0,38	0,70	21,88	0,001
Копінг «Рішення проблем»	0,27	-0,21	-0,84	24,41	0,001
Проекологічна поведінка в побуті	0,06	-0,07	-0,44	7,67	0,001
«Виправляю» в екологічних ситуаціях	0,39	-0,25	-0,20	6,40	0,001

При цьому саме респонденти, що увійшли до групи «фінансово-орієнтованих оптимістів», менш готові до вирішення екологічних проблем та до проєкологічних дій у побуті. Відсутність такої готовності може бути зумовлена низькою самоефективністю, інтернальністю й уявленням, що люди не зможуть змінити оточення настільки, щоб знищити його. У цій групі, нерозвиненість сприйнятого екологічного контролю як особистого ресурсу може бути поясненням сильної вираженості копінгу, який повертає до емоційної рівноваги шляхом ігнорування екологічних проблем та заперечення свого вкладу в них. Водночас, саме респондентам в групі «Турботливий еко-активіст» характерна більша готовність відшкодувати завдану природі шкоду. В звичайних ситуаціях, де постраждалими є люди, відмінностей між трьома групами немає ($p=0,34$).

Респондентам в групі «Еко-несвідомий критик», у порівнянні з респондентами з групи «Турботливий еко-активіст», більш характерно відмовлятися від відповідальності за екоруйнівні дії по відношенню до природи (на рівні тенденції $p=0,08$), але в ситуаціях, де завдані моральні та матеріальні збитки конкретним людям, відмінностей не встановлено ($p=0,24$).

На основі узагальнення всіх встановлених відмінностей між групами респондентів з різною екологічною позицією надається загальна характеристика кожного з трьох типів екологічного світогляду (табл.4.6).

Таблиця 4.6

Характеристика трьох типів екологічного світогляду

Параметр	Назва типів екологічного світогляду		
	«Еко-несвідомий критик» (немає вираженого домінування сенсів в ЕП)	«Фінансово-орієнтований оптиміст» (домінування грошових сенсів в ЕП)	«Турботливий еко-активіст»» (домінування біосферних сенсів в ЕП)
1	2	3	4
Погляд на екологічні проблеми при сприйнятті.	Скептичний.	Оптимістично-технологічний.	Реалістичний.
Тип заперечення (за С. Коеном)	Інтерпретаційне.	Буквальне або інтерпретаційне.	Можливо, імпліцитне.
Рівень екологічної обізнаності	Неструктуровані знання про ГЕП*, присутні знання про особисто значущі місцеві екологічні проблеми, є навички для їх вирішення.	Уривчасті знання про ГЕП, немає постійно застосовуваних проєкологічних навичок.	Широкі знання про ГЕП, поведінкові навички для вирішення екологічних проблем.
Уявлення про власну суб'єктність	Ухилення від обвинувачення кого-небудь в деградації екосистем, немає твердої впевненості в тому, що людство впливає глобальні екологічні проблеми.	В деградації екосистем звинувачуються інші, немає впевненості, що окрема людина впливає на ГЕП, є віра в технології і екологів, інших компетентних людей, здатних вирішити ГЕП.	Кожен відповідальний за деградацію екосистем, є впевненість, що людство і окрема людина особисто можуть впливати / сприяти вирішенню ГЕП.
Тип зв'язку з природою (за Ives et al., 2018)	Немає чіткого домінування, присутній практичний.	Практичний і переважання прагматичного, тобто слабо виражені когнітивний, емоційний та філософський типи.	Практичний і переважання когнітивного, емоційного, філософського над прагматичним типом.
Оцінка справедливості взаємодії, яка шкодить природі	Дії розцінюються як несправедливі, якщо в ситуації задіяні значущі особи.	Дії розцінюються як справедливі, якщо не приносять фінансових витрат.	Дії розцінюються як несправедливі, тому більш виражена готовність виправити екоруйнівні вчинки.
Екологічна сензитивність	Немає явного домінування якогось з типів сензитивності.	Переважає егоцентрична, антропоцентрична.	Біоцентрична переважає над егоцентричною, антропоцентричною.
Ведуча емоційна реакція на взаємодію, яка шкодить природі	Байдужість, якщо не торкається особисто значущих.	Гнів.	Провина, печаль, співчуття, стурбованість, жаль.
Провідний спосіб подолання ГЗП	Емоційно-орієнтовані копінг-стратегії, якщо екологічні загрози не актуальні для людини, проблемно-орієнтовані копінг-стратегії в зворотному випадку.	Емоційно-орієнтовані копінг-стратегії.	Проблемно-орієнтовані копінг-стратегії.
Екологічна активність	Випадкові екоруйнівні та екозберігаючі дії	Екоруйнівні або екозберігаючі фінансово-вигідні дії	Стійкі екозберігаючі дії

Примітка: *ГЕП – глобальні екологічні проблеми; ЕП - екологічна позиція.

«Еко-несвідомий критик». У респондентів, що увійшли до цієї групи, імовірно, немає готових паттернів реагування на екологічну ситуацію, бо вони заперечують антропогенний характер екологічних проблем та не схильні поділяти переконання НЕП (розбіжності у табл. 4.2). У термінах соціолога Коена, цим індивідам, ймовірно, більш властиво *інтерпретаційне заперечення*, при якому, за визначенням автора, певні факти не заперечуються, а змінюється їх тлумачення на більш привабливе для людини (як зазначено у Norgaard, 2006). Таким чином, вони можуть не помічати глобального негативного впливу екологічних проблем на живі організми, фокусуватися на якомусь менш серйозному негативному ефекті, тому не приймають проєкологічні норми (розбіжності у табл. 4.2). Унаслідок, у суб'єктів без вираженого домінування грошових або біосферних сенсів в екологічній позиції, швидше за все, наявні неструктуровані знання про глобальні екологічні проблеми, знання про місцеві екологічні проблеми, навички для їх вирішення за умови, якщо вони є значущою складовою життя. На користь цього свідчить більш низьке включення в репрезентації Я природи та тварин у цій групі, яке вказує на непослідовні знання про зв'язок людини та природного оточення, а також слабкий емоційний зв'язок з природою, що вказує на низьку значущість природи для людини на духовному рівні (розбіжності у табл. 4.4). *Скептичний погляд* на екологічну реальність, відсутність впорядкованої інформації і більш «м'яка» інтерпретація екологічних загроз, ніж загальноприйнята, дозволяє цьому індивіду не звинувачувати себе або інших суб'єктів екологічних змін. Таке тотальне уникання відповідальності доповнюватиметься низькою екологічною самоефективністю. Тому суб'єкт не має впевненості, що людство взагалі здатне впливати на стан середовища. Ця група має низькі показники інтернальності та самоефективності, як відображено у табл. 4.3.

У групі *«Еко-несвідомий критик»* межі інгрупи визначені лише близьким оточенням, домашніми улюбленцями, на користь чого свідчить те, що у респондентів, що увійшли до цієї групи, менш виражене почуття зв'язку з природою (розбіжності у табл. 4.4). У термінах Ives et al. (2018), які виділили різні типи зв'язку з природою, цих індивідів немає чіткого переважання якогось типу, але буде простежуватися практичний тип зв'язку з природою, бо кожна людина діє в природному оточенні

незалежно від бажання. З причини вузьких меж інгрупи і нестійкого почуття зв'язку з природою екологічно несвідомі критики в різних ситуаціях можуть демонструвати егоцентричну, антропоцентричну, біоцентричну екологічну сензитивність. Під екологічною сензитивністю ми маємо на увазі «чутливість людини до всіх екологічних факторів, що загрожують життю, здоров'ю, соціальному чи психологічному благополуччю або вже шкодить йому і його значущому оточенню» (Баєва & Кряж, 2019, с.39). Як наслідок слабкої зв'язаності з природою, фокусі на значущому оточенні, дії, які шкодять іншим живим істотам, можуть оцінюватися цими особами як справедлива ціна за задоволення потреб людства, якщо ці дії не стосуються того, що є для них особисто значущим. Наприклад, може бути небайдужим до забруднення річки біля свого будинку, яка загрожує йому і його територіальним сусідам.

У групи «Еко-несвідомий критик» вибір емоційно-орієнтованих або проблемно-орієнтованих копінг-стратегій залежить від ситуації і кількості значущих осіб, постраждалих від екологічних проблем. При цьому екоруйнівні або екозберігаючі дії скоріше будуть відповіддю на обставини, а не результатом зваженого вибору, зробленого з урахуванням всіх наслідків. Якщо повернутися до емоційного реагування, то байдужість як відповідь на знищення дикої природи - це «нормальна» реакція для людини без явного домінування сенсів в екологічній позиції, у неї просто немає чітких «координат» для оцінки ситуацій, які шкодять природі, тому, крім всіх вищезазначених причин, байдужість може бути захисною реакцією на розповсюджену глобальну загрозу для життя (виходячи з розбіжностей у табл. 4.5 та рис.4.2-4.3).

«Фінансово-орієнтований оптиміст». В цієї групі простежується оптимістично-технологічний погляд на екологічні загрози, обумовлений вірою в гроші. Тут більш виражене заперечення та не поділяються погляди НЕП (розбіжності у табл. 4.2). Тому у цих осіб більш виражене буквальне (справжнє) заперечення за Коеном, коли людина говорить собі: «все гаразд, з екосистемами Землі нічого страшного не відбувається, протилежна інформація просто черговий фейк». Сам Коен говорить про буквальне заперечення як повну відмову визнавати факти – говорити

собі: «це неправда» (як вказано у Norgaard, 2006). Також можливим є інтерпретаційне заперечення. Як результат саме в цієї групі можуть бути розрізнені знання про стан середовища. Технологічний погляд на екологічну реальність, прийняття за псевдо-факти інформації про серйозність деградації світу природи дозволяє індивіду звинувачувати інших, а головне, не вірити у власний вплив на природу. Відсутність особистої інтернальності і самоефективності в екологічній сфері разом з вірою в гроші укорінюють у свідомості людини переконання, що фахівці, за допомогою технологій, впораються з майбутніми екологічними лихами. До цього також спонукає відсутність проєкологічних норм (розбіжності у табл. 4.2).

У групі «Фінансово-орієнтований оптиміст», імовірно, переважає прагматичний тип зв'язку з природою (Ives et al., 2018), виражений в споживанні дарів природи. Основою такого припущення, в першу чергу, є те, що в осіб з домінуванням фінансово-економічних сенсів в екологічній позиції слабо виражений зв'язок з природою (розбіжності у табл. 4.4). Контакт з природою з метою отримання вигоди не може сприяти включенню природи в інгрупу, тому можна очікувати, що фінансово-орієнтовані оптимісти, скоріше за все, включають до своєї інгрупи тільки людей, адже вони як представники того ж виду є рівними їм. Подібні межі інгрупи говорять про егоцентричну і антропоцентричну екологічну сензитивність. В поєднанні, низький рівень зв'язаності з природою та фокус на людстві призведуть до оцінки дій, що шкодять природі, як справедливих. Це може спонукати звертати увагу на екологічні фактори, що загрожують особисто особі або людству. Отже, представники групи «Фінансово-орієнтовані оптимісти» можуть розглядати антропогенне руйнування природи як справедливе, адже воно є на благо людей, головне, може компенсуватися в майбутньому за допомогою грошей. На користь цього може свідчити низька готовність відстоювати проєкологічні норми, виправляти шкідливу для живих істот поведінку та діяти екологічно відповідально в побуті (розбіжностей у табл. 4.2 та 4.4).

Представники групи «Фінансово-орієнтований оптиміст» при зустрічі з новим екологічним лихом, ймовірно, будуть вдаватися до емоційно-орієнтованих копінг-

стратегій, а головне, до екоруйнівних або екозберігаючих фінансово-вигідних дій (розбіжності у табл. 4.5 та рис. 4.3).

«Турботливий еко-активіст». Визнання цінності біосфери як первинного ресурсу життєдіяльності допомагає представникам групи «Турботливий активіст» приймати інформацію про екологічні проблеми, мати *реалістичний погляд* на екологічні загрози. Саме в цієї групі розділяються переконання НЕП, не заперечуються екологічні загрози, відстоюються проєкологічні норми (розбіжності у табл. 4.2). Одночасно, при слабкому домінуванні біосферних сенсів в екологічній позиції, таким суб'єктам, ймовірно, буде властиво *імпліцитне заперечення*. Вони будуть приймати інформацію, але не втілювати її в реальних діях, бо, за визначенням Коена, імпліцитне заперечення проявляється в прийнятті фактів, але відмові прийняти наслідки, з якими пов'язані ці факти (як зазначено у Norgaard, 2006). Прийняття екологічної дійсності, як вона є, сприяє отриманню глибоких знань про устрій світу природи, навичкам проєкологічної поведінки. Також визнання серйозності деградації світу природи дозволяє індивіду ставитися відповідально до екологічних викликів сьогодення, вірити, що сам впливає на природу. Особиста інтернальність і самоефективність в екологічній сфері, разом з вірою в людство, перетворюються в свідомості цих осіб у переконання, що вони, як і все людство, здатні впоратися з екологічними лихами (розбіжності у табл. 4.3). Через виражений зв'язок з природою представники групи «Турботливий еко-активіст», вірогідно, мають більшу готовність активно взаємодіяти з представниками світу природи, їх інгрупа розширюється до всіх живих істот. Частота взаємодії з природою стає причиною розвитку у суб'єктів з домінуванням біосферних сенсів когнітивного, емоційного, філософського типу зв'язку з природою за Ives et al. (2018). Також через розширені межі інгрупи і переживання сильного зв'язку з природою турботливі активісти мають біосферну екологічну сензитивність і розцінюють дії, що шкодять живим істотам, як несправедливі. У турботливих еко-активістів зустріч з новим екологічним лихом, ймовірно, призведе до обрання проблемно-орієнтованих копінг-стратегій і стійких екозберігаючих дій. Одночасно, на емоційному рівні тип «Турботливий еко-активіст», швидше за все, буде реагувати переживанням провини,

співчуття, печалі, жалкуванню на шкоду природі або іншим тваринам (на основі розбіжностей у табл. 4.4-4-5 та рис. 4.2-4.3).

Варто зауважити, що говорячи про емоції, властиві кожному з типів, ми говоримо про найбільш імовірну реакцію на свої деструктивні дії в природі, і не виключені інші можливі емоційні реакції. Таким чином, екологічно несвідомі критики будуть турбуватися про свій пагубний екологічний слід, якщо він зачіпає те, що є для них значущим. Також фінансово-орієнтовані оптимісти будуть турбуватися про стан навколишнього середовища, якщо побачать, що шкода природі негативно відбивається на їх близьких. «Турботливий еко-активіст» здатний відчувати сильний гнів через спостереження, як інші шкодять живим істотам. Такий гнів буде реакцією на несправедливість взаємодії з природою і, подібно до почуття провини, сигналізує про необхідність змінювати лінію поведінки.

Представленість різних типів екологічного світогляду в групах студентів з різним напрямом професійної підготовки

Значну частину нашої вибірки склали студенти, що навчаються за різними спеціальностями. Нами було поставлено питання, чи є розбіжності між студентами з різним напрямом професійної підготовки за описаними типами екологічного світогляду.

В межах нашої студентської вибірки були виділені дві великі групи, до однієї з яких увійшли студенти - представники суспільних наук (соціологічний факультет та факультет психології, всього 104 студенти), до другої - представники точних наук (інженерно-механічний, фізико-технічний, механіко-математичний факультети, 68 студентів). До окремої групи було включено студентів екологічного факультету (22 студенти). Для проведення статистичного аналізу було використано статистики таблиць спряженості (хі-квадрат), результати аналізу надані в табл. 4.7-4.8.

За показниками Хі-квадрат, спостережувані величини відрізняються від очікуваних, тобто, є значущі відмінності в відсотках представленості типів екологічного світогляду в різних студентських групах (табл.4.7)

Таблиця 4.7

Результати аналізу представленості різних типів екологічного світогляду в
групах студентів з різним напрямом професійної підготовки

<i>Метод</i>	<i>Хі-квадрат</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Pearson Chi-square	21,93	df=4	p=,00021
M-L Chi-square	22,48	df=4	p=,00016

На відміну від студентів – представників точних наук, в групі студентів - представників суспільних наук найбільш представленим є тип, який ми позначали як «турботливий еко-активіст» (63,5%). Рідше за інших, в цієї групі зустрічаються фінансово-орієнтовані оптимісти. Серед представників точних наук частіше за інших зустрічаються так звані «несвідомі скептики». В групі студентів-екологів також частіше за інших зустрічаються «несвідомі скептики», що узгоджується з результатами дослідження (Кряж, Клімкіна, 2013с), але слід враховувати, що, з огляду на малочисельність цієї групи, розбіжності не є статистично підтвердженими.

Таблиця 4.8

Розподіл різних типів екологічного світогляду в групах студентів з різним
напрямом професійної підготовки

	<i>Фінансово-орієнтовані оптимісти</i>	<i>Несвідомі скептики</i>	<i>Турботливі еко-активісти</i>	N
Точні науки (N, %)	18 / 26,5%	28 / 41,2%	22 / 32,4%	68
Суспільні науки (N, %)	10 / 9,6%	28 / 26,9%	66 / 63,5%	104
Екологи (N, %)	6 / 27,3%	10 / 45,5%	6 / 27,3%	22
Загальна кількість за типами екологічного світогляду	34 / 17,5%	66 / 34,0%	94 / 48,5%	194 / 100%

В цілому, отриманий результат показує, що гуманітарна підготовка більшою мірою, у порівнянні з технічною професійною підготовкою, підтримує біосферні світоглядні погляди та створює «потенціал проєкологічної дії». Такі результати узгоджуються з дослідженнями інших вчених, зокрема, Панченко & Шлімакова (2020) встановили, що, на відміну від студентів факультету фізичного виховання, у студентів психологів домінують моральні та екологічні цінності.

Представленість різних типів екологічного світогляду в групах респондентів з різними формами екологічно значущої активності

Окремо було розглянуто питання щодо представленості різних типів екологічного світогляду в групах респондентів, що різняться за формами екологічно значущої активності. До нашої вибірки увійшли волонтери харківської екологічної організації KharkivZeroWaste та ті, хто сортує свої побутові відходи та здає їх до екохабів KharkivZeroWaste та долучаються до акцій KharkivZeroWaste. Волонтери та учасники зайняті добровільною діяльністю, що залишає добрий слід в суспільстві (Юрчінська & Круцюк, 2017) (проекологічна активність несе в собі благо для всього живого), тож, вони розглядалися нами разом як окрема група представників руху «Нуль відходів» (44 респонденти). Ще одну групу, позначену як «Еко-обізнані», склали респонденти, що слідкують за новинами та повідомленнями KharkivZeroWaste у соціальних мережах, та ті, хто є членами проекологічних інтернет-спільнот, цікавляться екологічними новинами, мають досвід сортування власних побутових відходів, але в своїй проекологічній активності не виходять за межі приватного життя (66 осіб). До окремих груп було віднесено також працівників парку, чия діяльність здійснюється безпосередньо у парку на свіжому повітрі (39 осіб), та рибалок – членів відповідних інтернет-товариств (12 осіб). Найбільшу групу склали «випадкові» респонденти, у переважній більшості старші за 30 років (181 особа).

Результати статистичного аналізу, проведеного з використанням статистик таблиць спряженості (хі-квадрат), надані в табл. 4.9-4.10. За показниками хі-квадрат, спостережувані величини відрізняються від очікуваних, тож, відмінності в відсотках представленості типів екологічного світогляду в групах з різними формами екологічно значущої активності є значущими (табл.4.9).

На відміну від випадкових респондентів та представників парку, в групі представників руху «Нуль відходів» найбільш представленим є тип «турботливий еко-активіст» (61,4%). В цій групі найрідше, порівняно з іншими, зустрічаються фінансово-орієнтовані оптимісти (лише одна людина з 44 – 2,3%). Зате більшість працівників міського парку виявилися саме з типом світогляду «фінансово-орієнтований оптиміст» (46,2%). «Несвідомі скептики» зустрічаються однаково часто

в усіх групах (36-40%), крім групи працівників парку (20,5%). Серед рибалок не виявлено значущих відмінностей за трьома типами, можливо, через малу кількість респондентів у групі – лише 12 осіб, але половина з них є «несвідомі скептики». В групі еко-обізнаних переважають респонденти з типом світогляду «турботливий еко-активіст» та лише в 6 з 66 респондентів простежується тип світогляду «фінансово-орієнтований оптиміст».

Таблиця 4.9

Результати аналізу представленості різних типів екологічного світогляду в групах респондентів з різними формами екологічно значущої активності

<i>Метод</i>	<i>Chi-square</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Pearson Chi-square	36,69	df=8	p=,00001
M-L Chi-square	38,17	df=8	p=,00001

Таблиця 4.10

Розподіл різних типів екологічного світогляду в групах студентів з різними формами екологічно значущої активності

	<i>Фінансово-орієнтовані оптимісти</i>	<i>Несвідомі скептики</i>	<i>Турботливі еко-активісти</i>	N
Випадкові респонденти (N, %)	39 / 21,6%	73 / 40,3%	69 / 38,1%	181
Представники руху «Нуль відходів» (N, %)	1 / 2,3%	16 / 36,4%	27 / 61,4%	44
Працівники парку (N, %)	18 / 46,2%	8 / 20,5%	13 / 33,3%	39
Рибалки (N, %)	3 / 25 %	6 / 50%	3 / 25%	12
Еко-обізнані (N, %)	6 / 9,1%	25 / 37,9%	35 / 53%	66
Загальна кількість за типами екологічного світогляду	67	128	147	342 / 100%

В цілому ці результати свідчать, що природа, для людей, які заробляють на ній, може виступати в ролі інструменту, і тоді гроші, як результат такої праці, сприймаються як сила, що врятує від екологічних загроз, а проєкологічна діяльність підтримує біосферний екологічний світогляд. Це узгоджується з результатами дослідження, проведеного в 2008-2009 рр., в якому виявлено, що у активістів дружин охорони природи більш виражені установки на охорону природи, біоцентризм та

майже не притаманні установка на користь від природи, віра в гроші як «щит» від екологічних проблем, на відміну від студентів, які не долучаються до волонтерського екологічного руху, навіть, студентів - екологів та біологів (Кряж, 2021).

Опитування представників руху «Нуль відходів» здійснювалося на четвертому етапі нашого дослідження, під час якого респонденти відповідали також на питання спеціально розробленої анкети (Додаток К). Одне з питань, на яке відповідали волонтери KharkivZeroWaste, стосувалося мотивів їх активності в цієї організації. Частіше за все волонтери обирали мотивом своєї активності можливість виразити подяку та любов до природного оточення, що свідчить на користь визначення «Турботливий еко-активіст».

Також за допомогою анкетування було отримано інформацію про особистий досвід сортування відходів та про рівень еколого-комунікативної активності (чи часто ініціюють обговорення з іншими екологічних питань). За допомогою критерія Краскела-Уолеса був проведений порівняльний аналіз за цими двома параметрами для трьох груп з різним типом екологічного світогляду (рис.4.4 та 4.5).

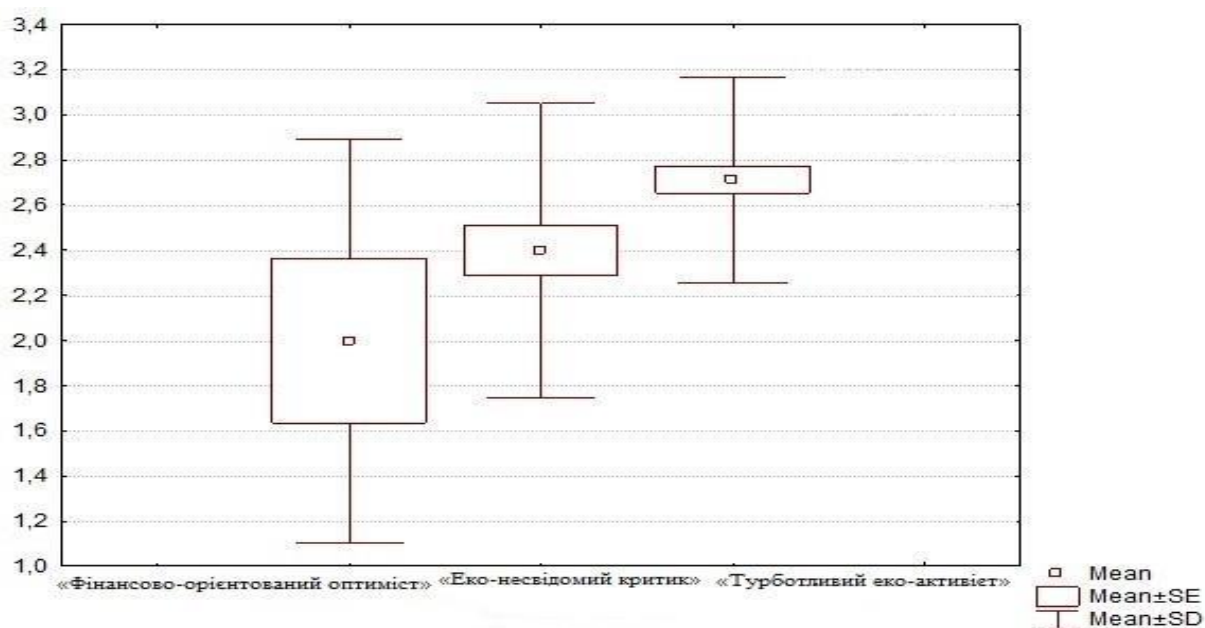

Рис. 4.4 Показники досвіду сортування відходів в групах респондентів з різним типом екологічного світогляду (N=100)

Встановлено, що саме люди з типом «Турботливий активіст» мають більший досвід сортування власних побутових відходів, тобто роблять це вже протягом більш довгого часу, в порівнянні з представниками двох інших типів ($H = 9,08$, $p = ,01$;

рис.4.4). Також, саме «турботливі активісти» частіше ініціюють обговорення екологічних проблем з іншими людьми (рис.4.5). Все це підтверджує результати попереднього аналізу, за якими саме «турботливі еко-активісти» демонструють найбільш високі показники проєкологічної поведінки в побуті, але крім того ми бачимо, що їм притаманна також більша еко-комунікативна активність.

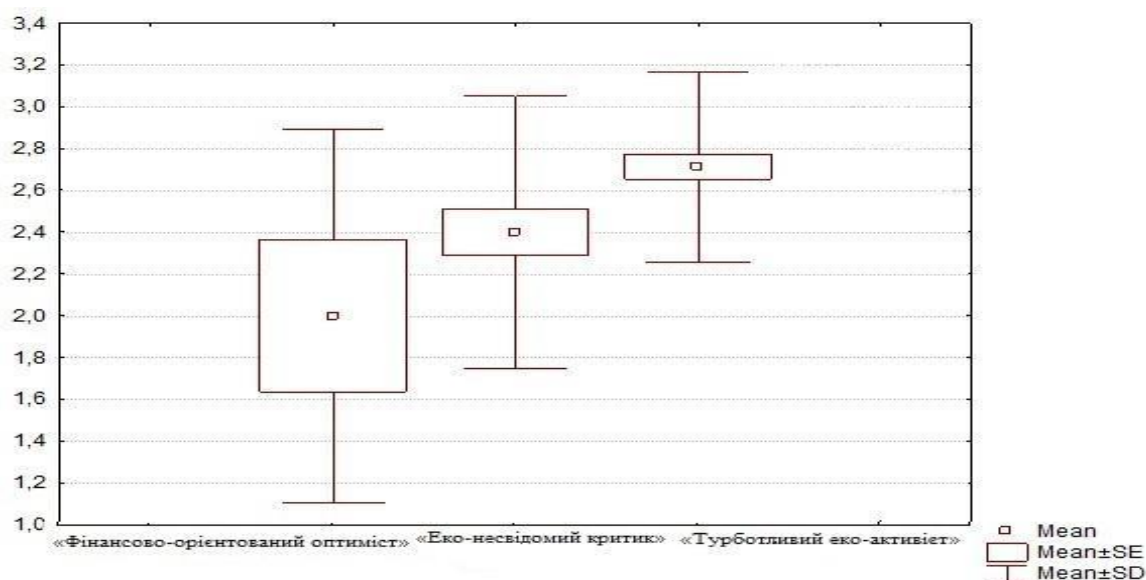

Рис. 4.5 Показники готовності почати бесіду на екологічну тему в групах респондентів з різним типом екологічного світогляду (N=100)

Окремо нами були проаналізовані показники екологічної самоєфективності, отримані на четвертому етапі дослідження, з урахуванням форми проєкологічної активності, яка визначалася залежно від причетності до організації. Тож порівнювалися чотири групи: волонтери (14 осіб), «сортувальники» – ті, що сортують власні побутові відходи та здають їх до екохабів KharkivZeroWaste (30 осіб), «спостерігачі» – ті, що слідкують за KharkivZeroWaste у соціальних мережах (37 осіб) та «сторонні» – випадкові відвідувачі екофестивалю ZeroWaste (рис.4.6).

Було встановлено значущі розбіжності ($H = 7,49$, $p = 0,0579$): у спостерігачів показники екологічної самоєфективності значущо нижче, ніж у учасників та волонтерів екологічної організації KharkivZeroWaste. Як можна побачити на рис.4.6, волонтери мають дещо вищу екологічну самоєфективність, хоча ця різниця не є статистично значущою (замала вибірка волонтерів).

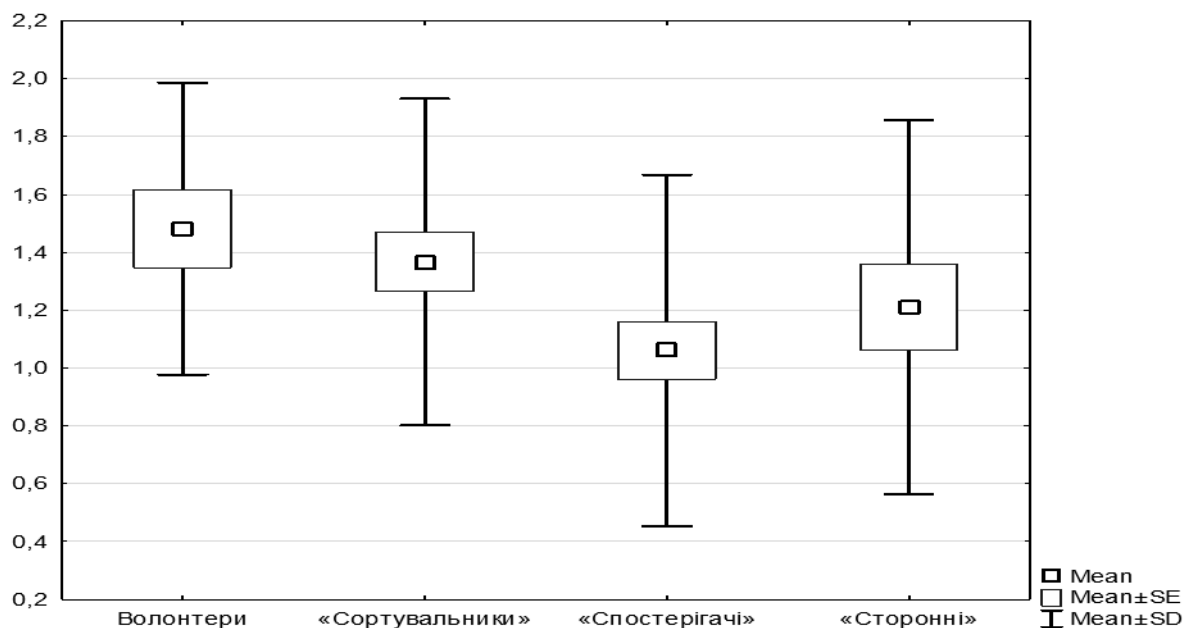

Рис. 4.6 Показники екологічної самоєфективності в групах респондентів з різними формами проєкологічної активності (N=100)

Сама залученість до екологічної організації може сприяти самоєфективності через дію механізмів ідентифікації - з однодумцями, соратниками. Спостереження за позитивними результатами дій людей, що об'єднали зусилля, в яких є твій власний внесок, посилює впевненість також у власній спроможності вирішувати складні проблеми. Формується почуття «ми», яке, за Штомпкі, вказує на сформований моральний зв'язок як «особливе ставлення до інших, що входять в категорію «ми»», яка включає довіру (або очікування доброго ставлення до себе з боку інших); лояльність (зобов'язання виправдати довіру); солідарність (Штомпкі, 2005, с.196). Такий моральний зв'язок буде підтримувати проєкологічну активність, сенси якої включають також допомогу іншим людям, адже, як показують дослідження, саме мотив допомоги є одним з найважливіших у волонтерській діяльності (Коломієць, Паламарчук, Шульга, Коломієць, et al., 2019).

Повертаючись до описаних нами типів екологічного світогляду, врахування їх особливостей та їх ролі для проєкологічної активності особистості може бути ефективним при розробці соціально-екологічних інтервенцій.

4.2. Програма тренінгу для активації та/або підтримки проекологічної поведінки суб'єкта «Від проекологічної спрямованості до екологічно турботливих вчинків»

4.2.1. Стисла характеристика програми

Розроблена модель впливів екологічних чинників на екологічно значущу поведінку разом з наданим нами описом типів світоглядної позиції склали теоретичне підґрунтя для програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на активацію / підтримку проекологічної поведінки суб'єкта.

Програма складається з чотирьох блоків та передбачає 8 зустрічей (орієнтовна тривалість зустрічі 80-90 хв.).

Під час тренінгу мають забезпечуватися: зміна умов за параметром «комфорт-дискомфорт», конфіденційність та постійність складу учасників. Також створюються умови для налагодження діалогу та отримання постійного зворотного зв'язку. Важливо забезпечувати активність учасників (принцип активності), створити умови для розуміння, що людина як член групи є відповідальною за свої дії, і для розвитку етичного ставлення на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин між всіма учасниками (принцип об'єктивації і полілога) (Зенько, 2019). Зміст занять складають вправи, завдання, питання, які мають спонукати до розкриття світоглядних поглядів та екологічної рефлексії. При виборі вправ, завдань, питань і т.п., необхідно підтримувати баланс між впливом на інтелектуальну та емоційну сфери. Весь тренінг спрямовано на збільшення готовності дбати про природу чи зберегти вже стійку проекологічну поведінку. В ході тренінгу варто, з підтримкою довірчих відносин та психологічного комфорту в групі, створити певні умови для пригнічення руйнівного стилю життя (метод екологічної лабілізації); збагачувати знання учасників, спираючись на знання, які вони вже мають (метод екологічних асоціацій); посилювати ідентифікацію з природою через створення зв'язків між Я учасників та іншими тваринами (метод екологічної ідентифікації); розвивати емпатію та екологічну рефлексію в ході бесід і обговорення результатів екологічних ігор, фото чи фільмів екологічного змісту (методи екологічної емпатії та рефлексії); через

вироблення розуміння впливу екологічної діяльності на природу, природи на людину та негативного ставлення до екоруйнівної активності підтримувати тягу піклуватися про екосистеми (метод екологічної турботи) (Ясвин, 1998).

В процесі тренінгу ведучий має допомогти учасникам пройти шлях від конкретних ситуацій (наприклад, екологічних ігор), зустрічей до переосмислення і збагачення екологічно значущого досвіду в цілому. З цієї причини основними вимогами до ведучого є вміння бути тут і тепер, висока екологічна обізнаність для того, щоб бути здатним зробити влучні зауваження, не нав'язувати свою точку зору та тримати команду в руслі завдань кожної вправи / гри (на основі Ташметова & Бойкова, 2010). В тренінговій роботі важливо створити довірливі відносини між ведучим і групою для розкриття несвідомих знань і засвоєння нових екологічних знань (Ільїних, 2019).

Рекомендації до формування тренінгової групи. Тренінг орієнтований на людей різного віку, починаючи з 16 до 65 років. Жорстко обмежений час взаємодії в групі посилює вимоги до відбору учасників. На нашу думку, оптимальний обсяг групи складає 15 учасників. Краще в групу одночасно включати осіб з різним соціальним та екологічним досвідом, якщо є така можливість, залучати осіб, які належать до екологічної організації чи обізнані в екологічній проблематиці. Різність поглядів учасників на екологічну ситуації дає можливість моделювати соціальні процеси і реалії, де стикаються екологічно байдужі, занепокоєні та ті, хто не обізнаний, але готовий поглинати інформацію. Такий набір забезпечує різність висловлювань, всебічний огляд проблеми, отже, дозволяє очікувати більш швидке включення учасників в роботу, легкість в організації проблемних ситуацій та полегшує трансформації особистих сенсів.

Проведення занять на свіжому повітрі може підвищити вплив тренінгу (Ясвін, 1998).

Основні завдання тренінгу: 1) змінити або підтримати існуючі світоглядні переконання; 2) підвищити екологічну обізнаність та усвідомлення особистої суб'єктності; 3) зміцнити ідентифікацію і зв'язок з природою та формувати або зберегти позитивне ставлення до світу природи; 4) сформувати або підтримувати

норми бережливого ставлення до природи; 5) актуалізувати або підтримувати проблемно-орієнтовані екозберігаючі резерви (екологічні копінги та поведінку, які дозволяють покращити стан природного оточення).

Наша програма складається з чотирьох блоків. Перший блок *«Світогляд і значення природи»* – виявлення існуючих світоглядних переконань та цінності природи. Другий блок *«Інформованість і суб'єктність»* – поглиблення знань та усвідомлення власної суб'єктності в області екологічних змін. Третій блок *«Єдність і позитив»* – ідентифікація з природою та позитивне ставлення до тварин і природи. Четвертий блок *«Екозберігаючі резерви»* – готовність до проєкологічної поведінки для зменшення свого екологічного сліду та до самостійного пошуку екологічної інформації.

4.3. Змістове наповнення програми тренінгу «Від проєкологічної спрямованості до екологічно турботливих вчинків»

Блок 1. «Світогляд і значення природи»

Зустріч №1. Перед початком учасники ознайомлюються з метою, задачами тренінгу та принципами взаємодії в тренінговій групі.

Вправа на знайомство.

Мета: для учасників – знайомство; для ведучого – окреслити головні уявлення про цінності в житті та подібність людей з іншими представниками світу природи. Матеріали: папір, олівці.

Учасникам роздаються пусті «візитки» (лист паперу), на яких вони протягом 5-8 хвилин відповідають на такі питання: П.І. або постійний псевдонім; Що я ціню в самому собі?; Без кого мені важко уявити життя?; Без чого не можна обійтися у житті?; Хобі; Якщо у Вас є можливість обрати для логотипу на своїй візитці тільки зображення тварини, рослини, нерухомого природного об'єкту або явища, кого або що Ви обираєте?

Протягом наступних 10-12 хвилин кожен учасники презентують свої візитки іншим та відповідають на питання одне одного.

Рольова гра «Голуб, дерево, ворона»

Мета: виявити мотиви взаємодії з природою; усвідомлення учасниками їх особистих сенсів, пов'язаних з природним оточенням.

Матеріали: текст притчі; папірці з питаннями для трьох груп.

Звернення тренера: Сьогодні ми познайомимось з однією ситуацією, яку, сподіваюсь, Вам буде цікаво проаналізувати за питаннями, що Ви отримаєте.

Перед початком вправи учасники розподіляються на три групи.

Текст з описом ситуації:

«Через пустелю летів голуб, сили його були на межі. Нарешті він побачив дерево, яке завжди давало йому притулок і їжу. Однак зараз дерево явно засихало без води. Не роздумуючи голуб полетів назад до найближчої річки, набрав в дзьоб краплю води і полив нею в'януче дерево. Ворона, яка сиділа на гілці, каркнула: «Божевільний, що для цього величезного дерева твоя капля?». І голуб відповів: «Я роблю все, що можу» (Матеріали конференції, 2008, С.3).

Після прослуховування тексту учасники, поділившись на групи, отримують питання, на які повинні відповісти, аналізуючи смислове наповнення тексту в ході групової дискусії, а потім представити зальний результат в групі (на обговорення в групах дається 10-15 хвилин).

Питання і завдання.

1 група:

1. Які, на вашу думку, мотиви та цілі переслідував голуб, діючи подібним чином?
2. Продовжить речення з точки зору голуба – «Це дерево для мене»
3. Чи викликають персонажі притчі у Вас симпатію чи антипатію (якщо так, то назвіть персонажів)?

2 група:

1. Чому, на вашу думку, ворона поставила таке запитання голубу? Чи були у ворони якісь мотиви та цілі?
2. Продовжить речення з точки зору ворони – «Це дерево для мене»
3. Чи викликають персонажі притчі у Вас симпатію чи антипатію (якщо так, то назвіть персонажів)?

3 група:

1. Якщо б дерево могло висловитись, щоб сказало голубу і ворони?
2. Продовжить речення з точки зору дерева – «Крапля голуба для мене – це....»
3. Чи викликають персонажі притчі у Вас симпатію чи антипатію (якщо так, то назвіть персонажів)?

Час загального обговорення - 30 хвилин відповідей, наданих групами. Після для обговорення у групі дається питання:

Які почуття (емоції) викликали у вас дії персонажів? Які почуття (емоції) викликала у вас притча?

Зустріч №2. Гра "Повітряна біо-куля" (в основі вправи - «Подорож на повітряній кулі») (<http://www.psiholognew.com/igra04.html>).

Мета гри: екологічна рефлексія світоглядних поглядів учасників і процесів, які відбуваються в групі при обговоренні та прийнятті індивідуального екологічно значущого рішення. Матеріали – 20 карток з назвами біологічних видів (персонажів-людей на картках немає); олівці, непрозорий мішечок, 25 пустих маленьких квадратиків, де можна вмістити п'ять найменувань.

Можливий список «персонажів» гри: бджола, заєць, інженер (людина технічної професії, житель країни, в якій проводиться тренінг), кабан, конвалія, курка, лікар-американець (або будь-який представник іншої професії «людина-людина», який є іноземцем-індивідуалістом), медвідь, нарцис, окунь, олень, ромашка, синиця, собака, соняшник, хом'як, художник-японець (представник творчої професії-колективіст), рис, ящірка.

Дванадцять учасників підходять до ведучого та витягують з непрозорого мішечка картку. Троє, що залишилися, діють в ігрових умовах згідно інструкціям ведучого. Всі троє виступають у ролі людей. Один отримує інструкцію залишатися в ході гри представником своєї культури (по суті – залишатися собою). Другий - бути представником індивідуалістичної культури (наприклад, громадянином США) та відстоювати лише власні інтереси в ході гри. Третього просять бути представником колективістської культури (наприклад, Японії) та в ході гри відстоювати інтереси всіх, хто знаходиться в кошику (7 хвилин).

Всім учасникам гри пропонується уявити, що вони виявилися членами одного екіпажу на повітряній кулі. Куля починає падати і залишається зовсім небагато часу до того моменту, коли вона впаде в море. Щоб цього не сталося, 10 з 15 повинні вистрибнути з кошика.

Кожен з 12 учасників, які «грають» роль нелюдських видів чи нерухомих частинок природи мають право голосу, можуть говорити за свого персонажа та доводити корисність свого біологічного виду для виживання. Тому їм та тим, хто грає людей, дається 5-7 хвилин на обдумування аргументів на користь свого виду або себе.

Кожен з групи приймає індивідуальне рішення про те, хто стрибне з кошика, виходячи з того, хто з них буде менш корисний, якщо повітряна куля приземлиться на безлюдному острові (на якому немає нічого, крім води, і на якому, можливо, доведеться провести все життя) шляхом таємного голосування в два етапи. Всім учасникам дається шанс висловитись (загалом 30 хвилин; по дві хвилини на учасника). На першому етапі кожен обирає п'ятьох «непотрібних» з допомогою олівця і пустих маленьких квадратиків, отриманих від ведучого перед початком, які кидає в непрозорій мішечок. На вибір відводиться 2 хвилини, на голосування з підрахунком результату до 3 хв. Гра продовжується з 10 учасниками, які знову висловлюють власні аргументи «корисності» (загалом 20 хвилин; по дві хвилини на учасника). Останнє голосування – підрахунок результатів (5 хвилин).

Гра закінчується, коли 10 з 15 вистрибнули з кошика. Після завершення дискусії та рефлексії того, чому саме ці десять залишилися поза біо-кулею, учасники відповідають на питання: для тих, кого виштовхнули з кошика: 1) Як Ви почувалися, коли Ваш вид повинен був вистрибнути з кошика? 2) Що в Ваших аргументах виявилось неефективним? Для тих, хто відстояв свої права і залишився: 1) Як ви вважаєте, які з ваших аргументів переконали інших у користі вашого виду? Для всіх учасників (висловлення за бажанням): 1) Яким, на Вашу думку, був головний критерій для оцінки виду як не корисного на безлюдному острові? 2) Які почуття викликала у Вас ця гра?; 3) Що здивувало, а що виявилось передбачуваним? (25 хвилин). Тривалість зустрічі: 1 час 30 хвилин.

Блок 2. «Інформованість і суб'єктність»

Зустріч №3. Перша частина. Після вітань ведучий запитує всіх: «Яка екологічна проблема сьогодні потребує негайного вирішення (якщо така є)». Слухає відповіді кожного і з підготовленого набору коротких відео обирає два з найбільш згадуваною в групі проблемою. Такий вибір робиться з розрахунку, що названі проблеми в природному середовищі є значущими для більшості. Наприклад, при згадуванні загазованості міста і забруднення довкілля, показує групі короткі уривки з документального фільму «Завтра» (Франція, 2015). Уривок про транспортну систему з 67% більш екологічного транспорту на прикладі Копенгагену (Данія). Тривалість 4 хвилини 26 секунд. Уривок про відповідальне сортування відходів - на прикладі Сан-Франциско (США). Тривалість 6 хвилини 54 секунд (20 хвилин).

Мета: розвинути екологічну обізнаність та впевненість в тому, що проєкологічні ініціативи можна реалізувати; усвідомлення учасниками особистого ставлення до екологічних проблем.

Матеріали: відео на екологічну тематику, листи для 2 груп, олівці, дошка, крейда.

Друга частина. Після перегляду учасники відповідають на питання «Чи реально такі проєкологічні досягнення впровадити в нашому місті, щоб їм слідували все, а не окремі громадяни? Так, чому? / Ні, чому?» (15 хвилин).

Третя частина. Учасники розбиваються на дві групи та отримують завдання. Завдання: «Будь ласка, уявіть себе авторами представленої в відео проєкологічної ініціативи в наших умовах. Вам потрібно довести тому, хто вирішує, дати проєкту шанс та фінансування чи ні, що ваш проєкт досягне цілі – зменшення відходів (чи загазованості чи інша проблема) та економічно виправданий в перспективі. Свої аргументи Вам необхідно буде представити іншій групі, тому запишіть їх на папері». Одна людина з кожної групи стає «експертом», який не бере участі в обговоренні аргументів, але відмічає для себе – які аргументи групи переконали б його прийняти проєкт, а які грали проти (20 хвилин). Потім групи представляють свої напрацювання, висловлюються експерти. Питання для обговорення: Для експертів – 1) Можете дати коротке пояснення, чому одні аргументи прозвучали для Вас переконливо, а інші ні?

Для авторів – 1) Чи складно було виділяти аргументи? Чому? 2) Які суспільні особливості нашого простору Ви враховували насамперед у висунутих аргументах?». До всіх учасників – Чи змінилося Ваше ставлення до озвучених екологічних проблем та проєкологічних ініціатив? Як? (35 хвилин).

Тривалість зустрічі: 1 час 25 хвилин.

Зустріч №4. «Дія та відповідальність».

Мета: рефлексія різниці між екоруйнівним та екозберігаючим ставленням до природи та розвиток відповідальності перед постраждалими від екологічних проблем. Матеріали: 3 аркуша паперу з колонками «екоруйнівні (шкідливі) та екозберігаючі (дружелюбні) вчинки», олівці.

«Хоча б один раз кожен з нас спостерігав дії інших в природі, які оцінювали як добрі, дружелюбні чи шкідливі вчинки стосовно світу природи, тварин. Тож, розділившись на дві групи (по 8/7 людей), протягом 10-15 хвилин обдумайте та запишіть в кожен категорію на бланку 5-10 вчинків. Пам'ятайте, що список повинен відображати Вашу особисту думку». Загальний час 20 хвилин.

Презентація списків. Питання до груп: 1) Чи були труднощі в розділенні вчинків по категоріям; З якою виникало більше труднощів? 2) Як Ви думаєте чому Вам було складно саме з цією категорією? 3) За яким критерієм при оцінці ви «сортували» вчинки на дружелюбні чи шкідливі?; 4) Чи є у списку іншої команди вчинки, які б ви поміняли місцями в категоріях? (15-20 хвилин).

Ведучий розділяє отримані бланки на чотири списки з екоруйнівними та екозберігаючими вчинками двох команд та просить дві команди розділитися на ще дві (виходить чотири групи, важливо, щоб попередні групи не змішувалися, а просто розділилися на дві групи). Дві групи отримують бланки з екоруйнівними, інші дві з екозберігаючими вчинками, але не ті, якими займалися самі напередодні, а протилежної команди. Учасники отримають завдання: «Напишіть лист природі, тварині чи рослині, на яких вплинули дії зі списку від імені того, хто їх робив, знайти спосіб підтримати постраждалих чи відкритися тим, кому допоміг. Вона мусить бути орієнтована на вираження власних думок і почуттів по відношенню до адресата» (25 хвилин). В основу лягла вправа «Проективний лист». Питання для підсумкового

обговорення: «Чи складно писати лист? Чому? Що Ви відчували в процесі написання листа? Чим була корисна наша зустріч особисто для Вас? (30 хвилин).

Тривалість зустрічі: 1 час 25 хвилин.

Блок 3. «Єдність і позитив»

Зустріч №5. «Роздивися фото»

Мета: дати учасникам відчутти або показати спільність з іншими тваринами.

Матеріали: 15 фото з тваринами в динамічній дії, комп'ютер (і проектор), дошка, крейда.

Тренер демонструє групі фото, з запитаннями: Чим займається зображений? Які думки є у нього, з Вашої точки зору? Що відчуває зображений в момент на фото?

Кожен висловлюється згідно питань. Ведучий фіксує на дошці названі дії, думки і емоції.

Обговорення: 1. З чим пов'язаний, на Вашу думку, такий широкий /вузький спектр озвучених дій, думок і емоцій у тварин? 2. Про що змусила Вас задуматись ця вправа? (25 хвилин)

Вправа «Різні еко-уявлення» (на основі вправи «Різні думки» (Еремеева, 2008).

Мета: посилити зв'язок з природою і іншими тваринами; дослідити уявлення учасників про природу. Матеріали: 4 аркуші паперу формату А3, фломастери.

Тренер вгорі чотирьох аркушів пише різні питання по темі тренінгу і прикріплює по листу на кожному зі стін місця проведення тренінгу.

Питання на листи:

1. «Людина – це...?».
2. «Чим можуть бути схожі люди з природою?»
3. «Чим можуть бути схожі люди з тваринами?»
4. «Що спільного мають люди з рослинами?»

Учасники діляться на 4 групи. В ході дискусії пишуть на листі найбільш вдалі відповіді.

По закінченню, через 7 хвилин ведучий просить груп помінятися місцями. Процедура повторюється, поки всі групи не напишуть свої відповіді на всіх листах-питаннях (25 хвилин).

По завершенню, 4 листи розмішуються разом, а кожна з груп отримує завдання узагальнити, продовживши речення: «Більш всього людина на природу схожа тим, що...?»; Більш всього людина на тварину схожа тим, що...? Чи є схожість між тваринами (включаючи людей) та рослинами...? Дописують відповіді на лист (5 хвилин).

Обговорення: 1. Що для вас було важким та легким в цій вправі? 2. Чи вважаєте кінцевий варіант вичерпною відповіддю? 3. На які думки наштовхнула Вас ця вправа? 4. Чи вплине (вплинула) наша зустріч на Ваше уявлення про відносини природи та людини? (30 хвилин).

Тривалість зустрічі: 1 час 25 хвилин.

Зустріч №6. «Приємні спогади» (розроблено сумісно з І. Кряж)

Мета: актуалізувати чи сформулювати позитивні думки, емоції по відношенню до природи. Матеріали: 15 листів А5 з чотирма колонками: Позитивні моменти на природі; Як я відчуваюсь?; Що (хто) знаходить в мені внутрішній відгук?; Які емоції я відчуваю?; олівці.

Вітання. Перше Ваше завдання на сьогодні (3 хвилини): пригадайте 4-5 позитивних моментів свого життя, які пов'язані з перебуванням на природі. Зараз уявіть себе знову в тих місцях та дайте собі відповідь на такі питання: Як я себе відчуваю? Що (хто) знаходить в мені внутрішній відгук? Які емоції я відчуваю?; Будь ласка, напишіть на ваших бланках те, що приходить в голову (7 хвилин).

Після індивідуального завдання, учасники розбиваються на три групи та працюють над узагальненням написаного всіма п'ятьма учасниками. Кожна команда представляє свій результат всім іншим на дошці. Результат по групах відображає найбільш поширені слова, які виражають стан, уподобання та емоційні реакції на взаємодію з природою за відповідями всіх членів групи (7 хвилин на обговорення в командах; 3 хвилини на презентацію).

Питання: 1) Чи були для Вас сьогоднішні завдання складними? 2) В чому полягала складність? Яке внутрішнє відчуття пробудили згадані Вами епізоди життя? 3) Як вважаєте, чому Ви згадали та назвали першими саме ці п'ять випадків взаємодії з природою, а не якісь інші? Для підсумку, будь ласка, спробуйте завершити речення:

«Головне, що мені дала взаємодія з природою...». Можливо, хтось з Вас просто хоче висловити ще якісь думки, не в рамках питанні але з сьогоднішній теми? (45-50 хвилин).

Тривалість зустрічі: 1 час 10 хвилин.

Блок 4. «Екозберігаючі резерви»

Зустріч №7. «Екозберігаючі бажання» (на основі «Чарівна пляшка»; наприклад, див., Еремеева, 2008)

Мета: задуматися про екологічні проблеми, які учасники помічають та хотіли б вирішити назавжди, підвищити готовність до проекологічної поведінки. Матеріали: кому потрібно – папірець для приміток, олівці.

Перший етап. Команда отримує інструкцію «Уявіть, що Ви всі разом знайшли лампу, потерши яку, можна викликати джина. Він готовий виконати три бажання, але, оскільки ви знайшли джина разом з усіма, то лише одне з ваших бажань може бути направлене на Ваше особисте благополуччя, два інших повинні сприяти благу для всього людства і відносяться до екологічної ситуації. Кожен з Вас має три бажання (3 хвилини).

Другий етап. Кожен пише своє бажання та дві бажані зміни, що відносяться до екологічної ситуації на планеті (5-7 хвилин).

Третій етап. Список з бажаннями фіксується на дошці. Учасники пишуть бажання навпроти свого ім'я (важливо для виконання четвертого етапу).

Обговорення: 1. Чи складно було обрати, що змінити своїми бажаннями? Чому саме ці бажання (якщо можете, і це не надто особисте)? 2. Чи є зв'язок з Вашим особистим бажанням для себе та бажаннями для всіх? 3. Оцініть в відсотках наскільки Ви впевнені, що зміни з ваших «екологічних» бажань стануть реальністю? (30 хвилин).

Четвертий етап: «Дякую. Будь ласка, розділіться на чотири групи. Зараз Ви отримаєте п'ять (різні для кожної групи) бажань з нашої дошки. Ваше наступне завдання – подумайте та озвучте (запишіть) 1-3 буденні та екологічно значущі дії для кожного бажання, які б дозволи досягти цих бажань. Що може завадити або сприяти

в здійсненні Ваші бажання для себе та для всіх» (дві команди пишуть список екозберігаючих вчинків та дві – список екоруйнівних вчинків; 10 хвилин).

Бажано, щоб бажання учасника потрапляли в іншу команду, щоб він міг отримати нові аргументи про те, що перешкоджає або може сприяти досягненню його екологічно зберігаючих бажань.

Обговорення: 1. Що було легким чи складним саме для Вас? 2. Чи стала більшою (меншою) ваша впевненість, що зміни у ваших бажання стануть реальністю? 3. Як змінилося Ваше уявлення про те, що Ви можете зробити для поліпшення екологічної ситуації? (30 хвилин).

Тривалість зустрічі: 1 час 20 хвилин.

Зустріч №8. Гра «Браконьєрство в лісі» (на основі екологічної гри «Полювання» І. В. Кряж, 2013а).

Мета: встановити зв'язок між екологічними проблемами і людськими діями: екологічно значущою дією та благом або шкодою світу природи. Матеріали: картки гравців, розрахункова модель екологічного балансу в лісі, таблиці з інформацією про штрафи, дохід та витрати гравця, олівці.

На початку гри група ділиться на три команди (по п'ять осіб). Члени кожної команди отримують різні ролі і картки гравця. Одна з груп грає за незаконно діючих мисливців, друга – за лісорубів, третя – за рибалок. Через незаконну діяльність гравців за умовами ізолюванні на відрізку лісової хащі. Гравці повідомляються про обмежену кількість звірів, дерев, риби, тому, гра закінчується, коли люди «знищують» лісову екосистему (інформація про звірів на ділянки та штрафи, дохід, картки для гравців в таблицях 4.11-4.18).

Таблиця 4.11

Звірі, які живуть на відрізку лісових хащ

Звірі	Загал. чисел.	можливий спад за рік	можлива спад за сезон	на одного мисливця
1	2	3	4	5
Білка	520	440	160	20
Заєць	430	330	120	15
Куниця	85	36	7	3 за рік
Лисиці	75	30	9	2

Продовження таблиці 4.11.

1	2	3	4	5
Вовки	25	3	1-2	1 за рік
Лосі	12 всього	1		
Видри	45	8	2	1-2 в рік
Бобри	32	5	2	1 за рік
Ведмідь	18 всього	2		

Штрафи: куниця – 5; видра - 10; бобер – 15; лось – 15; медвідь – 100.

*Таблиця 4.12***Дерева, які ростуть на відрізку лісових хащ**

Дерева	Загал. чисел.	можливий спад за рік (пожежі)	можлива спад за сезон	на одного лісоруба
Клен	910	600		35
Ялиця	1010	550		40
Модрина	800	440		30
Дуб	410	410		15
Тополя	640	600		25
Береза	530	500		20
Верба	570	450		18
Осина	400	380		14

Штрафи: незаконна вирубка дерев – 50.

*Таблиця 4.13***Риби, які живуть в річці в одному відрізку лісових хащ**

Риби	Загал. чисел.	можливий спад за рік	можлива спад за сезон	на одного риболова
1	2	3	4	5
Карась	1600	1400	1000	55
Берш	1180	1000	800	45
Щука	1000	880	550	40
Окунь	860	530	200	33
Плотва	780	430	250	30
Лящ	580	300	200	22
Судак	55 всього	30		5
Йорж	42 всього	15		3
Лосось	28 всього	20		4

Штрафи: незаконна ловля риби – 20; незаконна ловля красно-книжної риби (йорж, судан, лосось) – 60. *- мається на увазі срібний карась.

Таблиця 4.14

Обов'язкові витрати

	Умовних грошових одиниць
Мисливське спорядження (мінімальні витрати за сезон)	10 д.е.
Спорядження лісорубів (мінімальні витрати за сезон)	10 д.е.
Спорядження рибаки (мінімальні витрати за сезон)	15 д.е.
Харчування на сезон	30 д.е.

Таблиця 4.15

Картка гравця-мисливця на один сезон

Сезон	№ 1		Гравець.....
Звірі	кіль-сть зустрічей	обстріл	Видобуто іншими способами полювання
Білка			
Заєць			
Куниця			
Лисиці			
Вовки			
Лосі			
Видри			
Бобри			
ведмідь			
Способи полювання		кіль-сто	
сильця			
капкани		у воді в хашах	
отруєна приманка			

Таблиця 4.16

Картка гравця-лісоруба на один сезон

Сезон	№1	Гравець.....	
1	2	3	4
Дерева	кіль-сть зустрічей	Вирубка	Видобуто іншими способами
Клен			
Ялиця			
Модрина			
Дуб			
Тополя			
Береза			
Верба			
Осина			
Способи вирубки		кіль-сть	
спец. машини			
пили			
сокира			

Таблиця 4.17

Картка гравця-риболова на один сезон

Сезон		№1	Гравець.....
Риб	кiл-сть зустрічей	Ловля	Видобуто iншими способами
Карась			
Берш			
Щука			
Окунь			
Плотва			
Лящ			
Судак			
Йорж			
Лосось			
Способи ловлі		кiл-сть	
поплавочна вудка			
фiдер			
риболовля з динамiтом			

Таблиця 4.18

Можливі доходи

Звірі	Виручка /усл.грош.од./	Дерева	виручка /усл.грош.од	Риб	Виручка /усл.грош.од
1	2	3	4	5	6
Білка	1	Клен	60	Карась	1
Заєць	1	Ялиця	70	Берш	1
Куниця	20	Модрина	5	Щука	5
Лисиці	10	Дуб	100	Окунь	10
Вовки	15	Тополя	1	Плотва	15
Лосі	30	Береза	10	Лящ	30
Видри	40	Верба	50	Судак	60
Бобри	50	Осина	15	Йорж	80
Ведмідь	150			Лосось	120

Основні ігрові ходи:

1. Заповнюється нижня частина таблиці в картці гравця («способи полювання, вирубки, ловлі – кількість»): скільки гравець планує поставити в цьому сезоні пастки, капканів та інше (окремо – капкани у води і капкани в лісовій гущавині), чи буде використовувати отруєну приманку.

2. Ведучий відзначає в картці гравця, скільки різних тварин, риб, дерев кожного виду гравець зможе зустріти за сезон (графа - "к-ть зустрічей"). Після цього гравець заповнює графу «обстріл», «ловля», «вирубка».

3. Ведучий відзначає в таблиці, скільки з використаних способів полювання, вирубки, ловлі "спрацювало" (графа «видобуто іншими способами»).

4. Підраховується загальна кількість тварин, риб, дерев кожного виду, добутих за сезон. При цьому знищення 20 ялиць, модрин, дубів чи осин веде до загибелі 1 білки і 1 зайця. Вилов 50 риб веде до загибелі 1 куниці. Вирубка 40 верб, тополь, осин, дубу та берез призводить до загибелі 1 бобра. 120 риб з виловлених з річки вбиває 1 медведя і 1 відру. Знищення 150 дерев призведе до загибелі 1 лося (Про це гравці інформуються на початку).

5. Випадає жереб, кого з «браконьєрів» (мисливців, лісорубів чи рибалок) спіймали за порушення законів, хто заплатить штраф.

7. Гравець «реалізує видобуток» і робить необхідні закупівлі в «представників торгової компанії».

8. Починається наступний сезон.

Обговорення: Ось гра і завершилась, які відчуття? Чи отримали Ви від гри те, що хотіли? Про що змусила Вас задуматись ця гра? Опишіть свої враження від гри? Чи змінили б Ви свої рішення, якщо був би шанс, знаючи результат?

Тривалість зустрічі: 1 час 40 хвилин.

4.4. Загальні рекомендації для розробки особистісно-орієнтованих соціальних інтервенцій з просування проекологічної поведінки

- Важливо підтримувати почуття колективної та особистої екологічної самоефективності та інтернальності. Для цього - акцентувати увагу на ефективності як колективних дій, так й на важливості та вагомості внеску кожної окремої людини.

- Важливо активувати особисті проекологічні норми. Цьому сприяють повідомлення про те, яким чином проекологічні дії можуть допомогти в вирішенні екологічних проблем, які ставлять під загрозу те, що є значущим та цінним для людини. Люди мають уявляти, як зміниться ситуація на краще для них самих, їх близьких, інших людей, інших живих істот, природи в цілому, якщо вони особисто будуть дотримуватися проекологічних норм, та яку шкоду може завдати порушення цих норм. Враховуючи, що люди з різним екологічним світоглядом мають різні життєві пріоритети, поширення «кола значущого» дозволить зробити звернення

більш особистісно-орієнтованими та персоніфікованими. При цьому важливо фокусуватися не на порушеннях проєкологічних норм, а на їх дотриманні, на тому, як все більше людей слідує їм (оскільки дуже важливим є не виділяти екоруйнацію як дієву описову норму). Слід враховувати, що готовність відстоювати соціальні норми може також перешкоджати прийняттю проєкологічного образу життя, якщо у людини не сформовані особисті проєкологічні норми. Тож, якщо екоруйнівні дії подаються як розповсюджені, екологічно необізнаний суб'єкт може сприймати їх як соціальну норму та відстоювати таку описову екоруйнівну норму.

- Звернення, які викликають у людини почуття провини щодо власних дій, будуть більш ефективними в формуванні готовності виправити екологічно руйнівну поведінку на екологічно зберігаючу, ніж звернення, що викликають у людини гнів або роздратування. Разом з тим, слід не дозволяти почуттю провини паралізувати дію, тож в повідомленнях щодо заподіяної шкоди слід наголошувати саме на способах виправлення ситуації.

- Гнів перешкоджає переживанню провини. Аргументи, які йдуть врозріз з базовими світоглядними уявленнями людей, можуть викликати гнів. Тому слід враховувати, що в людей, які вважають гроші універсальним засобом для вирішення будь-яких проблем, в тому числі - екологічних проблем, відповіддю на аргументацію, що базується на внутрішній цінності природи як такої, може бути саме гнів. Тому в зверненнях до таких людей важливо зосередитися на безпосередній шкоді (тут та зараз), що завдають їх екоруйнівні дії значущим для них особам.

- Для підвищення рівня біосферного занепокоєння, яке полегшує прийняття проєкологічної поведінки, слід спиратися на наявні знання людини про зв'язок її Я з природою та позитивні емоційні переживання, зв'язані з природою.

- Емоційний зв'язок є більш важливим для сталої проєкологічної поведінки, тому недостатньо фокусуватися лише на формуванні когнітивного компоненту зв'язку людини з природою, необхідною є актуалізація позитивного досвіду взаємодії з природою.

- Суб'єктивне почуття зв'язку з природою можна та слід використовувати для посилення почуття особистої екологічної самоефективності та інтернальності в екологічній сфері.

- Проблемно-орієнтовані копінг-стратегії у відповідь на екологічні загрози або концентрація на екологічних проблемах полегшують просування проєкологічної поведінки. Для активації таких копінг-стратегій важливо стримувати применшення екологічних проблем і заперечення власної провини в існуванні екологічних проблем, водночас підтримувати як почуття особистої екологічної самоефективності та інтернальності, так й суб'єктивний зв'язок з природою.

- Інформування людей про екологічну ситуацію та руйнівний вплив людства на екосферу має супроводжуватися створенням можливостей для залучення людей до конкретних проєкологічних дій та заходів, для отримання ними практичного досвіду, який буде сприяти екологічній самоефективності, інтернальності, що створює систему взаємопідкріплень, яка сприяє проєкологічній поведінці.

Висновки до розділу 4

1. Виявлені три типи екологічної позиції, кожному з яких відповідає певний тип екологічного світогляду: «Турботливий еко-активіст» - з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції; «Фінансово-орієнтований оптиміст» – з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції; «Еко-несвідомий критик» – без вираженого домінування грошових чи біосферних сенсів в екологічній позиції. Турботливі активісти, в порівнянні з іншими двома групами, більш схильні брати на себе відповідальність, вірити у власні сили, відстоювати проєкологічні норми, почувати зв'язаність з природою на когнітивному і емоційному рівні, головне, не уникати, а вирішувати екологічні проблеми, Також на відміну від несвідомих критиків, еко-активісти характеризуються сильнішим переживанням жалю у випадку шкоди природі, екоруйнівних дій. Водночас фінансово-орієнтовані оптимісти та несвідомі критики більш, ніж турботливі еко-активісти, заперечують серйозність екологічних проблем та ігнорують потенційні можливості взяти відповідальність та покращити екологічну ситуацію. При чому, тип «Турботливий еко-активіст»

найбільш притаманний представникам руху «Нуль відходів», еко-обізнаним респондентам, студентам гуманітарних (суспільних) наук в цілому. Тип «Еко-несвідомий критик» притаманний більше рибалкам, студентам точних наук та пересічним працюючим дорослим, що увійшли до вибірки дослідження. Щодо типу «Фінансово-орієнтований оптиміст», він частіше зустрічається у працівників парку.

2. Представники руху «Нуль відходів» частіше стають ініціаторами бесіди про екологічні проблеми з оточуючими, ніж люди, які лише цікавляться екологічною тематикою.

3. Розроблено тренінгову програму для активізації готовності до проєкологічних дій, яка враховує особливості різних типів екологічного світогляду та емпірично встановлені механізми впливу особистісних чинників на екологічно значущу поведінку. Програма розрахована приблизно на 16 годин та передбачає 8 зустрічей для групи з 15 учасників. Тренінг розділено на чотири взаємозв'язані блоки. Перший блок «Світогляд і значення природи» націлений на зміну чи підтримку існуючих світоглядних переконань та цінностей природи; другий блок «Інформованість і суб'єктність» спрямований на підвищення екологічної обізнаності та усвідомлення особистої суб'єктності; третій блок «Єдність і позитив» спрямований на розвиток ідентифікація з природою, посилення симпатії та зв'язку з природою; четвертий блок «Екозберігаючі резерви» спрямований, передусім, на розвиток проблемно-орієнтованих способів подолання екологічних загроз та просування екологічно зберігаючої поведінки.

4. Запропоновано загальні рекомендації для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій з просування проєкологічної поведінки людей з різним типом екологічного світогляду.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

В дисертації розглянутий вплив особистісних чинників на екологічно значущу поведінку. Головну роль відводиться екологічній позиції, яка прямо та опосередковано через інші особистісні чинники визначає спрямованість екологічно значущої поведінки. За результатами теоретичного та емпіричного дослідження отримано такі результати:

1. Побудовано теоретичну модель регуляції екологічно значущої поведінки, згідно якій вплив екологічної позиції на поведінку опосередкований такими особистісними чинниками, як переконання щодо контролю, екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на екологічні проблеми, екологічні копінг-стратегії.
2. Екологічна позиція визначає спрямованість екологічно значущої поведінки опосередковано через суб'єктивні переконання щодо контролю. Біосферна орієнтація екологічної позиції сприяє посиленню екологічної самоєфективності та інтернальності в екологічній сфері, фінансово-економічна орієнтація, навпаки, зменшує впевненість особистості у самоєфективності та інтернальності в екологічній сфері. Біосферна екологічна позиція визначає сприйняття ситуації порушення проєкологічних норм як ненормативних та активує проєкологічні та просоціальні норми особистості, тим самим сприяє екозберігаючій спрямованості екологічно значущої поведінки.
3. Біосферна екологічна позиція в ситуаціях порушення проєкологічних норм пов'язана з почуттям провини та спонукає до проєкологічної поведінки. Фінансово-економічна екологічна позиція в ситуаціях порушення проєкологічних норм зв'язана з переживанням гніву та спонукає до екоруйнівної поведінки.
4. Екологічна позиція зумовлює екозберігаючу поведінку через вплив на суб'єктивний зв'язок з природою. Водночас, суб'єктивний зв'язок з природою, посилений біосферною позицією, сприяє посиленню почуття контролю над екологічною ситуацією та зумовлює проєкологічну поведінку.

5. Екологічна позиція особистості визначає спрямованість екологічно значущої поведінки через вплив на екологічні копінг-стратегії, серед яких головну роль для «запуску» проекологічної поведінки відіграє проблемно-орієнтована стратегія. При цьому активація копінг-стратегії вирішення проблем з боку біосферної екологічної позиції відбувається як прямо, так і опосередковано через гальмування емоційно-орієнтованих копінг-стратегій та посилення переконань щодо контролю та суб'єктивного зв'язку з природою. Також вплив біосферної екологічної позиції на проблемно-орієнтовану копінг-стратегію, яка сприяє проекологічній поведінці в приватному житті, частково опосередкований суб'єктивним зв'язком з природою та сприйнятим контролем.
6. Виявлено три типи екологічного світогляду в залежності від екологічної позиції суб'єкта: «Фінансово-орієнтований оптиміст» – з домінуванням грошових сенсів в екологічній позиції; «Турботливий еко-активіст» – з домінуванням біосферних сенсів в екологічній позиції; «Еко-несвідомий критик» – з амбівалентною екологічною позицією. Турботливі активісти, в порівнянні з іншими двома групами, виявляють більшу стурбованість за стан природного оточення, почувають себе більш ефективними в рішенні екологічних проблем та причетними до екологічного світу, а головне - саме ця група має найбільшу готовність діяти проекологічно на практиці.
7. Розроблені тренінг для активації та посилення готовності до проекологічних дій, який враховує особливості різних типів екологічного світогляду та механізми впливу особистісних чинників на екологічно значущу поведінку, та загальні рекомендації для розробки особистісно-орієнтованих соціально-екологічних інтервенцій з просування проекологічної поведінки людей з різною екологічною позицією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абабков, В. А. (2013). Вклад профессора мейнрада Перре в развитие клинической психологии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Психология*, 1, 14-22. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-professora-meynrada-perre-v-razvitie-klinicheskoy-psiologii>.
- Абабков, В. А., Перре, М. (2004). Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. *Речь*. URL: <https://trening-stressoustojchivosti.ru/wp-content/uploads/2018/07/m-perre-adaptaciya-k-stressu.pdf>.
- Акименко, А. К. (2016). Взаимосвязь стратегий совладающего поведения и социально-психологических характеристик личности. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития*, 5(2), 151-157. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-strategiy-sovladayuschego-povedeniya-i-sotsialno-psiologicheskikh-harakteristik-lichnosti>.
- Александров Ю. И., Александрова Н. Л. (2009). Субъективный опыт, культура и социальные представления. *Изд-во Институт психологии РАН*. URL: [http://mhp-journal.ru/upload/Library/Alexandrov_YuI_Alexandrova_NL_\(2009\)_Subjective_Experience_Culture_and_Social_Representations.pdf](http://mhp-journal.ru/upload/Library/Alexandrov_YuI_Alexandrova_NL_(2009)_Subjective_Experience_Culture_and_Social_Representations.pdf).
- Андрианов, К. Н. (2003). История возникновения денег. *Экономический журнал*, 7, 12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vozniknoveniya-deneg/viewer>.
- Баева, К. О. (2018a). Біоцентризм та суб'єктивний контроль як потенціал подолання кризових умов екологічних змін. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 лютого 2018 року, м. Суми). Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка*, 11-14. URL: <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3557/document.pdf>.
- Баева, К. О. (2018b). Экологическая озабоченность и самоэффективность – основа проэкологических действий. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 30-31 березня 2018 року). Херсон: Видавництво «Молодий вчений»*, 110-113, URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/other/24march2018/24march2018.pdf>.

- Баева, К. О. (2018d). Екологічна позиція і восприятий контроль як нормативні регулятори екологічного діяння. *«Вектори психології – 2018» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (25 квітня 2018 р., м. Харків). Харків.*
- Баева, К. О. (2018с). Екологічна позиція – активатор екологічної суб'єктності і поведінки. *Сучасні проблеми екологічної психології: життєве середовище особистості у психологічному вимірі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2018 року, Київ), за ред. Ю. М. Швалба. – Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 6-8. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2018/materials_ecopsy_2018.pdf.*
- Баева, К. О. (2019а). Роль екологічної позиції в восприятті поступків, шкідливих живим істотам. *East European Scientific Journal*, 1(41), part, 5, 36-41. URL: <https://eesa-journal.com/2019/10/08/rol-ekologicheskoy-pozicii-v-vospriyatii-postupkov-vredyashhix-zhivym-sushhestvam/>
- Баева, К. О. (2019b). Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології», 2(1), 17-23. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf*
- Баева, К. О., Кряж, І. В. (2019). Екологічна чутливість та восприятий контроль як чинники біо-орієнтованої активності особистості. *Актуальні проблеми психології Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т7.Екологічна психологія.* 7(47), 35-46. URL: https://lib.iitta.gov.ua/717673/1/Aktual_prob_l_psychol_Vol_7_Issue_47.pdf
- Баева, К. О. (2019с). Екологічна поведінка як теоретичний конструкт. *Прикладні наукові розробки та теоретичні дослідження ХХІ століття: зб. наук. праць «ЛЮГОΣ» за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 15 квітня, 2019 р. Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 3, 18-20. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019-04-15/>.*
- Баева, К. О. (2019d). Екологічна позиція як детермінанта прийняття відповідальності. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 19 квітня 2019 р.: Матеріали ХХ Міжнародної конференції молодих*

науковців,

10-13.

URL:

https://psy.knu.ua/files/pdf/web/viewer.html?file=Programme_2019.pdf.

Баева, К. О. (2019е). Экологическая позиция и моральные чувства как агенты соблюдения проэкологических норм. *Сучасні проблеми екологічної психології: екологічна парадигма сучасного образу життя і світу: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2019 року, м. Харків) / за ред. Ю.М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України,* 38-40. URL:

http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2019/Tezi_Kharkiv_17_18_May.html.

Баева, К. О. (2020а). Роль вины и представлений о норме в готовности исправить экоразрушающие действия. «Вектори психології - 2020» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (24 квітня 2020 р., м. Харків). Харків, 10-12. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/15792/2/Вектори%20психології.pdf>.

Баєва, К. О. (2020b). Роль заперечення екологічних проблем у прояві суб'єктності в ситуаціях взаємодії з людьми. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 9-10 листопада 2020 року. Львів: Львівський науковий форум,* 44-45. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2020/10-11.11.2020/%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf>

Баева, К. О. (2020с). Роль отношения к экологическим проблемам в эмоциональной реакции на проэкологические нормы. *Международный научный электронный журнал «Синергия наук». Отв. ред. Сиденко В.П. Санкт-Петербург:* 44. URL: <http://synergy-journal.ru/archive/article5154>

Баева, К. О. (2020d). Роль экологической позиции и духовных переменных в регуляции экологически значимого поведения. *Личность и общество: эл. научный журнал.* 4(15). URL: <https://pedjournal.com/archive/15/278>. DOI: 10.32743/2658-6487.2020.4.15.278

- Баєва, К. О. (2020e). Мировоззренческая позиция как главный личностный актив для добровольной проэкологической активности. *ГАБИТУС*, 20, 36-40. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.5> URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/20-2020/7.pdf>
- Баєва, К. О. (2020f). Екологічна беззаботність і відповідальність – детермінанти екологічно значимого поведіння. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 31 січня-1 лютого 2020 року)*. Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», Ч.2. 85-87. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/10570/1/knopp.org.ua%20Київ_февраль_2020_Ч.2.pdf
- Баєва, К. О. (2020g). Екологічна позиція як джерело суб'єктивних переконань про ефективність дії. *Психологічні перспективи*, 36, 22–36. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-36-22-36> URL: <http://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/view/657>
- Баєва, К. О. (2021a). Екологічні установки та прийняття проекологічних норм у екологів та працівників парку. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX(99), Issue: 252, 64-67. URL: http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_ix_252_99.pdf
- Баєва, К. О. (2021b). Екологічна позиція та особисті норми в регуляції екологічно значущої поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 70, 44-50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-06> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/17456>
- Бандура, А. Теорія соціального навчання. *Євразія*, 2000. Скіннер Б. Ф. URL: <https://www.twirpx.com/file/19227/>
- Басанова, Т. А. (2006). О мировоззрении личности: научные представления. *Известия Южного федерального университета. Технические науки*, 69(14), 87-92. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-mirovozzrenii-lichnosti-nauchnye-predstavleniya>.
- Белик, И. А. (2006). Чувство вины в связи с особенностями развития личности: автореферат дис.... канд. психол. наук: 19.00.01. Наук. СПб. URL:

<https://www.dissercat.com/content/chuvstvo-viny-v-svyazi-s-osobennostyami-razvitiya-lichnosti/read>.

Березин, Ф. Б. (1988). Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука.

Бодров, В. А. (2006). Психологический стресс: развитие и преодоление. ПЕР СЭ; Москва. URL: <https://www.rulit.me/books/psihologicheskij-stress-razvitie-i-preodolenie-read-414434-1.html>

Бодров, В. А. (1996). Когнитивные процессы и психологический стресс. Психологический журнал, 17(4), 64–72. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20923104>.

Булышко, Н. А. Коломейцев, Ю. А. (2009). К проблеме самоэффективности личности в психологии. *Вісник Мазырського державного педагогічного університету імені І. П. Шамякіна*, 3(24), 38-44. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-samoeffektivnosti-lichnosti-v-psihologii>

Большакова, А. М. (2020). Особистісні ресурси подолання складних ситуацій як предиктори інноваційної готовності майбутніх правоохоронців. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»*, 62, 68-80. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/3102>.

В помощь психологу. Диагностические тесты и методики для дошкольного и школьного возраста [сайт]. – Режим доступа: <http://www.psiholognew.com/igra04.html>.

Вдовіченко, О. В. (2020). Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»* (62), 18-36. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/3099>

Вернік, О. Л. (2003). Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків в дошкільній. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, за ред. С. Д. Максименка. *Міленіум*, 7, 51-56. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2003_01/sb01_07.pdf.

- Вернік, О. Л. (2004). Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків : дис. канд. психол. наук. 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
- Власенкова, Е. Г. (2005). Ответственность как возможность. *Материалы XII городской научно-практической конференции преподавателей и студентов, проведенной на базе ЮСПИЭПИ, Южно-Сахалинск: Изд-во ЮСИЭПИ.* URL: <http://institut.smysl.ru/article/vlasenkova.php>
- Герцен, А. (1946). Письма об изучении природы. *Москва.*
- Громов, Е. В. (2001). Экологическое мировоззрение человека в свете идей А. Швейцера. *Проблема человека в свете современных социально-философских наук*, (2). URL: <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128275708383141299/Default.aspx>.
- Гулевич, О. (2011). Социальная психология справедливости. Изд-во «Институт психологии РАН». URL: https://ria-center.hse.ru/data/2011/10/25/1270063467/gulevich_fin3.pdf
- Дементий, Л. И. (2005). Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности. *автореф. дис. на соискание наук. ступеня д. псих. наук : спец. 19.00.01, Москва.* URL: <https://www.dissercat.com/content/otvetstvennost-lichnosti-kak-svoistvo-subekta-zhiznedeyatelnosti>
- Дерманова, И. Б. (2011). Совладающее поведение как механизм развития личности в период ранней взрослости. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*, 3, 85-96. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovladayuschee-povedenie-kak-mehanizm-razvitiya-lichnosti-v-period-ranney-vzroslosti>
- Дерябо, С. Д. (2002а). Феномен субъективизации природных объектов: *автореф. докт. дис. Москва,* URL: <https://www.dissercat.com/content/fenomen-subektifikatsii-prirodnikh-obektov>
- Дерябо, С. Д. (2002b). Феномен субъектного восприятия природных объектов. *Вопросы психологии*, (1), 45-59.
- Дмишко, О. С. (2012). Детермінанти та психологічні особливості локусу контролю особистості : дис. канд. псих. наук: 19.00.07, Львів.

- Долгов, Ю. Н. (2013). Вина и стыд как социальные чувства. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии, (33, сб. ст. по матер. XXXIII междунар. науч.-практ. конф. 10(34). *Новосибирск: СибАК.* URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vina-i-styd-kak-sotsialnye-chuvstva>
- Дорьева, Е. А. (2013). Проблема достаточности ресурсов совладающего поведения. *Вестник Костромского государственного университета*, 19(5), 191-194. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-dostatochnosti-resursov-sovladayuschego-povedeniya>
- Елисеев, О. П. (2010). Практикум по психологии личности. 3-е изд., перераб. *Питер.* URL: <https://cdn1.ozone.ru/multimedia/1019513790.pdf>
- Еремеева, Н. А. (2008). 100 игр и упражнений для бизнес-тренингов. *Прайм-Еврознак.* URL: <https://www.twirpx.com/file/220288/>
- Есетова А. Е., Мун М. В. (2020). Особенности эмоционально-направленных копинг-стратегий. *Научный журнал*, 5(50), 46-49. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-emotsionalno-napravlennyh-koping-strategiy>
- Журавлев, А. Л., Осипенко, И. М. (2007). Структура, детерминанты и механизмы экономического самоопределения студентов в процессе профессионализации. *Экономическое самоопределение*, 273-332. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23791249>
- Зенько, Н. Н. (2019). Учебно-методический комплекс дисциплины «Психологические основы деятельности социального педагога: Теория и методика тренинга». *ГГУ имени Ф. Скорины*, 112 URL: <https://elib.gsu.by/handle/123456789/6260>
- Изард, К. Э. (1999). Психология эмоций. *Питер*, URL: <https://www.twirpx.com/file/73881/>
- Ильин, Е. П. (2016). Психология совести. Вина, стыд, раскаяние. *Питер*, URL: <https://www.klex.ru/m3p>
- Ильиных, И. А. (2019). Бессознательное экологическое знание: содержание, возможность извлечения и проблемы осознанной актуализации: монография. *Изд. 2-е, стер. Берлин: Директ-Медиа.* URL: <https://ua1lib.org/book/5495971/016d58?id=5495971&secret=016d58>

- Исаева, Е. Р. (2009). Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни. *СПб.: Издательство СПбГМУ*. URL: <http://www.medpsy.ru/library/library132.pdf>
- Камнева, Е. В., Анненкова, Н. В., Ширванов, А. А. (2014). Особенности совладающего поведения студентов с экстернальным и интернальным локусами контроля. *Безопасность и развитие личности в образовании/Материалы Всероссийской научно-практической конференции. 15-17 мая 2014 г. Таганрог: Изд-во ЮФУ*, 77-81. URL: <https://istina.msu.ru/download/155291092/1gNTUq:i29YixxAe7R5C58iM157pC4WM-w/>
- Карась Д. В. (2019). Установочно-смысловые детерминанты интернальности как факторы осуществления личностного выбора: *дис. канд. психол. наук. Кемеровский государственный университет*. URL: [http://ams.tsu.ru/TSU/QualificationDep/co-searchers.nsf/1A9CDA77EE6C8B06472583BA00312DCC/\\$file/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8C_%D0%94.%D0%92._%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf](http://ams.tsu.ru/TSU/QualificationDep/co-searchers.nsf/1A9CDA77EE6C8B06472583BA00312DCC/$file/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8C_%D0%94.%D0%92._%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf)
- Каттон, У. Р. (2006). Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации. *ЭкоПраво-Киев*. URL: <https://www.twirpx.com/file/276032/>
- Кондаков, И. М. (2003). Психология. Иллюстрированный словарь. *Прайм-ЕВРОЗНАК*. URL: http://litvik.ru/2/13/chelovek_i_psikhologiya/205240-kondakov-im-psihologiya-illyustrirovanny-slovar.html
- Коломієць, А. М., Паламарчук, О. М., Шульга, Г. Б., Коломієць, Л. І., Габа, І. М. (2019). Психологічні засади оптимізації волонтерської діяльності студентської молоді засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 71(3), 267-281. URL: <https://www.researchgate.net/publication/334244158>
- Кружкова, О. В. (2012). Психологическая защита и совладание: феноменологическое соотношение и структура. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, 1(5), 36-47. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-zaschita-i-sovладanie-fenomenologicheskoe-sootnoshenie-i-struktura>

- Кряж, І. В. (2020а). Російськомовна адаптація методики «Шкала пов'язаності з природою» (NR Scale-RUS) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15985>.
- Кряж, І. В. (2019). Російськомовна адаптація шкали “Нова екологічна парадигма” (НЕП) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15992>.
- Кряж І. В., Баєва К. О. (2016). Екологічна стурбованість як умова екологічно відповідальної поведінки. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т7. Екологічна психологія*, 7(41), 180-190. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/13873>
- Кряж, І. В. (2009). Екологіческие установки и ценностные ориентации студентов. *Вісник Харківського університету. Серія «Психологія»*, 857, 101-110. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9268/2/Kryazh_2009_eco_ustanovki.pdf
- Кряж, І. В. (2011). Особенности смысловой регуляции взаимодействия с природой. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*, 46, 76-79. URL: http://visnyk-ps.univer.kharkov.ua/vystnik_psy_ukr/nomera/959.pdf#page=76
- Кряж, І. В. (2012). Психология глобальных экологических изменений: монография. *ХНУ імені В. Н. Каразіна*. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10527/2/Kryazh_monograf2012_part1_3.pdf
- Кряж, І. В. (2013а). Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: дис.... д-ра психол. наук. *ХНУ імені В. Н. Каразіна*. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10671/2/Kryazh_authoreferat_2013.pdf

- Кряж, И. В. (2013b). Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: *Дис. докт. психол. н. по специальности 19.00.01. Приложения, Харьков*, 59-61; 68; 71-72.
- Кряж, И. В., Климкина, Ю. В. (2013c). Экологическая озабоченность и готовность к экосберегающему поведению у студентов разных специальностей. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*, 1065(52), 33-37. URI: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9637>
- Кряж, И. В. (2015). Влияние экологической позиции личности на отношение к экологической кинопродукции. *Universum: психология и образование*, 8(18). URL: <http://7universum.com/ru/psy/archive/item/2511>.
- Кряж, И. В. (1995). Особенности репрезентации в обыденном сознании отношений «человек – природа»: *Дис. на соиск. уч. ст. к.психол.н., спец. 19.00.01, Харьков*.
- Кряж, І. В. (2020b). Опитувальник стурбованості глобальними екологічними проблемами Еко-30. Опис психодіагностичної методики. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/16056>.
- Кряж, И. В. (2013c). Роль экологической позиции личности в регуляции экологически значимых действий. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 268-277. URL: http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9110/5/Kryazh_2013_ecological%20position.pdf
- Кряж, И. В. (2015). Роль позиции личности в конструировании картины мира. *Наука і освіта*, 1, 108-114. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5264/1/Kriaz.pdf>
- Кряж, І. В., Баева, К. О. (2020a). Роль екологічних спільнот у просуванні проекологічного способу життя: на прикладі Kharkiv Zero Waste. *Сучасні проблеми екологічної психології: соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2020 року, он-лайн), за ред. Ю. М. Швалба*.

Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 60-62. Retrieved from http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2020/tezi_ecopsy_2020_x.pdf.

Кряж, І. В., Баєва, К. О. (2020b). Роль екологічної позиції суб'єкта в подоланні проблем, викликаних глобальними екологічними змінами, *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, (69), 64-73. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-09> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/16601>

Кряж, І. В., Сінюгіна, Т. А. (2015). Особливості екологічної ідентичності та екологічних установок вегетаріанців. *Психологія і особистість*, 1(2), 112-125. URL: <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/download/149925/149179>

Кряж, І. В. (2021). Екологічні установки студентів як індикатор ефективності освіти для сталого розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 70, 51-62. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-07.i>

Куликов, Л. В., Пилишина, А. В. (2013). Психологический смысл интеракционных негативных чувств. *Петербургский психологический журнал*, 5, 1-14. URL: <https://ppj.spbpo.ru/index.php/psy/article/download/49/25>

Лактіонов, О. М. (2010). Координати індивідуального. досвіду. *Вид-во Харк. нац.ун-ту*, 366. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/3240>

Леви-Брюль, Л. (1994). *Сверхъестественное в первобытном мышлении*. Москва: Педагогика-Пресс, URL: https://www.phantastike.com/social_psychology/primitive_thought/html/

Левит, Л. З. (2017). Альтруизм по-советски: вина и страх вместо эмпатии. *Теоретичні дослідження у психології*, 1, 110-119. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/altruizm-po-sovetski-vina-i-strah-vmesto-empatii>

Леонтьев, Д. А. (2016a). Понятие мотива у А. Н. Леонтьева и проблема качества мотивации. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*, (2), 3-17. URL: <http://msupsyj.ru/articles/detail.php?article=6661>

Леонтьев, Д. А., Мандрикова, Е. Ю., Рассказова, Е. И., & Фам, А. Х. (2011). Личностный потенциал в ситуации неопределенности и выбора. Д. А Леонтьев (Ред.),

Личностный потенциал: структура и диагностика. Смысл, 513. URL: <https://vbudushee.ru/upload/iblock/399/399c29c8ed713a65e1f7a9701f4a594b.pdf>

Леонтьев, Д. А. (2016b). Саморегуляция, ресурсы и личностный потенциал. *Сибирский психологический журнал*, 62, 18-37. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/16946631>

Литвинчук, А. І. (2019). Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. *дис.канд. психол. наук: 19.00.07, Південноукр. нац. пед. ун-т ім. КД Ушинського. Одеса*, 210. URL: <https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2019/lytvynchuk/dis.pdf>

Маленова, А. Ю., Маленов, А. А. (2011). Копинг-ресурсы личности в ситуациях оценивания (на примере экзаменационной аттестации). *Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Общество. Коммуникация. Образование*, 4(136), 150-159. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/koping-resursy-lichnosti-v-situatsiyah-otsenivaniya-na-primere-ekzamenatsionnoy-attestatsii/viewer>

Масленова, А. Ю. (2010). Локус контроля студентов как детерминант совладания с экзаменационными трудностями. *Вестник Наука и практика*. URL: <http://конференция.com.ua/pages/view/235>.

Медведев, В. И., Алдашева, А. А. (2001). Экологическое сознание. Учебное пособие. Изд. второе, доп. *Логос*. URL: <http://www.agriculture.uz/filesarchive/Ekologicheskiiye%20soznaniye.pdf>

Моховиков, А. Н., Дыхне, Е. А. (2006). Кризисы и травмы. Методические материалы Московского Гештальт Института. Выпуск первый. *Изд-во психологического центра Гештальт-анализа Искусство выживания*. URL: <https://www.twirpx.com/file/82481/>

Нартова-Бочавер, С. К. (2019). Средовая идентичность личности и моральные мотивы. *Методология, теория, история психологии личности. Отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Никитина, Н. Е. Харламенкова. Москва*, 156-163. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41226818>

Нартова-Бочавер, С. К., Астанина, Н. Б. (2014). Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические

- исследования. *Психологический журнал*, 35(1), 16-32. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Sofya-Nartova-Bochaver/publication/287682596>
- Новикова М. А. (2016). Экологические движения как субъект экологической политики Российской Федерации: *диплом. работа бакалавра психологии. Санкт-петербургский гос. университет, Санкт-петербург*, 68.
- Нурмухаметов, Э. А. (2013). Постановка и анализ проблемы нормативности в онтогенезе. *Психолого-педагогические исследования*, 5(2), 96-102. URL: https://psyjournals.ru/psyedu_ru/2013/n2/61320_full.shtml
- Олефір, В. О. (2018). Копінг як медіатор у відношеннях особистісних ресурсів та вигоряння студентів. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди, «Психологія»*, (59), 92-107. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/1496>.
- Экологическая безопасность и гражданская инициатива (2008), *Издательство «Chashma Print»* 9, с.3. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/9/71089.pdf>
- Панченко, В. О., Шлімакова, І. І. (2020). Динаміка змін складників екологічної свідомості студентської молоді у процесі професійної підготовки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*, 31(70) 4, 235-241. URL: http://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2020/39.pdf.
- Печин, Ю. В. (2014). Становление и развитие психологии прощения в США: краткий обзор. *Психологическая наука и образование*, 6(4), 194-206. URL: http://psyedu.ru/files/issues/psyedu_ru_2014_n4.pdf#page=200
- Полева, Н. С. (2018). От идентификации к идентичности. *Психологические исследования*, 11(58), 3-3. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36307007>
- Рассказова, Е. И. (2005). Динамика смысла в процессе совладания с тревогой. In Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла): мат-лы междунар. конф. под ред. Д. А. Леонтьева. *Смысл.*, 176-179.
- Рейковский Я. (1979). Экспериментальная психология эмоций. *Прогресс*, 133-151. URL: <https://www.twirpx.com/file/1652074/>
- Рогозян, А. Б. (2011). Стресс-устойчивость в контексте теоретического конструкта психологических ресурсов личности. *Вестник Адыгейского государственного*

университета. Сер. Педагогика и психология. Майкоп: Изд-во АГУ, 1, 138-144.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/14006432>

Родіна, Н. В. (2010). Особистісні характеристики як ресурси долаючої поведінки. Огляд деяких сучасних теорій копінгу. *Проблеми сучасної психології*, 7, 608-623. URL: <http://ae.fl.kpi.ua/index.php/2227-6246/article/download/162271/161245>

Родіна, Н. В. (2013). Психологія копінг-поведінки: системне моделювання. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01.; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 504. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4098/1/Dis_Rodina04.12.pdf

Ромек, В. Г., Шварцер, Р., Ерусалем, М. (1996). Русская версия шкалы общей самоэффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема. *Иностранная психология*, 7, 71-77. URL: <http://www.romek.ru/ru/node/31>

Самойлова, С. В. (2018). Взаимосвязь экологического сознания с отношением к себе и к миру у лиц с проэкологической активностью. *Магистерс. выпуск. раб. Южно-Уральский государственный университет, Челябинск.* URL: <https://dspace.susu.ru/handle/0001.74/22557>

Соколова, Е. Е. (2007). К проблеме методологии построения общепсихологической теории в школе А. Н. Леонтьева. *Методология и история психологии*, 2(4), 163-178. URL: <https://psyjournals.ru/mip/2007/n4/43041.shtml>

Соловьева, С. Л. (2010). Ресурсы личности. *Медицинская психология в России*, 2, 4. URL: http://www.mprj.ru/archiv_global/2010_2_3/nomer/nomer02.php

Степаненко, Л. В. (2017). Особливості взаємозв'язку особистісних емоційних рис студентів із вибором стратегій поведінки в невизначених ситуаціях. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Психологія»*, 57, 303-312. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnpu_psykhol_2017_57_28.pdf

Суркова, Е. Г., Власова, Н. Н. (2012). Успешность совладающего поведения подростков, предпочитающих творческие стратегии преодоления трудных жизненных ситуаций. *Знание. Понимание. Умение*, 2, 267-275. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/uspeshnost-sovladayuschego-povedeniya-podrostkov-predpochitayuschih-tvorcheskie-strategii-preodoleniya-trudnyh-zhiznennyh/viewer>

Ташметова, Ж., Бойкова, В. (2010). Сборник. методических материалов для проведения тренингов для молодежи. «Duzfreund» с.Азово. URL: <https://znanio.ru/media/sbornik-metodicheskikh-materialov-dlya-provedeniya-treningov-dlya-molodezhi-2514699>.

Тітов, І. Г. (2017). Психологія світогляду: особистісний контекст. *Психологія і особистість*, 1(11), 13–24. URL: <https://zenodo.org/record/260172>

Трифонов, Е. А. (2013). Адаптационный потенциал личности и психосоматический риск: проблема копинг-компетентности. Известия Российского государственного педагогического университета им. АИ Герцена, 155, 71-83. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsionnyy-potentsial-lichnosti-i-psihosomaticheskii-risk-problema-koping-kompetentnosti/viewer>

Уманская, И. А., Голубев, В. В. (2020). Самоэффективность и совладающее поведение студентов в период обучения в вузе. *Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика*, 26(1), 118-123. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/samoeffektivnost-i-sovladayuschee-povedenie-studentov-v-period-obucheniya-v-vuze>

Фам, А. Х. (2014). Индивидуальные особенности выбора в ситуациях различной значимости. *дис. канд. псих. наук: 19.00.01 / МГУ имени М.В. Ломоносова*, 179. URL: http://www.psy.msu.ru/science/autoref/fam/fam_autoref.pdf

Фам, А. Х. (2018). Выбор не выбирать: бегство от ответственности или зрелая личностная позиция? *Человек*, 2, 110-120. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32826899>

Фам, А. Х., & Леонтьев, Д. А. (2013). Субъективное конструирование выбора в ситуациях разного уровня значимости (Часть 1). *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*, 1, 84-96. URL: <https://publications.hse.ru/en/articles/102028863>

- Фофанова, Г. А. (2017). Отношение к деньгам школьников и студентов. *София: электронный научно-просветительский журнал*, 1, 20-26. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/166925>
- Франкл, В. (1990). Человек в поисках смысла. *Прогресс*, 368, 21. URL: https://imwerden.de/pdf/frankl_chelovek_v_poiskakh_smysla_1990.pdf
- Хазова, С. А. (2014). Ментальные ресурсы субъекта в разные возрастные периоды. *дис. ... доктора пс. наук: 19.00.13*, 540. URL: <https://www.twirpx.com/file/1723794/>
- Хекхаузен. Х. (2003). Мотивация и деятельность. 2-е изд. *Питер; Смысл*, 860, ил. (Серия «Мастера психологии»). URL: <https://all.alleng.org/d/psy/psy114.htm>
- Чебан, Ю., & Плохих, В., (2020). Эмоционально-волевой компонент соревновательной установки спортсменов-гребцов. *Наука і освіта*, 2, 22-31. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-2-3>. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2020-2-doc/2020-2-st3>
- Штомпка П. (2005). Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. СМ. Червонной. М.: Логос, 664, 32, цв. вкл. URL: https://www.hse.ru/data/2010/11/01/1223555931/Shtompka_p_sociologiya_analiz_sovremennogo_obshestva.pdf
- Юдина, Т. О. (2017). Эмпатия и мораль: место встречи (обзор зарубежных исследований). *Шаги/Steps*, 3(1), 28-39. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-i-moral-mesto-vstrechi-obzor-zarubezhnyh-issledovaniy>
- Ярош, Н. С. (2017) Саногенна рефлексія як внутрішній ресурс особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*, 62, 35-38 URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/9409/8934>.
- Ясвин, В. А. (1998). Мир природы в мире игр: опыт формирования отношения к природе. М.: Эколого-просветительский центр «Заповедники», 40, ил. URL: https://zapovednik-khakassky.ru/wp-content/uploads/2020/12/YAsvin_Mir-prirodyi-v-mire-igr.pdf

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/074959789190020T>
- Anwar, M. A., & Osman-Gani, A. M. (2015). The effects of spiritual intelligence and its dimensions on organizational citizenship behaviour. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 8(4), 1162-1178. URL: <http://www.jiem.org/index.php/jiem/article/download/1451/712>
- Arundati, R., Sutiono, H. T., & Suryono, I. A. (2020). Effect of ecological awareness, personal norms and ecological attitude to conservation behavior. *Proceedings on Engineering*, 2(2), 187-196. URL: <http://pesjournal.net/journal/v2-n2/9.pdf>
- Baieva, K. O. (2018e). Environmental carelessness & perceived control are a barrier and a condition for pro-environmental action. *Proceedings of XXXI International scientific conference "Science of the future". Morrisville, Lulu Press.*, (Oct 25, 2018, New York, USA), 147-150, URL: <https://drive.google.com/file/d/1DeTeBs05YwZepEIp5j->
- Baieva, K. O. (2018f). Ecological sensitivity and responsibility as factors of pro-environmental behavior. *Proceedings of XVII International scientific conference "Modern scientific research". Morrisville, Lulu Press.*, (March 23, 2018, Morrisville, USA), 172-174. URL: <http://194.44.132.109/bitstream/123456789/12329/1/MSR.pdf>
- Baieva, K. O. (2019f). Ecological position and consciousness of the facts of the ecological reality. *International Scientific Conference Relevant Issues of the Development of Science in Central and Eastern European Countries: Conference Proceedings, September 27 th ,2019. Riga, Latvia: Baltija Publishing*, 91-92. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/download/conference/all-science-1/all-science.pdf>.
- Bandura A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.), *Encyclopedia of human behavior*. New York: Academic Press. (Reprinted in H. Friedman [Ed.], *Encyclopedia of mental health*) San Diego: Academic Press. 4, 71-81.
- Bedford, T. Collingwood, P., Darnton, A. et al. (2011). Guilt: an effective motivator for pro-environmental behaviour change? [Электронный ресурс] *RESOLVE Working Paper*, URL: http://resolve.sustainablelifestyles.ac.uk/sites/default/files/resolve_wp_07-11amended.pdf.

- Bhullar, A. (2015). The growth of spiritual intelligence. *Indian Journal of Educational Studies: An Interdisciplinary Journal*, 2(1), 122-131. URL: <http://ccemohali.org/img/Ch%2018%20Dr%20Amrita%20Bhullar.pdf>
- Bronfman N. C., Cisternas P. C., López-Vázquez E., Maza C. D. L., Oyanedel J. C. (2015). Understanding attitudes and pro-environmental behaviors in a Chilean community. *Sustainability*, 7(10), 14133-14152. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/7/10/14133/pdf>
- Carver, C. (2013). Coping. In: Gellman, M. D., & Turner, J. R. (Eds.). *Encyclopedia of behavioral medicine*. Springer New York, 29, URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-1-4419-1005-9_1635
- Chen, M. F. (2015). Self-efficacy or collective efficacy within the cognitive theory of stress model: Which more effectively explains people's self-reported proenvironmental behavior? *Journal of Environmental Psychology*, 42, 66-75. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272494415000237>
- Chiang, Y. T., Fang, W. T., Kaplan, U., & Ng, E. (2019). Locus of control: The mediation effect between emotional stability and pro-environmental behavior. *Sustainability*, 11(3), 820. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/3/820>
- Clayton, S., Kals, E., Feygina, I., (2016). Justice and environmental sustainability. In C. Sabbagh, M. Schmitt (Eds.), *Handbook of social justice theory and research*, 369-386. URL: https://www.researchgate.net/publication/311886235_Justice_and_Environmental_Sustainability
- Cleveland, M., Kalamas, M., & Laroche, M. (2012). "It's not easy being green": Exploring green creeds, green deeds, and internal environmental locus of control. *Psychology & Marketing*, 29(5), 293-305. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/mar.20522>
- Confente, I., & Scarpi, D. (2020). Achieving Environmentally Responsible Behavior for Tourists and Residents: A Norm Activation Theory Perspective. *Journal of Travel Research*, 0047287520938875. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0047287520938875>

- Davis, J. L., Green, J. D., & Reed, A. (2009). Interdependence with the environment: Commitment, interconnectedness, and environmental behavior. *Journal of environmental psychology*, 29(2), 173-180. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2009-08182-002>
- De Groot, J. I., & Steg, L. (2009). Mean or green: which values can promote stable pro-environmental behavior? *Conservation Letters*, 2(2), 61-66. URL: <https://www.rug.nl/staff/e.m.steg/degrootstegmean.pdf>
- de Miranda Coelho, J. A. P., Gouveia, V. V., de Souza, G. H. S., Milfont, T. L., & Barros, B. N. R. (2016). Emotions toward water consumption: Conservation and wastage. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 48(2), 117-126. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0120053415000382>
- Dunlap, R. E. (2008). The new environmental paradigm scale: From marginality to worldwide use. *The Journal of environmental education*, 40(1), 3-18. URL: https://www.academia.edu/download/55064888/JEE-NEP_2008.pdf
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G., & Jones, R. E. (2000). New trends in measuring environmental attitudes: measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale. *Journal of social issues*, 56(3), 425-442. URL: http://web.stanford.edu/~kcarmel/CC_BehavChange_Course/readings/Additional%20Resources/J%20Soc%20Issues%202000/dunlap_2000_5_nep_a.pdf
- Eckersley, R. (2006). Progress, sustainability and human well-being: is a new worldview emerging? *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 1(4), 304-317. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Richard-Eckersley/publication/247834963>
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). Coping as a mediator of emotion. *Journal of personality and social psychology*, 54(3), 466-475. URL: https://www.academia.edu/download/32044643/coping_as_a_mediator_of_emotion.pdf
- Frantz, C., Mayer, F. S., Norton, C., & Rock, M. (2005). There is no “I” in nature: The influence of self-awareness on connectedness to nature. *Journal of environmental psychology*,

- 25(4), 427-436. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Cynthia-Frantz/publication/240444075>
- Harju-Autti, P. (2013). Measuring Environmental Awareness in Nineteen States in India. *Universal Journal of Environmental Research & Technology*, 3(5), 544-554. URL: <http://www.environmentaljournal.org/3-5/ujert-3-5-3.pdf>
- Harth, N. S., Leach, C. W., & Kessler, T. (2013). Guilt, anger, and pride about in-group environmental behaviour: Different emotions predict distinct intentions. *Journal of Environmental Psychology*, 34, 18-26. URL: https://www.academia.edu/download/32283157/Harth_Leach_Kessler-Guilt__anger__pride_about_ingroup_environmental_behaviour.pdf
- Hedlund-de Witt, A. (2012). Exploring worldviews and their relationships to sustainable lifestyles: Towards a new conceptual and methodological approach. *Ecological Economics*, 84, 74-83. URL: https://www.researchgate.net/profile/Annick-De-Witt/post/Do-you-know-a-good-questionnaire-to-assess-sustainable-attitudes-or-environmental-attitudes/attachment/59d61da679197b8077978c2f/AS%3A272119080914944%401441889652533/download/Hedlund-de_Witt_2012_EE.pdf
- Hedlund-de Witt, A. (2014). Rethinking sustainable development: Considering how different worldviews envision “development” and “quality of life”. *Sustainability*, 6(11), 8310-8328. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/6/11/8310/pdf>
- Homburg, A., Stolberg, A., & Wagner, U. (2007). Coping with global environmental problems: Development and first validation of scales. *Environment and Behavior*, 39(6), 754-778. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Andreas-Homburg/publication/258132361>
- Huang, H. (2016). Media use, environmental beliefs, self-efficacy, and pro-environmental behavior. *Journal of Business Research*, 69(6), 2206-2212. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Huiping-Huang-8/publication/288905472>
- Hunecke, M., Blöbaum, A., Matthies, E., & Höger, R. (2011). Responsibility and environment: Ecological norm orientation and external factors in the domain of travel mode choice behavior. *Environment and behavior*, 33(6), 830-852. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Anke-Blöbaum-2/publication/258132521>

- Ives, C. D., Abson, D. J., von Wehrden, H., Dorninger, C., Klaniecki, K., & Fischer, J. (2018). Reconnecting with nature for sustainability. *Sustainability science*, 13(5), 1389-1397. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11625-018-0542-9>
- Kaiser, F. G., Hartig, T., Brügger, A., & Duvier, C. (2013). Environmental protection and nature as distinct attitudinal objects: An application of the Campbell paradigm. *Environment and behavior*, 45(3), 369-398. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Florian-Kaiser-12/publication/234841440>
- Kaiser, F. G., Ranney, M., Hartig, T., & Bowler, P. A. (1999). Ecological behavior, environmental attitude, and feelings of responsibility for the environment. *European psychologist*, 4(2), 59. URL: <https://convinceme.org/downloads/papers/KaiserRanneyEtAl-EuroPsych1999.pdf>
- Kals, E., & Maes, J. (2002). Sustainable development and emotions. In P. Schumuck, W.P. Schultz (Eds.), *Psychology of sustainable development*. Springer, Boston, MA, 97-122. URL: https://www.researchgate.net/profile/Juergen-Maes/publication/270901042_Sustainable_Development_and_Emotions/links/5644d50008ae9f9c13e589ac/Sustainable-Development-and-Emotions.pdf
- Kortenkamp, K. V., & Moore, C. F. (2001). Ecocentrism and anthropocentrism: Moral reasoning about ecological commons dilemmas. *Journal of Environmental Psychology*, 21(3), 261-272. URL: <https://www.academia.edu/download/50386774>
- Lee, J. W. C., & Tanusia, A. (2016). Energy conservation behavioural intention: Attitudes, subjective norm and self-efficacy. *IOP Conference Series Earth and Environmental Science*, 40(1), 012087 DOI:10.1088/1755-1315/40/1/012087.
- Lindenberg, S. (2012). How cues in the environment affect normative behaviour. In L. Steg, A.E. van den Berg, & J.I.M. de Groot (Eds.), *Environmental Psychology: An introduction*. New York: Wiley, 119-128. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/40/1/012087/pdf>
- Lindenberg, S., & Steg, L. (2007). Normative, gain and hedonic goal frames guiding environmental behavior. *Journal of Social issues*, 63(1), 117-137. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/148167958.pdf>

- Liu, X., Zou, Y., Wu, J. (2018). Factors influencing public-sphere pro-environmental behavior among Mongolian college students: A test of value–belief–norm theory. *Sustainability*, 10(5), 1384. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/5/1384/pdf>
- Lumber, R., Richardson, M., & Sheffield, D. (2017). Beyond knowing nature: Contact, emotion, compassion, meaning, and beauty are pathways to nature connection. *PloS one*, 12(5), e0177186. URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0177186>
- Macovei, O. I. (2015). Determinants of consumers' pro-environmental behavior–toward an integrated model. *Journal of Danubian Studies and Research*, 5(2), 261-275. URL: <http://www.journals.univ-danubius.ro/index.php/research/article/viewFile/2932/2488>
- Markowitz, E., Slovic, P., Vastfjall, D., & Hodges, S. (2013). Compassion fade and the challenge of environmental conservation. *Judgment and Decision Making*, 8(8), 397-406. URL: <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/22102/802.pdf?sequence=1>
- Mallett, R. K (2012) Eco-guilt motivates eco-friendly behavior. *Ecopsychology*, 4, 223–231. URL: <https://www.liebertpub.com/doi/abs/10.1089/eco.2012.0031>.
- Mayer, F. S., & Frantz, C. M. (2004). The connectedness to nature scale: A measure of individuals' feeling in community with nature. *Journal of environmental psychology*, 24(4), 503-515. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Cynthia-Frantz/publication/222621038>
- McIntyre, A. (2012). Empathy and environmental concern: Examining the mediating role of nature relatedness. (*Unpublished master's thesis*). University of Victoria, Victoria, BC., 66. URL: http://dspace.library.uvic.ca/bitstream/handle/1828/4345/McIntyre_Amanda_MSc_2012.pdf
- Miron, A. M., & Branscombe, N. R. (2008). Social categorization, standards of justice, and collective guilt. In book: *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 77-96. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Anca-Miron-3/publication/286357881>

- Neugebauer, B. (2004). Die Erfassung von Umweltbewusstsein und Umweltverhalten. Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen ZUMA. URL: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-48505-2>.
- Nisbet, E. K., Zelenski, J. M., & Murphy, S. A. (2009). The nature relatedness scale: Linking individuals' connection with nature to environmental concern and behavior. *Environment and behavior*, 41(5), 715-740. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.949.2464&rep=rep1&type=pdf>
- Norgaard, K. M. (2006). "We don't really want to know" environmental justice and socially organized denial of global warming in Norway. *Organization & Environment*, 19(3), 347-370. URL: <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/19943>
- Ojala, M. (2012). How do children cope with global climate change? Coping strategies, engagement, and well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 32(3), 225-233. URL: <https://www.colorado.edu/cumuseum/sites/default/files/attached-files/ojala7.pdf>
- Olivos, P., & Aragonés, J. I. (2011). Psychometric properties of the environmental identity scale (EID). *Psyecology*, 2(1), 65-74. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Pablo-Olivos/publication/270612498>
- Pajares, F. (1997). Current Directions in Self-Efficacy Research. In M. Maehr, & P. R. Pintrich (Eds.), *Advances in Motivation and Achievement*, 10, 1-49. URL: <https://www.dynaread.com/current-directions-in-self-efficacy-research>
- Payne, K. (2013). The effects of self-efficacy on pro-environmental intentions. *The Plymouth Student Scientist*, 6(1), 224-238. URL: https://pearl.plymouth.ac.uk/bitstream/handle/10026.1/14016/TPSS-2013-Vol6_1_224-238Payne.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Pereira, M., & Forster, P. (2015). The relationship between connectedness to nature, environmental values, and pro-environmental behaviours. *Reinvention: An international journal of undergraduate research*, 8(2). URL: https://eprints.worc.ac.uk/4081/6/Nature_proofed_final-3.pdf
- Perkins, H. E. (2010). Measuring love and care for nature. *Journal of environmental psychology*, 30(4), 455-463. URL:

<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.819.9079&rep=rep1&type=pdf>

- Perrin, J. L., & Benassi, V. A. (2009). The connectedness to nature scale: A measure of emotional connection to nature? *Journal of Environmental Psychology*, 29(4), 434-440. URL: https://www.academia.edu/download/51931795/Perrin__Benassi__2009.pdf
- Poškus, M. S., Pilkauskaitė Valickienė, R., & Kuzinas, A. (2019). The effects of descriptive imagery and appeals on emotions and intentions related to pro-environmental behavior. *Sustainability*, 11(19), 5257. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5257/pdf>
- Rakhimov, O. K. (2017). Theoretical Basis for Development Ecological Worldview as a Part of Students' Natural Scientific Worldview. *Eastern European Scientific Journal*, 5, 20-24. URL: <http://journale.auris-verlag.de/index.php/EESJ/article/download/630/626>
- Ramkissoon, H. R., & Smith, L. D. G. (2014). The relationship between environmental worldviews, emotions and personal efficacy in climate change. *International Journal of Arts & Sciences*, 7(1), 91-109. URL: <http://www.universitypublications.net/ijas/0701/pdf/DE3C517.pdf>
- Rees, J. H., Klug, S., & Bamberg, S. (2015). Guilty conscience: motivating pro-environmental behavior by inducing negative moral emotions. *Climatic change*, 130(3), 439-452. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Sebastian-Bamberg/publication/277945952>
- Reese, G., & Junge, E. A. (2017). Keep on rockin' in a (plastic-) free world: Collective efficacy and pro-environmental intentions as a function of task difficulty. *Sustainability*, 9(2), 200. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/9/2/200/pdf>
- Rottman, J. (2014). Breaking down biocentrism: two distinct forms of moral concern for nature. *Frontiers in psychology*, 5, 905. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2014.00905/full>
- Schein, S. (2014). The ecological world views and post-conventional action logics of global sustainability leaders (*Doctoral dissertation, Fielding Graduate University*), 120. URL: <https://search.proquest.com/openview/853db4d4c1f820f26e5f550879319d01/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750>
- Scheuthle, H. Kaiser, F. G. (2003). Umweltpsychologisch intervenieren (Intervening environmental-psychologically). *Angewandte Sozialpsychologie: das Praxishandbuch*.

- Redacteur*, 575-591. URL: <https://research.tue.nl/nl/publications/umweltpsychologisch-intervenieren-intervening-environmental-psych>
- Schmader, T., & Lickel, B. (2006). The approach and avoidance function of guilt and shame emotions: Comparing reactions to self-caused and other-caused wrongdoing. *Motivation and Emotion*, 30(1), 42-55. URL: <https://www.academia.edu/download/43306867/Approach-Avoidance.pdf>
- Schmidt, J. E. (2007). From intentions to actions: The role of environmental awareness on college students. *Journal of undergraduate research*, 10(10), 1-4. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.567.3719&rep=rep1&type=pdf>
- Schultz, P. W. (2000). New environmental theories: Empathizing with nature: The effects of Perspective taking on concern for environmental issues. *Journal of social issues*, 56(3), 391-406. URL: <http://csusm-dspace.calstate.edu/bitstream/handle/10211.3/199734/Schultz200056.pdf?sequence=1>
- Schultz, P. W. (2002). Inclusion with nature: The psychology of human-nature relations. In *Psychology of sustainable development*, Springer, Boston, MA. 61-78. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4615-0995-0_4
- Seif, M. H., & Nematollahi, S. (2019). The Effective Factors on Environmentally Friendly Behavior: A Case Study. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 2842. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/228383311.pdf>
- Skitka, L. J. (2010). The psychology of moral conviction. *Social and Personality Psychology Compass*, 4(4), 267-281. URL: https://lskitka.people.uic.edu/MC_AnnualReview_Inpress.pdf
- Shylo, O., Lutsenko, D., Lutsenko, O., Babiychuk, G., & Moiseyenko, Y. (2020). Sleep in Antarctica: from the Sleep Disturbances Towards All the Challenges. *Problems of Cryobiology and Cryomedicine*, 30(1), 3-23. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85083299417&origin=inward&txGid=2eb6a07a6d4504056cd138033b09aff1#metrics>.
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3), 407-424.

- Su, F., Song, N., Shang, H., Wang, J., & Xue, B. (2021). Effects of social capital, risk perception and awareness on environmental protection behavior. *Ecosystem Health and Sustainability*, 1942996. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20964129.2021.1942996>
- Sukarsono, S., & Utami, U. (2019). Knowledge system of religious communities in watershed conservation education; case studies in Islamic Boarding Schools in East Java and West Nusa Tenggara, Indonesia. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* IOP Publishing, 314 (1), 012057. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/314/1/012057/pdf>
- Swim, J., Clayton, S., Doherty, T., Gifford, R., Howard, G., Reser, J., ... & Weber, E. (2009). Psychology and global climate change: Addressing a multi-faceted phenomenon and set of challenges. *A report by the American Psychological Association's task force on the interface between psychology and global climate change*. American Psychological Association, Washington, 64-68. URL: <http://www.apa.org/science/about/publications/climatechange.pdf>.
- Tabernero, C., & Hernández, B. (2011). Self-efficacy and intrinsic motivation guiding environmental behavior. *Environment and Behavior*, 43(5), 658-675. URL: <https://www.academia.edu/download/52524850>
- Takács-Sánta, A. (2007). Barriers to environmental concern. *Human ecology review*, 14(1), 26-38. URL: <http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her141/takacssanta.pdf>
- Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annu. Rev. Psychol.*, 58, 345-372. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc3083636/>
- Taylor, D. E. (2019). College students and nature: differing thoughts of fear, danger, disconnection, and loathing. *Environmental management*, 64(1), 79-96. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00267-019-01172-9>
- Trujillo, C. A., Estrada-Mejia, C., & Rosa, J. A. (2021). Norm-focused nudges influence pro-environmental choices and moderate post-choice emotional responses. *Plos one*, 16(3), e0247519. URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0247519>

- Van den Noortgaete, F., & De Tavernier, J. (2014). Affected by nature: A hermeneutical transformation of environmental ethics. *Zygon*, 49(3), 572-592.
URL: <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/330738>
- van Egmond, N. D., de Vries, H. J. M. (2011). Sustainability: The search for the integral worldview. *Futures*, 43, P.853–867.
URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016328711001340>
- Windhorst, E. (2019). Exploring the Ecological Self: An Interpretive Phenomenological Analysis with Gifted Adults. Dokt, Diss. [*PhD Program in Applied Health Sciences BROCK UNIVERSITY, Doct. Diss.*]. Ontario, 254. URL: https://dr.library.brocku.ca/bitstream/handle/10464/14510/Brock_Windhorst_Eric_2019.pdf?sequence=1
- Wilson, E. O. (1993) Biophilia and the Conservation Ethic. In: *Kellert S. a Wilson E.O. (eds.): The Biophilia Hypothesis. Shearwater Books, Washington, D.C.*, p.20.
- Xue, W., Hine, D. W., Loi, N. M., Thorsteinsson, E. B., & Phillips, W. J. (2014). Cultural worldviews and environmental risk perceptions: A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 40, 249-258.
URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272494414000619>
- Zimmerman, B. J. (2000). Self-efficacy: An essential motive to learn. *Contemporary educational psychology*, 25(1), 82-91.
URL: <https://acmd615.pbworks.com/f/SelfEfficacyMotivation.pdf>
- Zylstra, M. J., Knight, A. T., Esler, K. J., & Le Grange, L. L. (2014). Connectedness as a core conservation concern: An interdisciplinary review of theory and a call for practice. *Springer Science Reviews*, 2(1), 119-143.
URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40362-014-0021-3>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій автора за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації у фахових виданнях України:

1. Баєва, К. О. (2019). Роль екологічної позиції в визначенні спрямованості екологічної активності і оцінки справедливості взаємодії. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*, 2(1), 17-23. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/5.pdf
2. Баєва, К. О., Кряж, І. В. (2019). Екологічна сензитивність та сприйнятий контроль як чинники біо-орієнтованої активності особистості. *Актуальні проблеми психології Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т7. Екологічна психологія*, 7(47), 35-46. URL: https://lib.iitta.gov.ua/717673/1/Aktual_probl_psychol_Vol_7_Issue_47.pdf
3. Баєва, К. О. (2020). Экологическая позиция как источник субъективных убеждений об эффективности действия. *Психологічні перспективи*, 36, 22–36. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-36-22-36> URL: <http://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/view/657>
4. Баєва, К. О. (2020). Мировоззренческая позиция как главный личностный актив для добровольной проэкологической активности. *ГАБИТУС*, 20, 36-40. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.5> URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/20-2020/7.pdf>
5. Кряж, І. В., Баєва, К. О. (2020). Роль екологічної позиції суб'єкта в подоланні проблем, викликаних глобальними екологічними змінами, *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 69, 64-73. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-69-09> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/16601>
6. Баєва, К. О. (2021). Екологічна позиція та особисті норми в регуляції екологічно значущої поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 70, 44-50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-70-06> URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/17456>

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

7. Баєва, К. О. (2021). Екологічні установки та прийняття проекологічних норм у екологів та працівників парку. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX (99), Issue: 252, 64-67. URL: http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_ix_252_99.pdf (Угорщина).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Баева, К. О. (2018). Біоцентризм та суб'єктивний контроль як –потенціал подолання кризових умов екологічних змін. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 лютого 2018 року, м. Суми). Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 11-14, URL: <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3557/document.pdf>.*
9. Baieva, K. O. (2018). Ecological sensitivity and responsibility as factors of pro-environmental behavior. *Proceedings of XVII International scientific conference “Modern scientific research”. Morrisville, Lulu Press., 2018. (March 23, 2018, Morrisville, USA), 172-174, URL: <http://194.44.132.109/bitstream/123456789/12329/1/MSR.pdf>.*
10. Баева, К. О. (2018). Екологіческая озабоченность и самоэффективность – основа проэкологических действий. Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (30-31 березня 2018 року, м. Харків). Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 110-113, URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/other/24march2018/24march2018.pdf>.
11. Баева, К. О. (2018). Экологическая позиция и воспринятый контроль как нормативные регуляторы экологического действия. «Вектори психології – 2018» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (25 квітня 2018 р., м. Харків). Харків.
12. Баева, К. О. (2018). Экологическая позиция – активатор экологической субъектности и поведения. Сучасні проблеми екологічної психології: життєве середовище особистості у психологічному вимірі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2018 року, Київ) / за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 6-8. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2018/materials_ecopsy_2018.pdf.
13. Baieva, K. O. (2018). Environmental carelessness & perceived control are a barrier and a condition for pro-environmental action. *Proceedings of XXXI International scientific conference “Science of the future”. Morrisville, Lulu Press., (Oct 25, 2018, New York, USA), 147-150, URL: <https://drive.google.com/file/d/1DeTeBs05YwZepElp5j-7Ijmp9Q8zExCG/view?usp=sharing>.*
14. Басва, К. О. (2019). Екологічна поведінка як теоретичний конструкт. *Прикладні наукові розробки та теоретичні дослідження XXI століття: зб. наук. праць «ЛОГОС» за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 15 квітня, 2019 р. Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 3, 18-20. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019-04-15/>.*
15. Басва, К. О. (2019). Екологічна позиція як детермінанта прийняття відповідальності. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 19 квітня 2019*

р.: *Матеріали XX Міжнародної конференції молодих науковців*, 10-13. URL: https://psy.knu.ua/files/pdf/web/viewer.html?file=Programme_2019.pdf.

16. Баєва, К. О. (2019). Екологіческая позиция и моральные чувства как агенты соблюдения проэкологических норм. *Сучасні проблеми екологічної психології: екологічна парадигма сучасного образу життя і світу: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2019 року, м. Харків), за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 38-40. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2019/Tezi_Kharkiv_17_18_May.html.

17. Baieva, K. O. (2019). Ecological position and consciousness of the facts of the ecological reality. *International Scientific Conference Relevant Issues of the Development of Science in Central and Eastern European Countries: Conference Proceedings, September 27 th ,2019. Riga, Latvia: Baltija Publishing*, 91-92. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/download/conference/all-science-1/all-science.pdf>.

18. Баєва, К. О. (2020). Екологіческая беззаботность и ответственность – детерминанты экологически значимого поведения. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 31 січня-1 лютого 2020 року). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», Ч. 2.* 85-87. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/10570/1/knopp.org.ua%20Київ_февраль_2020_Ч.2.pdf.

19. Баєва, К. О. (2020). Роль вины и представлений о норме в готовности исправить экоразрушающие действия. *«Вектори психології - 2020» Матеріали міжнародної молодіжної конференції (24 квітня 2020 р., м. Харків). Харків*, 10-12. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/15792/2/Вектори%20психології.pdf>.

20. Кряж, І. В., Баєва, К. О. (2020). Роль екологічних спільнот у просуванні проєкологічного способу життя: на прикладі Kharkiv Zero Waste. *Сучасні проблеми екологічної психології: соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2020 року, он-лайн), за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 60-62. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2020/tezi_ecopsy_2020_x.pdf.

21. Баєва, К. О. (2020). Роль заперечення екологічних проблем у прояві суб'єктності в ситуаціях взаємодії з людьми. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 9-10 листопада 2020 року, м. Львів. Львів: Львівський науковий форум*, 44-45. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2020/10-11.11.2020/%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf>.

22. Кряж, І. В., Баева, К. О. (2021). Роль екологічної позиції та екологічної самоефективності в активації зусиль для рішення екологічних проблем. *Сучасні проблеми екологічної психології: Психологічний зміст екосоціальних катастроф: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (14 – 15 травня 2021 року, Київ) / за ред. Ю. М. Швалба. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка.* URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2021/tezy_ecopsy_14-15_05_2021.html#a20.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

23. Баева, К. О. (2019). Роль экологической позиции в восприятии поступков, вредящих живым существам. *East European Scientific Journal*. 1(41), part, 5, 36-41. URL: <https://eesa-journal.com/2019/10/08/rol-ekologicheskoy-pozicii-v-vospriyatii-postupkov-vredyashhix-zhivym-sushhestvam/>.

24. Баева, К. О. (2020). Роль отношения к экологическим проблемам в эмоциональной реакции на проэкологические нормы. *Международный научный электронный журнал «Синергия наук».* Отв. ред. Сиденко В. П. Санкт-Петербург: 44. URL: <http://synergy-journal.ru/archive/article5154>.

25. Баева, К. О. (2020). Роль экологической позиции и духовных переменных в регуляции экологически значимого поведения. *Личность и общество: эл.научный журнал*. 4(15). URL: <https://pedjournal.com/archive/15/278>. DOI: 10.32743/2658-6487.2020.4.15.278.

ДОДАТОК Б

Інформація про відповідність розподілу даних за шкалами¹ нормальному розподілу

	Розмір вибірки (N)	max D	K-S	Lilliefors	W	p-рівень
Біоцентризм	538	0,09	p < ,01	p < ,01	0,98	0,000000
«Гроші»		0,12	p < ,01	p < ,01	0,95	0,000000
«Екологічна інтернальність» (Еко-30)	459	0,06	p < ,10	p < ,01	0,99	0,000673
Заперечення екологічних проблем	409	0,08	p < ,01	p < ,01	0,97	0,000001
Шкала НЕП	93	0,09	p > .20	p < ,10	0,98	0,237073
Скорочена шкала «Антропоцентризм»	51	0,15	p > .20	p < ,01	0,96	0,064024
Локус контролю Дж. Роттера	163	0,08	p > .20	p < ,05	0,99	0,087791
Шкала інтернального екологічного локусу контролю («Екологічна інтернальність»)	246	0,09	p < ,10	p < ,01	0,97	0,000089
Самоефективність щодо змін клімату	163	0,13	p < ,05	p < ,01	0,96	0,000103
Екологічна самоефективність	346	0,13	p < ,01	p < ,01	0,92	0,000000
Шкала загальної самоефективності	196	0,08	p < ,15	p < ,01	0,95	0,000002
Шкала ідентифікації з природою	346	0,11	p < ,01	p < ,01	0,96	0,000000
Копінг «Применшення проблеми змін клімату»	163	0,13	p < ,01	p < ,01	0,95	0,000012
Копінг «Рішення проблеми змін клімату»	163	0,11	p < ,10	p < ,01	0,98	0,007022
Копінг «Смиренність»	128	0,23	p < ,01	p < ,01	0,87	0,000000
Копінг «Применшення проблеми»	296	0,12	p < ,01	p < ,01	0,93	0,000000
Копінг «Заперечення провини»	296	0,11	p < ,01	p < ,01	0,96	0,000000
Копінг «Рішення проблем»	323	0,14	p < ,01	p < ,01	0,96	0,000000
Проекологічна поведінка в побуті	508	0,15	p < ,01	p < ,01	0,49	0,000000

Примітка: ¹K-S - критерій узгодженості Колмогорова-Смирнова; Lilliefors - критерій Ліллієфорса; W - критерій Шапіро-Уїлкі.

ДОДАТОК В
Інформація про узгодженість шкал

	<i>N</i>	<i>m</i>	<i>sd</i>	<i>Дисперсія</i>	<i>Skewness</i>	<i>Kurtosis</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>	<i>Коефіцієнт альфа Кронбаха</i>
Біоцентризм	538	6,22	4,92	24,25	-0,55	-0,35	-14,00	16,00	0,65
«Гроші»		2,09	7,04	49,64	-0,36	-1,01	-14,00	14,00	0,81
«Екологічна інтернальність» (Еко-30)	459	4,32	5,04	25,36	-0,40	0,26	-14,00	16,00	0,64
Заперечення екологічних проблем	409	0,68	6,53	42,64	-0,18	-0,83	-14,00	14,00	0,81
Шкала НЕП	93	9,22	6,96	48,43	0,27	-0,45	-5,00	27,00	0,67
Скорочена шкала «Антропоцентризм»	51	-0,88	3,62	13,11	0,64	0,69	-7,00	10,00	0,63
Шкала інтернального екологічного локусу контролю («Екологічна інтернальність»)	246	31,28	6,26	39,21	-0,55	42,00	13,00	42,00	0,78
Самоефективність щодо змін клімату	163	2,74	3,02	9,13	-0,62	0,054	-6,00	8,00	0,78
Екологічна самоефективність	346	4,73	2,74	7,54	-1,01	1,61	-8,00	8,00	0,76
Шкала загальної самоефективності	196	30,41	5,35	28,59	-0,13	3,42	10,00	56,00	0,85
Шкала ідентифікації з природою	346	14,49	3,62	13,11	-0,57	-0,12	4,00	20,00	0,84
Копінг «Применшення проблеми змін клімату»	163	-4,17	4,66	27,76	0,63	-0,30	-12,00	8,00	0,74
Копінг «Рішення проблеми змін клімату»	163	-0,38	2,81	7,89	0,69	-0,03	-6,00	6,00	0,69
Копінг «Применшення проблеми»	296	-6,87	3,74	13,99	0,69	-0,034	-12,00	4,00	0,70
Копінг «Заперечення провини»	296	-1,47	2,58	6,67	0,50	0,003	-6,00	6,00	0,67
Копінг «Рішення проблем»	323	1,26	4,11	16,88	-0,35	-0,85	-8,00	8,00	0,85
Проекологічна поведінка в побуті	508	18,79	4,70	22,11	-0,19	-0,55	7,00	28,00	0,76

ДОДАТОК Г

Скореченна шкала «Антропоцентризм» з опитувальника екоцентричної та антропоцентричної установок щодо навколишнього середовища ЕААТЕ С. Томпсон і М. Бартон

Вам пропонується перелік різних тверджень щодо екологічної ситуації. Залежно від того, наскільки Ви згодні або не згодні з ними, поставте напроти кожного затвердження один із балів:

-2 – категорично не погоджуюсь

-1 – мабуть, не погоджусь

0 – важко відповісти

1 – швидше, погоджусь

2 – погоджуюсь однозначно

	Твердження	Бал
1	Найкраще у відпочинку з наметом те, що це дешево.	
2	Наука та техніка, зрештою, вирішать проблеми із забрудненням, перенаселенням та вичерпанням ресурсів.	
3	Найважливіша причина захисту навколишнього середовища – людське виживання.	
4	Найкраще у вторинній переробці те, що вона заощаджує гроші.	
5	Однією з найважливіших причин захисту навколишнього середовища є забезпечення подальшого високого рівня життя.	

Обробка результатів: Опитувальник включає 5 тверджень, за якими підраховується сума балів.

ДОДАТОК Д

Скринінгова шкала екологічної інтернальності

Нижче наведені твердження, з якими Ви можете погодитись або не погодитись. Виразіть ступінь Вашої згоди з кожним з них, поставивши після відповідного затвердження оцінку від 1 до 7:

7 – повністю згоден

6 – згоден

5 – скоріше згоден

4 – щось середнє

3 – швидше не згоден

2 – не згоден

1 – повністю не згоден

Твердження	Бал
1. Я допомагаю зменшити забруднення навколишнього середовища, коли викидаю пластик у спеціальні контейнери або здаю макулатуру, щоб вони були перероблені.	
2. Я зберігаю цінні природні ресурси, якщо вмикаюся у переробку відходів.	
3. Чим більше використаного паперу я здам на переробку, тим більше дерев врятую.	
4. Я можу переконати товаровиробників виготовляти екологічно безпечну продукцію, якщо купуватиму товари з екомаркуванням.	
5. Я можу покращити екологічну ситуацію, купуючи товари безпечніші для навколишнього середовища.	
6. Я можу переконати своїх друзів змінити звички у бік збереження природи, наприклад, долучивши їх до сортування відходів для подальшої переробки.	

Обробка результатів: Опитувальник включає 6 тверджень, за якими підраховується сума балів.

ДОДАТОК Е

Опитувальник екологічної самоєфективності щодо проблеми зміни клімату

М. Ojala (2012) в адаптації І. Кряж

Вам пропонується перелік різноманітних тверджень, що в тій чи іншій мірі відносяться до екологічної ситуації. Залежно від того, наскільки Ви згодні або не згодні з ними, поставте напроти кожного затвердження один із балів:

- 2 – категорично не погоджуюсь
- 1 – мабуть, не погоджусь
- 0 – важко відповісти
- 1 – швидше, погоджусь
- 2 – погоджуюсь однозначно

Твердження	Бал
1. Я думаю, що я особисто можу зробити свій внесок у покращення ситуації зі зміною клімату	
2. Я знаю, що є безліч речей, які я можу зробити, щоб поліпшити ситуацію зі зміною клімату	
3. Я вважаю, що разом ми можемо вжити заходів у відповідь на загрозу кліматичних змін.	
4. Я впевнений, що ми разом можемо вирішити проблему зміни клімату.	

Обробка результатів: Опитувальник включає 4 твердження, за якими підраховується сума балів.

Модифікація опитувальника М. Ojala для вивчення екологічної самоєфективності

щодо проблеми глобальних екологічних змін

Вам пропонується перелік різноманітних тверджень, що в тій чи іншій мірі відносяться до екологічної ситуації. Залежно від того, наскільки Ви згодні або не згодні з ними, поставте напроти кожного затвердження один із балів:

- 2 – категорично не погоджуюсь
- 1 – мабуть, не погоджусь
- 0 – важко відповісти
- 1 – швидше, погоджусь
- 2 – погоджуюсь однозначно

Твердження	Бал
1. Я думаю, що я особисто можу зробити свій внесок у покращення ситуації з глобальними екологічними змінами (наприклад зі зміною клімату).	
2. Я знаю, що є безліч речей, які я сам(а) можу зробити, щоб сприяти покращенню екологічної ситуації (наприклад, зменшенню забруднення екосистем).	
3. Я вважаю, що разом ми можемо вжити заходів у відповідь на глобальні екологічні загрози (виснаження природних ресурсів, кліматичні зміни тощо).	
4. Я впевнений, що ми разом можемо вирішити проблему глобальних екологічних змін.	

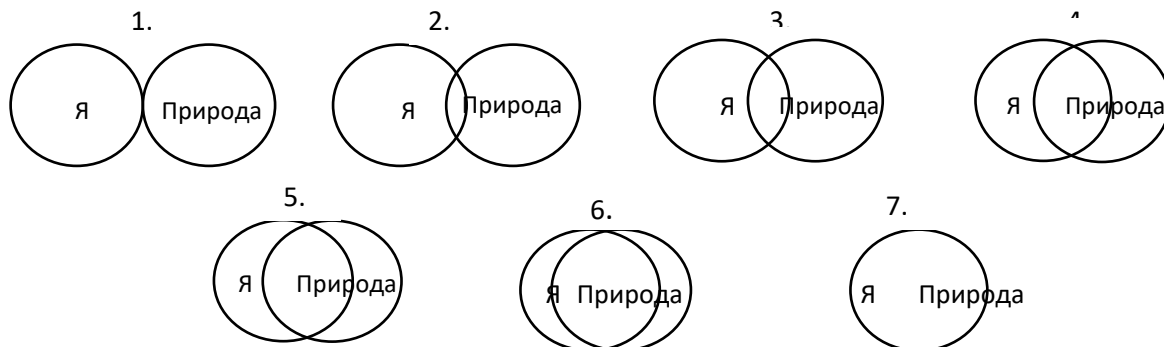
Обробка результатів: Опитувальник включає 4 твердження, за якими підраховується сума балів.

ДОДАТОК Ж

Графічна шкала «Включення природи в “Я”» У. Шульца (Кряж, 2013b, с.68) в адаптації І. В. Кряж та її дві авторські модифікації

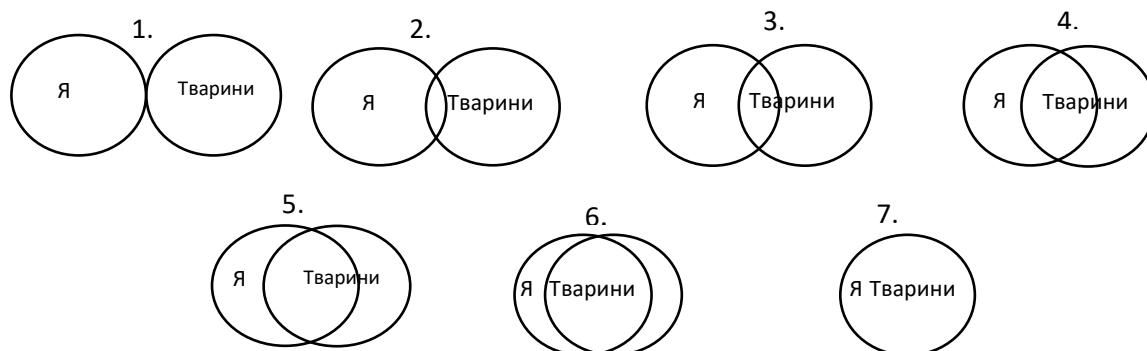
Графічна шкала «Включення природи в “Я”»

Будь ласка, виберіть картинку, яка найкраще описує Ваші стосунки з навколишнім середовищем, Вашу взаємозв'язок з природою, та вкажіть її номер: _____

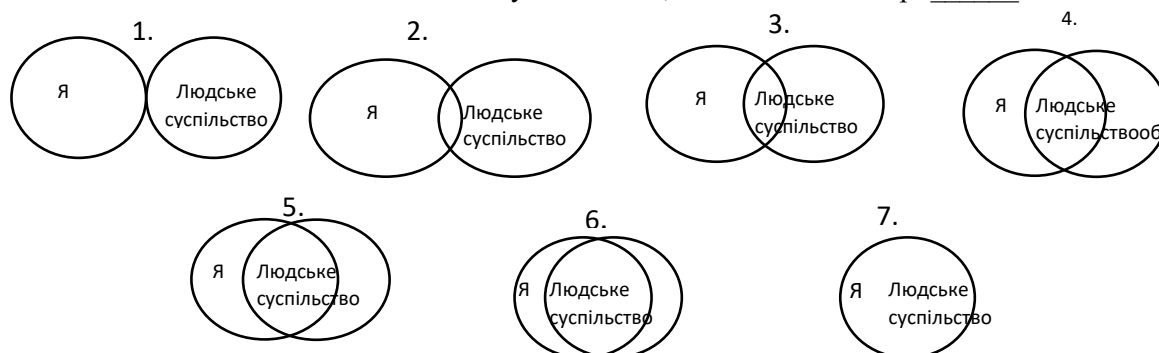
Графічна шкала «Включення тварин в “Я”»

Будь ласка, виберіть картинку, яка найкраще описує Ваші стосунки з іншими тваринами, Вашу взаємозв'язок з іншими тваринами, та вкажіть її номер: _____

Графічна шкала «Включення людського суспільства в “Я”»

Будь ласка, виберіть картинку, яка найкраще описує Ваші стосунки з людським суспільством, Вашу взаємозв'язок з людським суспільством, та вкажіть її номер: _____

ДОДАТОК 3

Скринінгова шкала ідентифікації з природою Е. Нісбет, Дж. Зеленські, С. Мерфі.

Оцініть, будь ласка, якою мірою Ви згодні з кожним із тверджень, використовуючи шкалу від 1 до 5, як показано нижче. Будь ласка, відповідайте так, як ви відчуваєте саме Ви, а не так, як, на Вашу думку, відчуває “більшість людей”.

- 1 – зовсім не згоден
 2 – мабуть, не згоден
 3 – важко з відповіддю
 4 – мабуть, згоден
 5 – згоден повністю

Твердження	Бал
1. Я завжди думаю про те, як мої дії впливають на навколишнє середовище.	
2. Мій зв'язок з природою та навколишнім середовищем – це частина моєї духовності.	
3. Моє ставлення до природи є важливою частиною того, що я є.	
4. Я відчуваю себе тісно пов'язаним з усіма живими істотами та землею.	

Обробка результатів: Опитувальник включає 4 твердження, за якими підраховується сума балів.

ДОДАТОК І

Опитувальник «Екологічні копінг-стратегії» І. Кряж, К. Баєвої

Вам пропонується перелік різних тверджень, що в тій чи іншій мірі належать до екологічної ситуації. Залежно від того, наскільки Ви згодні або не згодні з ними, поставте напроти кожного затвердження один із балів:

-2 – категорично не погоджуюсь

-1 – мабуть, не погоджусь

0 – важко відповісти

1 – швидше, погоджусь

2 – погоджуюсь однозначно

Твердження	Бал
1. Для мене важливо говорити про глобальні екологічні зміни з іншими людьми та шукати рішень у повсякденному житті.	
2. На мою думку, значення глобальних екологічних змін для людства перебільшено.	
3. Я думаю, що мене нема за що звинувачувати, коли йдеться про екологічні зміни.	
4. Я шукаю більш точну інформацію про те, що я можу зробити, щоб покращити ситуацію із глобальними екологічними змінами.	
5. Я не почуваюся відповідальним за цю ситуацію.	
6. Я не турбуюся, тому що мені мало що відомо про глобальні екологічні зміни.	
7. Я рідко думаю про екологічні зміни.	
8. Кліматичні зміни – це щось позитивне, тому що літо буде теплішим.	
9. Це не моя вина, що екологічні зміни все посилюються.	
10. Я обговорюю зі своєю сім'єю та друзями, що можна зробити, щоб допомогти зупинити глобальні екологічні зміни.	
11. Мені нема справи до глобальних екологічних змін.	
12. Нічого серйозного в екологічному плані не станеться за час мого життя.	
13. Глобальні екологічні зміни не стосуються нас, які живуть в Україні.	

Обробка результатів: Опитувальник включає 13 тверджень: 12 прямих і 1 зворотний пункт (7 пункт). Після зміни знаку зворотного пункту на протилежний, підраховується сума балів за кожною шкалою. Чим вище кількість балів, отримана за шкалою, тим сильніше виражена певна копінг-стратегія.

Ключ для шкал опитувальника ЕС

№	Назва шкали	Кількість завдань	Номери тверджень і спрямованість «ключа»: зворотна спрямованість позначена як (-)*
1	«Рішення проблеми або проблемно-орієнтований копінг»	4	1, 4, -7, 10
2	Копінг «Применшення проблеми»	6	2, 6, 8, 11, 12, 13
3	Копінг «Заперечення провини»	3	3, 5, 9

Продовження Додатку I

«Рішення проблеми або проблемно-орієнтований копінг» включає когніції і дії, спрямовані на конструктивне вирішення екологічних проблем, виражені у пошуку та розповсюдженні інформації про те, як діяти на благо природного оточення.

Копінг «Применшення проблеми» означає ігнорування значущості екологічних проблем та віру в те, що зміни в довкіллі мають плюси, а повідомлення про їх негативний вплив є перебільшенням.

Копінг «Заперечення провини» означає спрямованість на самовиправдання, небажання відчувати себе відповідальним за екологічні зміни, що відбуваються.

ДОДАТОК К

Анкета для виявлення «статусу екологічної активності» та ставлення до екологічної проблематики.

Анкета розрахована для опитування як волонтерів, так й учасників заходів екологічної організації, тому слова з варіанту для учасників заходів екологічної організації **будуть виділятися жирним курсивом та подані в дужках**. При цьому *перше, друге й четверте питання давались як волонтерам, так й учасникам без змін.*

Інструкція: ознайомтеся, будь ласка, з запропонованими нижче питаннями і виберіть варіанти відповіді (ів), який (і) більше підходить Вам особисто або напишіть свою відповідь.
Питання
1. Як давно Ви стурбовані існуванням екологічних загроз?
➤ Менше 1 року ➤ Більше 1 року ➤ Більше 5 років ➤ 10 і більше
2. Як (від кого) Ви дізналися про організацію ZW і її діяльності?
➤ Випадково натрапив на піст про ZW на якомусь сайті ➤ Від колег, друзів, сім'ї ➤ Шукав інформацію, куди здати свої побутові відходи
3 Чи довго Ви є волонтером (берете участь в заходах) ZW?
➤ Менше 1 року ➤ Більше 1 року ➤ Більше 2 років ➤ З моменту заснування
4. Як давно Ви займаєтеся сортуванням відходів?
➤ Менше 1 року ➤ Більше 1 року ➤ Більше 5 років ➤ 10 і більше
5. Оценіть свою активність в організації (частоту своєї участі в заходах ZW) за шкалою від 1 до 5, де 1 - епізодична участь, 5 - постійне активну участь в роботі.
6. Чи вплинула діяльність (участь в заходах) в ZW на Вашу повсякденне життя?
➤ Крім раціональнішого і безпечного позбавлення від відходів, це ніяк не вплинуло на моє життя. ➤ Мої купівельні звички змінилися, зокрема, уникаю купувати зайве і віддаю перевагу товари з мінімумом упаковки ➤ Я звик сортувати побутові відходи і продовжую дізнаватися, що ще можу зробити для збереження природи ➤ Інше (свій варіант).
7. Моя діяльність (участь) в ZW - це:
Мій обов'язок перед собою і навколишнім світом
Внесок в моє краще завтра і більш віддалене майбутнє.
Відповідь на вимоги сучасного світу
Інше (свій варіант).
8. Чому Ви вирішили стати частиною (берете участь в заходах) ZW? (Вибір кількох варіантів)
➤ Для мене це один із способів вирішення екологічних проблем і збереження життєздатності нашої планети. ➤ Для мене важливо жити в чистому місті. ➤ Це можливість висловити вдячність і любов до навколишньої природи. ➤ Інше (свій варіант).
9. Що досвід діяльності (участь в заходах) в ZW дає Вам як людині? Чи можете сказати, що ця активність змінила Вас, якщо так, то яким чином? (Вибір кількох варіантів)
➤ Я просто займаюся сортуванням своїх побутових відходів. ➤ Я багато дізнався про екологічні проблеми і інакше дивлюся на взаємини людини і природи ➤ Я став більш впевненим у собі. ➤ Інше (свою відповідь)

Продовження Додатку К

10.Деятельность (участь в заходах) в ZW змінила Ваше ставлення до світу, себе?
Моє ставлення не змінилося. Став більше цінувати власне життя та життя інших живих істот. Інше (свою відповідь)
11.Часто Ви ділитесь отриманими в ході своєї діяльності екологічними знаннями (розповідаєте про свою участь в заходах ZW), своїми думками про екологічні проблеми з близькими і знайомими?
Так, часто сам починаю обговорення цієї теми. Складно сказати, але, якщо співрозмовник заговорить про екологічні проблеми, підтримую його. Досить рідко, мої думки і справи нікого не стосуються

Примітка: ZW = Zero waste

ДОДАТОК Л

Приклади завдань з методики Розенцвейга в екологічній модифікації І. Кряж та розроблених авторських доповнень

Інструкція для методики:

Вам пропонуються 4 малюнки. На кожному з них зображено двох людей. У квадраті над персонажем ліворуч написані слова, із якими він звертається до персонажа праворуч. Як Ви думаєте, якою, найімовірніше, буде відповідь? Ви можете вибрати один із запропонованих варіантів відповіді (див. під малюнком) або написати свій власний. Намагайтеся працювати якнайшвидше.

Спільні питання до кожної ситуації в кожній з версій:

Які емоції/почуття відчуває людина праворуч на малюнку у подібній ситуації? *

Виберіть один/кілька зі списку або напишіть варіант.

- ☐ Радість
- ☐ Печаль
- ☐ Провина
- ☐ Гордість
- ☐ Гнів, роздратування
- ☐ Співчуття
- ☐ Тривога, занепокоєність
- ☐ Байдужість
- ☐ Жалкування
- ☐ Здивування

Ще раз подивіться на малюнок і вирішіть, на місці якого персонажа Вам легше себе уявити. *

- ☐ Людина ліворуч
- ☐ Людина праворуч

Продовження Додатку Л

Приклад картинки-завдання стандартних ситуацій Розенцвейга

3 *

- ☐ Я жалкую.
- ☐ Я її не ображала. Ви мене з кимось плутаете.
- ☐ Я вибачусь і допоможу їй, чим зможу.
- ☐ Хочете сказати, винна я?
- ☐ Я її навідаю сьогодні.
- ☐ Доля вельми непередбачувана.
- ☐ Інше: _____

Продовження Додатку Л

Приклад картинки-завдання екологічно значущих ситуації у екологічній модифікації Розенцвейга (І. Кряж).

2 *

- ☐ Я просто сфотографувати їх хочу. Випущу потім.
- ☐ Вони смачні.
- ☐ Зараз відпущу їх у море.
- ☐ Я не видел никаких запрещающих знаков. Кем запрещено?
- ☐ Усіх не вловлю, всім вистачить.
- ☐ Прийму до відома.
- ☐ Інше: _____

ДОДАТОК Н

Матриця інтеркореляцій показників другого та четвертого етапу дослідження (коефіцієнт кореляції за Спірменом, ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$)

	1														
1	-	2													
2	-,55**	-	3												
3	-,14**	,24**	-	4											
4	,38**	-,36**	-,58**	-	5										
5	-0,04	,31**	-,11	-,09	-	6									
6	-,20**	,24**	,10	-,22**	,40**	-	7								
7	-0,11	0,06	,00	-,09	0,03	,05	-	8							
8	-,32**	,38**	,22**	-,42**	,26**	,49**	-,11	-	9						
9	-,45**	,40**	,21**	-,54**	0,11	,23**	,06	,42**	-	10					
10	,57**	-,50**	-,31**	,56**	0,08	-,23**	-,11	-,38**	-,46**	-	11				
11	-,41**	,29**	,14**	-,30**	-0,23	,25**	,18	,42**	,33**	-,53**	-	12			
12	,36**	-,43**	-,26**	,39**	-,24**	-,12*	-,06	-,25**	-,38**	,43**	-,30**	-	13		
13	-,37**	,32**	,40**	-,39**	0,17	,29**	-,02	,48**	,32**	-,42**	,50**	-,22**	-	14	
14	-,44**	,44**	0,33**	-,47**	,22*	,20**	,09	,47**	,50**	-,40**	,33**	-,36**	,42**	-	
15	-0,08	0,07	0,03	-,11	0,16	,04	-,01	,21**	,27**	-,15*	,15*	-,18*	,25**	,14	

Примітка: 1 – «Гроші»; 2 – «Біоцентризм»; 3 – Екологічна інтернальність (Еко-30); 4– Заперечення екологічних загроз; 5 – «Включення тварин в “Я”»; 6 – «Включення природи в “Я”»; 7 – «Включення людського суспільства в “Я”»; 8 – Ідентифікація з природою; 9 – Самоефективність в області екологічних змін; 10 – Копінг «Применшення проблем екологічних змін»; 11 – Копінг «Рішення проблем екологічних змін»; 12 – Копінг «Заперечення провини»; 13 – Проекологічна поведінка в побуті; 14 – Особиста екологічна інтернальність; 15 – Загальна самоефективність.

ДОДАТОК О

Акт впровадження результатів наукового дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, факс +38 057 705-02-41, тел. +38 057 705-12-47, +38 057 707-52-31,
 E-mail: univer@karazin.ua, код ЄДРПОУ 02071205

13.10.2021 р. № 3701/05
 на № _____

АКТ

впровадження результатів наукового дослідження

Даним актом підтверджується впровадження результатів дисертаційної роботи Баєвої Каріни Олегівни за темою «Особистісні чинники екологічно значущої поведінки» на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія.

Основні результати дисертаційної роботи Баєвої К.О. розглядалися на засіданнях кафедри та методологічному семінарі з проблем психологічної регуляції екологічно значущої поведінки, на якому підтверджено, що використання основних положень дисертаційної роботи в навчальному процесі сприяє підвищенню якості підготовки здобувачів вищої освіти в галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки. Результати визнані корисними та впроваджені у навчальний процес факультетом психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на постійній основі у вигляді лекційних та практичних занять у рамках викладання навчальної дисципліни «Екологічна психологія», а також при написанні курсових робіт. Визнані можливості використання результатів дисертаційного дослідження у практичній роботі психологів щодо підтримки проєкологічної діяльності активістів екологічних організацій та просування проєкологічних способів дії серед населення.

Термін впровадження: вересень 2019 р. – грудень 2019 р., лютий 2021 р. – квітень 2021 р.

Новизна впроваджених результатів полягає в тому, що вперше на теоретичному та емпіричному рівнях демонструється, що вплив екологічної позиції на екологічно значущу поведінку опосередкований такими особистісними чинниками, як переконання щодо контролю, особисті екологічні норми, суб'єктивний зв'язок з природою, емоційні відгуки на порушення проєкологічних норм екологічними когнітивними.

Проректор з науково-педагогічних робіт **Антон ПАНТЕЛЕЙМОНОВ**

